

За Державність

Матеріали до Історії
Війська Українського

Збірник 10

**ВИСОКОПОВАЖАНИЙ ДОБРОДІЮ,
ДОРОГИЙ ПАТРІОТЕ!**

Маємо наму вислати Вам наше нове ви-
дання під назвою "ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

Це є спогади наших військовиків, учас-
ників збройної боротьби за ВОЛЮ і Державність
УКРАЇНИ.

Дуже просимо прийняти його і нам прис-
лати за нього СІМ доларів. Дуже будемо Вам
вдячні, бо цим допоможете нам заплатити рек-
ту коптів за друк наступного збірника в су-
мі кошиад ТИСЯЧУ доларів.

Ваша поміч —присилка 7 доларів допомо-
же нам у цьому.

З подяком й воицьким привітом

**Михайло Садовський
Директор Інституту**

**Дмитро Суходольський, сотник
Секретар Інституту.**

FOR INDEPENDENCE

HISTORICAL MATERIALS OF THE UKRAINIAN ARMY

VOLUME 10.

TORONTO

1964

UKRAINIAN WAR HISTORICAL INSTITUTE

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 10.

ТОРОНТО

1964

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННО - ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Редактор генерал М. САДОВСЬКИЙ

Літературно-мовний редактор ппор. П. ГАВРИШ

Обкладинка артиста-маляра, проф. Петра Холодного (старшого).

Заставки графіка полк. М. Битинського.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Коли в 1920 році замовкли гармати українського війська і армія перейшла кордони Польщі та Румунії і опинилася в таборах інтернованих, то ініціативна група старшин створила Українське Воєнно-Історичне Товариство в Каліші для збирання історичних матеріалів з визвольних змагань.

Товариство придбало велику кількість цінних пам'яток, які в 30 скринях, в часі 2-ої світової війни, вивезено з Варшави в район Лодзі. Все це майно загинуло під час наступу московського війська, а також загинув і 10-й Збірник „За Державність” в друкарні у Львові.

Під час перебування в таборах УНРР-и, в Німеччині, пощастило назбирати поміж вояцтвом, в 48 таборах, чимало нових матеріалів з часів визвольної боротьби 1917 - 1920 рр., які послужили для створення Музею Українського Війська.

З огляду на втрату майна товариства і членства його, ініціативна група старшин, під проводом останнього голови товариства, ген. М. Садовського, на своєму засіданні в таборі Майнц-Кастель (Німеччина), в 1947 році, ухвалила відродити ідею товариства в формі: Український Воєнно-Історичний Інститут.

Осідком Інституту від 1950 року є м. Торонто в Канаді. Дирекція Інституту відразу почала активізувати працю: відбувала поїздки по Канаді з виставками музейних пам'яток, відбуто всього 20 поїздок. Внедовзі по прибуттю до Канади розпочато видавничу діяльність, в формі окремих брошур і книжок, в кількості 7 назв, як також історичного змісту карток і ювілейних марок.

Назбиравши дрібними публікаціями потрібні для видання фонди, Інститут видає, замість утраченого у Львові, 10-й Збірник „За Державність”.

Перейшовши цей тяжкий шлях розбудови Інституту, з його відділами: Музей, Архів, Бібліотека, Видавництво і Галерія Образів, — Дирекція Інституту просить Українську Старшину, Козацтво і громадянство — збирати і пересилати до Інституту всілякі пам'ятки й документи, пов'язані зі збройною боротьбою за Волю і Державність України, як також підтримувати морально і матеріально Інститут в дальшій його праці.

З метою спростовань і об'єктивних доповнень у дальших збірниках „За Державність” будемо друкувати сторінки виправлень.

Р е д а к ц і я

Д-р Степан ВИТВИЦЬКИЙ,
Президент Української Народньої Республіки
в екзилі.

В. КЕДРОВСЬКИЙ
Полковник

В БОРОТЬБИ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

Саме тепер минає сто років з часу, коли розгорівся був останній спалах української збройної боротьби за відновлення Української Незалежної Держави. Це сталося в часи *кримської війни*, яку провадили проти Росії Англія, Франція та Туреччина. Тоді в складі турецької армії був організований емігрантом з України Михайлом Чайковським легіон, або дивізія з нащадків запорожців, що після знищення Задунайської Січі осіли в Добруджі, а також і з числа інших українців, поселенців у Туреччині. Тоді турецький уряд дозволив зформувати два легіони з українців і видав їм прапор гетьмана Петра Дорошенка, що переховувався у Стамбулі. Під тим прапором гетьмана-соборника і безкомпромислового самостійника ті новітні запорожці відважно билися проти російського війська і здобули кілька значних перемог, як наприклад, під Сілістрією, де вони вщент розбили на своєму фронті переважаючі військові сили. Та поспішний мир, що не допустив до розгрому Росії, не дав українцям змоги здійснити своїх намірів і плянів. Ті наміри і пляни видно з таких документів, як, поперше, відозва таємного патріотичного Комітету Басарабії та України, видана в 1854 році, в якій, між іншим, було таке звернення до українських козаків: „*Панове козаки, турецькі запорожці!* Важка рука тиранів російських царів змусила Вас покинути Вашу Батьківщину, але тепер настали часи зруйнувати кайдани, які Вас зв'язували і гнітили...” Потім говориться про потребу виділити 12 делегатів, які просили б турецький уряд дозволити обрати гетьмана України, щоб відновити старий союзний договір Туреччини та України, що його уклав був гетьман Петро Дорошенко. Цю відозву до війська підписали генерал-майор Дабіжа та Петренко.

Разом із тим від того самого комітету надійшла заява, в якій надзвичайні збори українців та басарабців нагадували Порті, що Україна й Басарабщина були раніш козацькими землями під протекторатом високої Порти й керувалися в своїх внутрішніх справах власними за-

конами і мали право обирати з-поміж себе гетьмана (Двохбунчукового Пашу)... Вибори гетьмана мали б бути переведені без примусу, вільними голосами, в присутності архієпископа грецької церкви. Комітет запевняв Порту, що як тільки союзні війська перейдуть на територію Басарабії, то відразу розпочнеться повстання в Україні.

Цю заяву підписали голова комітету генерал-майор князь Да-біжа, генерал-майор Франченко, генерал-майор Катарджі, статський радник Образа, громадянин Драмба та делегат Басарабщини Башта.

По кримській війні український національний рух знову зосередився на Великій Україні в рядах національно-культурної діяльності. Почалася жвавіша робота на полі української етнографії та письменства. Політичний рух був загнаний в глибоке підпілля, особливо після розгрому царським урядом Братства Святого Кирила й Методія та арешту його братчиків разом із Тарасом Шевченком. Запанувала на довший час доба так званого українофільства. І так воно тривало до революції в Росії 1905 року. Після того почалася жвавіша культосвітня праця серед українців і організація певного політичного руху.

Війна 1914 року принесла нові репресії проти українства, які тривали до революції 1917 року. Зважаючи на репресії в Росії, на території Великої України не міг розпочатися ніякий рух, що був би виявом певних політичних прагнень українського народу. Але в Галичині та серед російських військово-полонених, що перебували в таборах Німеччини і Австро-Угорщини, розпочався виразно український самостійницький рух, який яскраво виявився в організації українського війська. В Галичині був організований легіон Українських Січових Стрільців, а старанням Союзу Визволення України, що складався з емігрантів придніпрянців, в Німеччині в таборі Раштад та в Австрії в таборі Фрайштад українці були відокремлені в українські військові з'єднання, з яких по революції 1917 року були зформовані Синя та Сіра дивізії, з гаслом, як і в УСС, — боротися за самостійну Україну.

Революція 1917 року дала можливість українському національному рухові виявитися в усій його широчині й глибині. Одночасно з різними місцевими та всеукраїнськими з'їздами, які започаткували організацію українських національних льокальних і центральних провідних осередків, розпочався також рух у справі організації українських військових національних сил. В першу чергу в Києві було створено Український Військовий Клуб імени Гетьмана Полуботка, який започаткував організацію української армії, утворивши з українців російської армії, що перебували в Києві, Перший Український Полк імени Гетьмана Богдана Хмельницького. Для ширшої праці цього клубу був створений військовий організаційний комітет в складі хорунжого Миколи Міхновського, хорунжого Павленка, урядовця Король-

чука, полковника Глинського та інших представників організованого українського кийвського вояцтва.

У квітні 1917 року з ініціативи Центральної Ради цей організаційний комітет розробив план скликання Першого Українського Військового З'їзду з представників фронту, запілля та фльоти від українців, що були в складі російських військових сил. З'їзд відбувся явочним порядком у Києві 5-го — 8-го травня з участю мало не тисячі делегатів, обраних різними військовими зборами на фронтах. За підрахунками мандатної комісії, ці делегати були представниками 1,580,702-ох озброєних українських вояків, що встигли за короткий час революції об'єднатися в українські військові, так звані українізовані з'єднання, починаючи з окремих команд, сотень, батальйонів, полків, дивізій, корпусів, армій і фронтів та фльоти.

Цей з'їзд ухвалив низку постанов щодо організації українських військових частин та зведення різних малих з'єднань у більші військові бойові одиниці в складі російської армії, що мусіло б стати початком організації української національної армії. Для керування цією справою було обрано український генеральний штаб, але віддаючи данину революційним часам, його названо *Український Військовий Генеральний Комітет*, якому доручено працювати з російським генеральним штабом, щоб пляномірно, не порушуючи боєздатности російських збройних сил, українізувати всі частини їх.

Директива — переводити *українізацію армії, не порушуючи боєздатности фронту*, була подиктована тим, що проти України стояли австро-угорські та німецькі війська, які, в разі перемоги над російською армією, окупували б перш за все Україну, й не відомо, як імперська Австрія та Німеччина поставилися б до створення української держави і що вони принесли б в Україну. Ця директива тяжила багато над працею Українського Військового Комітету й не давала йому змоги провадити українізацію армії навіть за ціну розвалу російської армії на противорожих фронтах. Для українських діячів тієї доби було ясно, що в разі перемоги реакційних сил центральних держав і окупації ними України, всі соціяльні й навіть, до певної міри, національні революційні здобутки українського народу будуть знищені й годі було сподіватися, щоб селянські маси здобули землю й політичну волю, яку їм обіцяла дати революція. Спочатку за землю і волю піднялися до боротьби українські маси, а щоб забезпечити це, вони об'єдналися до боротьби за власну Українську Державу. Це всі ми мусимо пам'ятати, коли аналізуємо дії Української Центральної Ради та Військового Генерального Комітету в часи революції 1917 року.

Відповідно до тези — *непорушність бойового фронту й боєздатности армії* — були укладені всі резолюції Першого Українського Військового З'їзду, що стали інструкцією та законом для праці Генерального Комітету.

До складу першого Українського Генерального Комітету були обрані: Симон Васильович Петлюра — уповноважений на західньому фронті Всеросійського Земського Союзу; Іван Луценко — військовий лікар; Володимир Винниченко — солдат запасу; Олександр Пилькевич — полковник саперних військ; Віктор Павленко — підполковник авіації; Михайло Полоз — хорунжий авіації; Степан Письменний — матрос; Михайло Іванів — генерал-хорунжий піхоти; Іван Горемика-Крупчинський — військовий урядовець; Арсен Чернявський — хорунжий; Дмитро Ровинський — солдат (жид); Аполон Певний — хорунжий; Капкан — полковник, командир Полку ім. Богдана Хмельницького; Микола Міхновський — хорунжий; Федір Селецький — хорунжий; Степан Граждан — солдат; Віктор Поплавко — підполковник панцерних військ; Василь Потішко — хорунжий. (Подаю за порядком числа голосів, що їх одержав кожний із них на з'їзді).

З'їзд обрав членів Генерального Комітету, не визначаючи їхніх становищ в комітеті. Цим з'їзд доручив членам комітету самим укомплектуватися. За пару днів комітет укомплектувався так: обрано президію для порядкування всіма справами комітету. До складу президії увійшли: С. Петлюра, О. Пилькевич, С. Письменний і В. Винниченко.

Але незабаром виявилось, що таке укомплектування проведу комітету було недоцільне, а тому головування в комітеті було передано одній особі — *Симоніві Петлюрі*. Біля нього була утворена президія з певним розподілом праці. Так саме праця була розподілена й між іншими членами комітету, відповідно до їхнього фаху.

Уже перший склад Генерального Комітету заперечує ті наклепи, що їх різні особи розповсюджують, нібито в Генеральному Комітеті були лише солдати та матроси. В ньому були і генерал, і полковники, і підполковники, але на голову комітету було одностайно обрано Симона Васильовича Петлюру, бо він був тією динамічною силою, що рухала народні та солдатські маси, і мав великий організаційний хист.

Та й не диво. Мое перше враження від Симона Петлюри залишилося глибоким на все життя. Уперше я почув Симона Васильовича, як промовця до військових мас, на Першій Військовій З'їзді, де я був у числі сторонніх глядачів, прибувши до Києва в справах скорострільної команди Осетинської Бригади Кавказької Кінної Туземної Дивізії. Враження від промов Петлюри у мене залишилося колосальне. В кожному його слові чулася щира, винятково захоплююча задушевність та глибока віра в перемогу тих ідей, які він проголошував. Тоді ж, в тому захопленні, з яким з'їзд слухав промовця, а потім в тому зриві овацій та вигуках „Слава!“, які вкривали кожну його промову, відразу було видно, що вождем українського вояцтва був *Симон Петлюра*. На з'їзді виступали поруч нього і Михайло Сергійович Грушевський, і Володимир Кирилович Винниченко, і полковник Капкан,

і Микола Міхновський та інші діячі українського визвольного руху. Делегати з'їзду приймали їх також тепло, нагороджували оплесками й „славою”, але над усіма і всім домінував Симон Васильович Петлюра.

В ньому не лише бачили, але й відчували інтуїтивно українські військові маси свого природного вождя. За ним вони готові були піти на безконечні жертви.

Отже, не випадково, а цілком логічно його обрано більшістю голосів до *Українського Військового Комітету*, а потім і на голову комітету, який мав керувати організацією українського вояцтва.

Укомплектувавшись, і після кількох днів своєї кипучої праці, Український Військовий Генеральний Комітет вислав своїх представників до Петрограду з такими вимогами:

„1) Оповістити в наказі по всіх військових частинах і установах фронту, тилу й фльоти про заснування та існування *Українського Військового Генерального Комітету* при Київській Центральній Раді, як органу, що відає всіма українськими військовими організаційними установами й питаннями, та до кого в цій справі повинні звертатися всі українські громадяни.

2) Зажадати від усіх військових частин армії і фльоти поіменних списків генералів, штаб- і обер-офіцерів українців, відомості про солдатів українців, загальним числом у кожній частині, і відомості ці прислати безпосередньо в Генеральний Комітет.

3) негайно зробити розпорядження про перевод із запасних частин, що перебувають в центральній Росії: одної дивізії важкої артилерії, укомплектованої українцями (всякого гатунку зброї), одної польової батареї, а гірську запасну батарею, що перебуває нині в Києві, вважати українською. Всі частини спеціального призначення, що перебувають у Києві, як понтонні, залізничні та інші — українізувати, а вироблення плану та порядку переходу їх — віддати Українському Генеральному Комітетові.

4) Надати Українському Генеральному Комітетові право для поповнення комплекту в Першій запасній полку ім. Богдана Хмельницького, а також і в інших частинах, що перебувають у Києві, які творяться для відправлення маршових сотень в призначені на фронті для українців три корпуси, й вимагати, щоб було поповнено їх тилловими українськими частинами розпорядженням УВГК.

5) Якнайшвидше виділити в тиллових запасних частинах солдатів українців, з офіцерами українцями, в окремі сотні, курені, команди, з умовою оставлення їх покищо на тих самих місцях і в тих самих частинах, де вони тепер перебувають.

6) Зробити розпорядження про якнайскоршу передплату, на скарбовий рахунок, в усі частини фронту й тилу, в усі військові інституції і штаби таких українських газет: „Нова Рада”, „Робітнича Газета”, „Народня Воля”, „Наше Життя”.

7) Кооптувати до складу УГВК одного офіцера українця генерального штабу, одного гарматчика, одного кавалериста, топографа і козака-кубанця. Представників інших спеціальностей Комітет уважає за можливе кооптувати з місцевих військових частин.

8) Зробити розпорядження про видачу всіх старих запорозьких прапорів та клейнодів (булави, бунчуки й т. д.), а також прапорів українських городових полків особливій українській делегації, яка в короткім часі буде послана від Генерального Комітету з Києва для прийняття і відвезення їх в Київський Історичний Музей.

Прапори ці й клейноди переховується в Ермітажі, в деяких церквах і соборах Петрограду й Москви, а також і в інших містах Росії."

У короткому часі більшість частин Київської залоги була українізована і підняла українські прапори, не зважаючи на всі перешкоди російської влади та агітацію проти українізації, або, як тоді казали вороги, — „українізації штика”.

Не чекаючи нічого доброго з Петрограду й наперекір усім перешкодам як військової, так і цивільної російської влади, Генеральний Комітет розвинув широку працю в першу чергу щодо організації зв'язків із фронтами, заплілям, з окраїнами, як Кавказ, Туркестан, Сибір, де скрізь були порозпихані російським урядом і командуванням наші українські старшини й козаки. В революцію було прийнято називати українських вояків *козаками*. За якихось пару тижнів УВГКомітет уже майже скрізь на місцях мав своїх відпоручників, які тримали його в курсі українських справ за кожний тиждень, або за кожен визначну подію на фронті українізації. Майже негайно після зформування Генерального Комітету він призначив своїх представників до командувань фронтів, армій і корпусів; при тому при більших установах та з'єднаннях були дійсні або кооптовані члени Генерального Комітету. Наприклад, при ставці Верховного Головнокомандувача був дійсний член Генерального Комітету полковник Віктор Павленко, до командування Південно-Західного фронту був призначений кооптований член Комітету сотник Микола Удовиченко. Постійний зв'язок із ними був телеграфічний, або розмови по прямому проводі між ними й Києвом. У важливих випадках посилалися спеціальні кур'єри.

Загальні події йшли своїм власним політично-революційним шляхом, а тому УВГКомітетові доводилося увесь час пристосовувати свою працю до загального ходу, не тільки військового життя та подій на фронті, в заплілі, а також і до політичного життя та змін не лише в Україні, але й в цілій Росії, з якою ми тоді ще були тісно зв'язані. Члени УВГКомітету були одночасно також і членами Центральної Ради, а тому праця їх подвоювалася. Треба було бути не тільки військовими організаторами, але й, до певної міри, громадсько-політичними діячами, що в той час вимагали обставини всього українського національного руху, бо лише спираючись на організований військовий

рух, Центральна Рада могла провадити рішучішу політику супроти Тимчасового Російського Уряду. Симон Васильович Петлюра репрезентував військовий рух не тільки в Центральній Раді, але і в Генеральному Секретаріаті. На його плечах лежала титанічна праця.

Український національний і військовий рух несподівано заскочив і налякав усіх російських „єдинонеделимців” і викликав шалений опір з боку революційної влади та з боку різних партійних і революційних російських організацій. Щоб більш-менш унормувати свої відносини з Тимчасовим Урядом та усунути найгостріші перешкоди, що їх ставив українському національному рухові увесь російський загаль, Центральна Рада 20 травня (за старим стилем) вислала до Петрограду свою делегацію в складі десяти членів. Від Військового Генерального Комітету увійшли в делегацію полковник Пилькевич, хорунжий Чернявський, матрос Письменний і солдат Ровинський, які були найсильнішим аргументом у складі делегації, бо петроградська влада вперше побачила представників українського вояцтва і почула їхній рішучий голос. І дійсно, вже на прийнятті в голови ради міністрів, князя Львова, сильне враження на нього зробила промова полковника Пилькевича, який, з'ясувавши домагання українських вояків, на закінчення сказав: „В разі відмовлення наших історичних домагань з боку Тимчасового Російського Уряду, Вам, пане міністре, доведеться мати діло з півтора мільйонами озброєного українського народу!”

Але після двотижневого оббивання порогів у петроградських державних і громадсько-революційних центрах, засідань у різних комісіях, делегація повернулася до Києва з порожніми руками, зате з твердим переконанням, що правди треба шукати тільки в себе вдома, в Україні. Отже, треба покладатися лише на власні сили і бути приготованими до впертішої і рішучішої боротьби, бо в Петрограді нас не розуміють, а тому годі від російських централістів сподіватися якогось визнання українцям національних прав, коли українці не виявлять міцної організованої сили для підтримки своїх домагань.

Негайно по поверненні з Петрограду делегації, Центральна Рада вирішила приступити до дальшого й міцнішого зорганізування всіх національних сил. Для підрахунку і мобілізації своїх національних сил Центральна Рада скликала Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, на який прибуло більше двох з половиною тисяч делегатів. Одночасно, при закінченні цього з'їзду, розпочав свою працю Другий Військовий З'їзд, що відбувся 5 - 10 червня (ст. ст.). Не зважаючи на заборону військового міністра Керенського, на з'їзд прибуло близько 3,000 делегатів, що репрезентували до 3-х мільйонів озброєного й зорганізованого українського вояцтва. Цікаво, що Керенський заборонив скликання Другого Українського Військового З'їзду (хоч про дозвіл на скликання цього з'їзду ніхто не просив російської влади) саме

в той час, коли в Петрограді розпочинав свою роботу Всеросійський Військовий З'їзд. Свою заборону Керенський мотивував тим, що український з'їзд послабить фронт зовнішньої війни.

Підкреслюю, що в той самий час Керенський не заборонив скликання Всеросійського Військового З'їзду, який, обговорюючи питання національностей в колишній російській імперії, ухвалив таку постанову:

„Тимчасовий уряд, лицемірно визнаючи право самовизначення Польщі, відмовляє це право фінам і українцям... Народи Росії мають рівне право на самовизначення своєї будуччини і навіть на сепарацію, а зокрема Україна має абсолютне право здійснити свою незалежність, не чекаючи Установчих Зборів”. Разом з тим з'їзд висловився проти формування національних армій, бо це, мовляв, не в інтересах трудящих мас. Отже, тут знову вилізла з мішка „українізація штика”, без чого Україна була б безсилною в боротьбі проти російського імперіалізму.

Саме наприкінці засідань Всеукраїнського Селянського З'їзду надійшла телеграма з Петрограду про те, що тимчасовий уряд відкинув усі домагання Центральної Ради. Отже, закриваючи з'їзд, М. С. Грушевський повідомив про це делегатів з'їзду і пророче прорік:

„Свято революції скінчилося! Настає грізний час! Україна повинна бути зорганізована! Свою долю повинен рішати тільки український народ!”

Не зважаючи на заборону, арешти деяких делегатів військовою російською владою та на різні перешкоди — до Києва на Другий Військовий З'їзд прибуло більше число делегатів, ніж їх сподівалися. Тому, що російське військове командування загрозувало поставити перед військово-польовий суд за дезертирство тих делегатів, що візьмуть участь в з'їзді, на вагу були поставлені — з одного боку моральний авторитет Українського Генерального Військового Комітету, який на чолі з С. В. Петлюрою скликав той з'їзд, а з другого — вся система й повнота російської влади та політичний і моральний вплив тодішнього вождя російської революції Олександра Керенського, разом з його фактичною владою, як военного міністра революційної Росії.

Таке реальне співвідношення сил можна порівняти із співвідношенням сил біблійного Голіята та Давида. Тут Голіятом була російська сторона, а Давидом українська на чолі з С. В. Петлюрою. І український Давид, озброєний лише силою свого морального авторитету та звичайним пером, яким він писав заклик на Другий Військовий З'їзд, переміг і розбив уцент російського Голіята, з його всіма державними апаратами, військово-польовими судами й з моральним авторитетом всеросійського революційного уряду.

У самому Києві російське військове командування, на чолі з ко-

Генерал-хорунжий Іван
ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО,
командир
Окремої Кінної дивізії,
пізніше Інспектор армії.

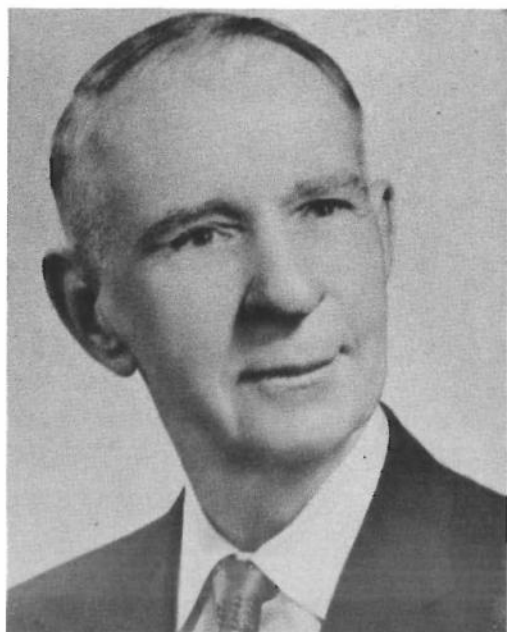
Полковник
Вол.КЕДРОВСЬКИЙ,
Головний Державний Інспектор
армії УНР, посол уряду УНР
в Латвії, Естонії, Фінляндії,
пізніше в Туреччині.

**Генерал - хорунжий Андрій ДОЛУД,
командир
5-ої Херсонської стрілецької дивізії.**

**Генерал - поручник
Олександр ВИШНІВСЬКИЙ,
учасник Зимового Походу.**

**Генштабу
генерал-хорунжий
Василь ЧАБАНІВСЬКИЙ,
учасник походу на Київ
1919 року.**

мандувачем військ округи полковником Оберучевим і разом з міліцією, — зробило всі приготування, щоб не допустити до відкриття з'їзду. Але коли побачили той ентузіазм, з яким зустрічали делегати та інші українські маси свого вождя С. В. Петлюру, російська влада не знайшла в собі сили і відваги явно виступити проти з'їзду, не допустити відкриття його або розігнати, коли він піchnеться. Та щоб розпочати реальні заходи проти з'їзду, вона оголосила провокаційну заяву начальника міліції Лепарського. Метою того оголошення було викликати гостре обурення серед делегатів з'їзду, яке привело б їх та інших українських вояків, що були в Києві, до бунту проти місцевої російської влади та до спроб силою захопити місто в українські руки. Для того революційна російська влада мала своїх провокаторів, яких пустила в гушавину українських мас. Сподіваючись цього провокаційного бунту, Оберучев зібрав у Києві та в його околицях значні військові сили, щоб за допомогою їх придушити можливе повстання і разом з тим зліквідувати всі українські революційні осередки, разом із Центральною Радою.

Отже, вершком провокації було оголошення в місцевій московській пресі заяви начальника міліції Лепарського до населення Києва, в якому він закликав мешканців міста до спокою, бо влада, мовляв, вжила всіх заходів, щоб не допустити українців до захоплення Києва у свої руки. Це на Військовому З'їзді й поза ним викликало страшне обурення. Коли обурені делегати на з'їзді і маси, що були навколо нього, готові були дійсно виступити фізично проти московської влади в Києві й масово вийти на вулиці, разом з українськими вояками, що були в Києві, щоб захопити владу до своїх рук, з'явився на кафедрі з'їзду з промовою С. В. Петлюра. Розбурхане море делегатів, що перед тим з гнівом проганяли з кафедри всіх промовців, які закликали до розважності й спокою, відразу стихло, немов по слову чарівника, бож тепер на катедру вийшов улюблений вождь українських військових мас. Настала така тиша, що було чути навіть віддих промовця і як б'ються в унісон серця трьох тисяч учасників з'їзду. С. В. Петлюра говорив проти настрою мас, проти їх стихійного й бунтарського заміру. Силою свого слова, силою свого духа він спинив розбурхане море і вплив його в спокійні береги, що утримало з'їзд від виступу і врятувало український організований національно-державницький рух від розгрому. Цей виступ С. В. Петлюри дав можливість Центральній Раді оголосити свій Перший Універсал, бо не відомо, якими шляхами пішов би розвиток дальшої української організованої боротьби за свої національно-державні ідеали, коли б з'їзд піддався провокації Оберучева і Лепарського.

В бурі тодішніх подій цей виступ С. В. Петлюри та інші його виступи на військовому з'їзді часто відбувалися без відповідної оцінки

та значення їх. Тепер уже давно настала пора оцінити й зважити значення С. В. Петлюри, як національного провідника на самих початках революції 1917 року та в дальшому розвитку української боротьби за державність. Ухваливши відповідні резолюції, члени військового з'їзду роз'їхалися до своїх військових частин, щоб там ще з більшим завзяттям, ніж до з'їзду, працювати в справі організації українських військових сил. Для посилення праці самого Генерального Комітету було обрано, в додаток до попереднього складу ще вісім нових членів, між ними і мене. Пізніше мене було обрано до президії комітету, як заступника голови. З того часу мені довелося тісно співпрацювати з С. В. Петлюрою, що дало можливість пізнати його ближче і зрозуміти велич духа його як провідника українського народу на шляху його героїчної і тяжкої боротьби за Українську Народню Республіку.

Серед новообраних членів комітету були такі визначні фахівці військових справ, як от генерал генерального штабу генерал-поручник Кондратович; генерального штабу підполковник Сливінський (за гетьмана начальник його генерального штабу); генерального штабу капітан Білецький; підполковник О. Жуковський та інші. Отже, годі різним критикам Генерального Комітету говорити, що в ньому були лише солдати та матроси — некомпетентні у військових справах. Всі члени комітету визнавали авторитет і єдиним своїм провідником Симона Васильовича Петлюру.

Остаточно укомплектувавшись, Генеральний Комітет розподілив свою роботу по окремих відділах, призначивши на чоло кожного з них відповідного свого члена, а коли було треба, то кооптував на допомогу потрібних фахівців у різних галузях організації армії. Комітет здебільшого кооптував своїх членів із Всеукраїнської Ради військових депутатів, яка була обрана на Всеукраїнських Військових З'їздах і члени якої були членами Центральної Ради так само, як ними були і всі члени Генерального Комітету.

Отже, як я вже сказав раніше, головою Комітету був С. В. Петлюра, який загально керував справами комітету, разом із тим був і представником Генерального Комітету в Генеральному Секретаріаті Центральної Ради з титулом Військового Генерального Секретаря, хоч і невизнаний російським Тимчасовим Урядом, згідно з його інструкцією після Другого Універсалу про управління Україною. На вимогу Генерального Комітету і Всеукраїнської Ради військових депутатів С. В. Петлюра так називався, як тоді казали, „явочним порядком”. Крім голови комітету, була президія, що складалася з чотирьох членів: В. Кедровського, як заступника голови, С. Колоса, як секретаря і ще двох членів, які часами мінялися, коли мусіли виконувати якісь спеціальні обов'язки. В комітеті було вісім головних відділів:

1) Організаційно-освітній і загально-організаційний — голова полковник Пилькевич (він же й член президії); 2) Інспекторський — ге-

нерал Іванів — голова інспекторського відділу (старшинський склад, він же член президії); 3) Мобілізаційний відділ та військової комунікації — В. Кедровський (він же член президії); 4) Муштровий відділ — підполковник Поплавко; 5) Відділ фахових військ (артилерія, кіннота, інженерно-технічні війська, авіація, інтендатура і т. д.) — інженер М. Шумицький (кооптований член комітету); 6) Військово-медичний та санітарний відділ — доктор І. Луценко, а потім і доктор Одрина (кооптований член); 7) Консультантський або дорадчий відділ — генерал Кондратович, він же і член президії; 8) Комендантський відділ — Ровинський. Був ще окремих начальник канцелярії в допомогу секретареві.

Полковник В. Павленко був представником при ставці головного командування російської армії в Могилеві. Пізніше, полковник О. Пилькевич та підполковник Жуковський були представниками комітету при головному штабі російської армії в Петрограді, а хорунжий М. Полоз — представником при кабінеті воєнного міністра в Петрограді.

Згодом були деякі зміни в розподілі роботи, коли цього вимагали обставини й справи.

На зміну Миколі Удовиченкові, який хворував, комітет призначив своїм представником на Південно-Західньому фронті поручника Скрипчинського (кооптованого члена); при штабі Румунського фронту та в Букарешті був представником — генерального штабу капітан Білецький, а пізніше Кудря — кооптований з ради військових депутатів. Так само пізніше на Південно-Західньому фронті був представником комітету Петро Певний, а на Північному фронті — хорунжий Клочко.

Дехто з цих представників був коротший час, а дехто довший, як того вимагали обставини й умови праці. Так само був представником Генерального Комітету на Турецькому фронті (в Трапезунді) член тамтешньої Української фронтової ради Ю. Гасенко.

Члени Генерального Комітету, яким не призначено в комітеті певних відділів, виконували також дуже важливі завдання, що вимагали від них широкої власної ініціативи, дипломатичного хисту й великих організаційних здібностей. Так, наприклад, А. Чернявський провадив велику й відповідальну працю в справі українізації в московській військовій окрузі, тому більшу частину часу перебував у Москві. Член комітету Ф. Селецький майже увесь час перебував у роз'їздах, полагоджуючи справи українізації в різних залагах не лише в Україні, але й далеко поза нею, як також полагоджував різні непорозуміння, що виникали між українізованими військовими частинами та російським командуванням. Так само й В. Потішко, часом, належачи до складу президії комітету, виїздив не раз із Києва для полагодження різних непорозумінь у справах українізації як у са-

мих українізованих частинах, так само й непорозумінь між ними й різними противниками українізації, чи то російської військової влади, чи громадських і політичних чинників. Багато часу й сил віддавав В. Потішко на поладження непорозумінь між українцями Тридцять Четвертого корпусу, яким командував генерал П. Скоропадський, та неукраїнським складом командування цього корпусу, починаючи з самого штабу корпусу й до дивізій, полків і навіть окремих команд чи сотень. Тут треба зазначити, що начальником штабу корпусу був генерал Петін, який ставився вороже до українців, а пізніше — перейшов на службу до большевиків і командував большевицькими військами в їхній війні проти Колчака. Це приклад того, як часто несподівано Генеральний Комітет зустрічав перешкоди з боку командування навіть у тих частинах, що українізувалися, навіть за наказом вищого командування, як, наприклад, Тридцять Четвертий корпус за наказом генерала Корнілова. У деяких випадках Генеральний Комітет доручав поладження різних справ українізації членам Всеукраїнської Військової Ради, як, наприклад, голові її С. Березнякові, Ю. Тютюнникові, І. Шинкареві та іншим. У важливіших і принципових справах Генеральний Комітет часто відбував свої засідання під проводом С. В. Петлюри, на них бували присутніми всі члени комітету, що в той час перебували в Києві.

Тут я хочу пригадати ще чотирьох осіб, що були обрані членами Генерального Комітету. Отже, В. Винниченко незабаром виступив зі складу комітету, мотивуючи це своїм перевантаженням працею на становищі голови Генерального Секретаріату. М. Міхновський, не погодившись із внутрішньою структурою комітету, також на самих початках роботи виступив з його складу й подався на Румунський фронт, де одержав посаду в юридичному відділі одного з російських штабів. Полковник Капкан брав участь у праці комітету спорадично, бо був переобтяжений працею командира Першого Полку Імени Богдана Хмельницького та працею в деяких українських частинах ківської залози. Горемика-Крупчинський, постановою загальних зборів членів комітету, примушений був залишити комітет через свою до- революційну діяльність.

Безупинна жвава й тяжка робота постійно кипіла, з короткими перервами для сну, часто на столах комітету, бо не було часу вийти кудись на відпочинок. У своїх коротких спогадах про Генеральний Комітет у журналі „Наша Зоря”, що його видавали в 1921 році інтерновані вояки армії УНР у Ланцуті, полковник Пилькевич, між іншим, пише:

„Ми всі були тільки українці і патріоти; партійного сектанства ми тоді не розуміли й не розуміємо його й досі — от чого нам тепер так тяжко дивитися на всяке поділення на „ся”, от чого нас, так як нікого, болить, коли ми бачимо розбиття єдності нашого національ-

ного фронту. Але ліками від цього злочинного божевільля все таки будуть ті єдині, міцні і справдиві лозунги, з якими ми — члени УВГК і члени Центральної Ради — вийшли на працю на початку 1917 року, на незабутній ніколи зорі нашого відродження — в це ми твердо вірили, це ми ісповідуєм і в цьому переконані досі. Не було у нас тоді ні злодіїв, ні казнокрадів, не було у нас ні меншевиків, ні большевиків, не знали ми ні політиканства та не чубились ми тоді за посади та всякі портфелі. Українець був для нас рідний брат. Були у нас єдине серце, єдиний дух, і тому не страшні нам були наші численні вороги! Своєю твердокамінною єдністю, національною і чистою, не лукавого серця, ми їх перемогли і, піднімаючи на нашому прапорі ті ж самі гасла і тепер, — ми їх знову переможемо!”...

А провідником такої єдності ідей, духа і завзяття був С. В. Петлюра в ті часи і, напевно, пам'ять про нього у відповідний час знову стане тим об'єднуючим духовим чинником, яким він був за свого життя.

На закінчення хочу подати характеристику Головного Отамана, яку дав йому генерального штабу генерал В. Сінклер, що був довгий час у Штабі Головного Отамана начальником оперативного відділу. Характеристика генерала генерального штабу Сінклера заслуговує на особливу увагу, бо він не був українцем і навіть не говорив по-українському, але він був чесний вояк і щиро відданий дорученій йому праці. Він у своїх спогадах про С. В. Петлюру говорить:

„Поперше, він був великий український патріот, такий, яких кожна нація виховує лише одиницями, фанатик щодо самостійности України. Всі, хто хоч один раз розмовляв з Симоном Петлюрою, той відразу бачив непохитну твердість його в цьому питанні, а це спричинилось до того, що ідея самостійности Української Народньої Республіки органічно зв'язалася з іменем Петлюри.

Подруге, Петлюра був великий психолог, він знав душу окремого козака й старшини, а знаючи душу окремого вояка, він розумів душу і психологію натовпу, маси військової. Ось чому тільки він міг вимагати від наших частин геройських подвигів, для успішного осягнення яких, здавалось би, не було жодної надії (брак набоїв, відсутність постачання), передаючи свою волю і свою віру в перемогу своїм підлеглим.

В особливо ризикованих операціях, коли штаб бачив надію на успіх лише в героїстві війська, він звертався до Головного Отамана з проханням допомогти. Не було випадку, щоб Петлюра відмовився; відразу їхав на фронт і розмовляв із старшинами й козаками.

Він говорив... Тоді то постать „звичайної” людини танула; зникла, відмінялася в постать велетня духа й волі. Обличчя його перетворювалося, світилося, горіло внутрішнім огнем палкої любови до батьківщини; його голос звучав твердо, рішуче, його слова були повні

такої віри в перемогу й досягнення поставленої мети, так вимагали цієї перемоги, що ця віра передавалась війську, підіймала його дух, наче б електризувала його, і воно, забуваючи всі труднощі, небезпеку, перенесені злидні і втому, відважно кидалося в бій, і наслідок — несподіваний успіх”...

Так малює постать нашого Головного Отамана й значення його для українського війська дуже добрий знавець військової справи і психології війська, а тому різні напади на Симона Васильовича Петлюру з боку його політичних супротивників та різних нездар, що нічим себе не виявили під час титанічної боротьби українського народу за свою національну незалежність, за своє власне державне життя, скидаються на белькотіння пігмевів, що хочуть наклепами й брехнею повалити титана.

Історія свідчить про правдиве значення Симона Васильовича Петлюри в провіді тяжкої, кривавої боротьби українського народу за своє національне ім'я, за право жити у власній, ні від кого незалежній республіці українського народу. Боротьба ця не припинилася, лише пішла в підпілля, в гущавину українських мас, щоб у відповідний час знову вибухнути й повести український народ до його національної волі в своїй власній українській державі.

Коли б Симон Васильович Петлюра жив тепер і, оглядаючи свою працю для визволення українського народу і будови ним держави, він міг би спокійно сказати словами Івана Франка з його поеми „Мойсей”, звертаючись до українського народу:

*„Я ж вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзятті, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.”*

О. ГРЕКІВ
Генерал-Хорунжий

ВЕСНА 1918 РОКУ В УКРАЇНІ

Зима 1917 - 18 років з перших своїх місяців ставала чимраз загрозливішою для молодої української держави. Розклад фронту російської армії спричинив уже з самого початку листопада безперервний потік сірої маси, що утратила всяку хіть воювати, втікачів із частин, які стояли вздовж української території, маси, байдужої до всього на світі, крім однієї вимріяної мети — спішити всіма силами й засобами додому, щоб не спізнитися до поділу землі, а мимохідь придбати, що попаде під руку, і в Україні. Анархію, що її ця навала щодня вносила в державне життя, годі описати. Двірець залізничний у Києві, як і на всіх більших станціях, був заповнений сірими шапками. На столах, на стільцях, на підлозі — скрізь було повно людей. Одні від'їздили, нові натомість прибували. Потяги брали з бою і розміщалися і на паротязі, і на дахах, і на тормозах вагонів, навіть на осях під вагонами. Не було сили в Україні, яка мала б змогу упорядкувати до якоїсь міри цей хаотичний рух, і він до самого Різдва не стихав.

Але з другої половини грудня, а особливо на початку січня — виявилася й з кожним днем ставала чимраз загрозливішою нова небезпека — наступ большевиків. Особливо активно провадила його група Муравйова, що йшла уздовж залізниці Курськ — Київ. Рівночасно піднесли голови й місцеві большевики, а в Києві їм навіть пощастило захопити і затримати в своїх руках арсенал.

Становище української влади ставало дуже ускладненим. Створити більш-менш боєздатне військо вона в обставинах того часу й за короткий реченець свого існування не мала змоги. Проти большевиків виступили окремі відділи партизанського типу, що їх формували окремі добровільні отамани. Кожний із них працював на свою руку й спільної, пляномірної акції, з допомогою якої тільки й можна було б чинити ефективний спротив організованому наступові большевицьких сил, зовсім не було. Трагічна, але типова для того часу,

епопея Крутів яскраво освітлює одчайдушні намагання центральної влади захистити хоч столицю держави від ворожої навали, бо ще столиця свого гарнізону не мала. Тільки ще починалось формування відділів з полонених колишньої австрійської армії, січових стрільців. До того ще перший український секретар військових справ Симон Васильович Петлюра, ім'я якого вже було знане в Україні, подався до димісії, а його місце заступив нікому серед військових кіл невідомий і у військових справах зовсім не зорієнтований адвокат М. Порш. Будучина держави ставала під знак запитання. Треба було за всяку ціну відшукати вихід із критичного становища.

Фактичний голова держави, Михайло Сергійович Грушевський, був дуже занепокоєний. Він увесь час робив спроби знайти засоби урятувати державу власними силами. Але всі наради не приходили ні до якого позитивного пляну.

В ті дні мені довелося бути свідком цікавого спору: після засідання в штабі військової округи в справі оборони України в кабінеті командувача округи залишилися за короткою вечерею — Грушевський, Петлюра, командувач округи Шинкар, його персональний ад'ютант Павловський (обидва пізніше, за часів Скоропадського, відомі на Звенигородщині провідники повстанських загонів) і я, начальник штабу округи. Грушевський, зовсім пригноблений безвиглядним станом речей, в довшій промові дуже обґрунтовано й категорично висловився, що в тих обставинах, які на той час склалися, немає ніякої можливості урятуватися власними силами, а треба шукати потужного спільника, що мав би інтерес допомогти нам. Ясно було, що він розумів під тим німців, але не називав їх. Шинкар і Павловський гаряче стали за боротьбу власними силами, хоч би та боротьба й мусіла набути хаотичний характер повстанського руху. Петлюра зайняв середнє становище. Він уже перед тим подався до димісії і був цілком захоплений ідеєю формування коша, себто якоїсь організованої сили. Перебільшуючи вагу такого формування, він став за боротьбу власними силами, але без повстанського хаосу. Беручи до уваги об'єктивні факти, я з чисто військового погляду міг тільки висловити сумнів, щоб або через хаос і анархію, або через дрібні формації типу коша можливо було б побороти небезпеку. Повстанський рух дуже цінний як додаткова сила до основного регулярного війська, але вирішити долю війни він не може. Але в теперішньому внутрішньому стані в Україні організувати якусь потужну регулярну силу абсолютно не можливо.

Життя привело наприкінці зими до здійснення думки Грушевського і на початку весни 1918 року постали в Україні й весняні надії на ліпшу будучину. Нові приязні сили розійшлися по всій українській території і допомогли звільнити її від большевицьких наїзників. Можна було почати організаційну роботу і вона дійсно почалася

й пішла жвавим темпом. Мені випало щастя вести технічне відбудування української армії і всього складного апарату військового міністерства, бо військовий міністер, О. Т. Жуківський, взяв на себе політичну частину роботи міністерства і представництво його в Центральній Раді (він належав до партії СР, що була на чолі виконавчої влади в той час). З великою подякою і глибокою пошаною можу згадати всіх моїх співробітників з усіх відділів велетенського військового тіла. Здоровий будівничий настрій захопив усіх і справа йшла з кожним днем виразно наперед. Вже можна було почати організацію кадрів 8-ми територіяльних корпусів в усіх колишніх губернях і кадру окремої дивізії для Таврії (для тієї частини її, що була на північ від Перекопу, бо в Криму була татарська республіка). По повітах відбувалась підготовка першого набору. Всі центральні апарати міністерства були зорганізовані. Почали працювати військові школи. Переведено було реєстрацію всього військового майна, що залишилося від колишніх російських армій. Для Києва основою місцевого корпусу мали стати Синьожупанна та Січова дивізії. Можна було сподіватися, що вже на початку літа ми в деякій мірі станемо на власні ноги, а протягом літа й остаточно зорганізуємо міцну армію, під захистом якої наша держава могла б забезпечити свою незалежність.

Але доля судила інакше — весна наша була дуже коротка. Побіч нас, майже безсильних, поки ми були в стадії самоорганізації, стояла сила. Вона прийшла до нас для допомоги, і дійсно — багато допомогла нам. Вона прийшла до нас з метою дати нам можливість зміцнитися, щоб через те й себе зміцнити і своє тяжке становище поліпшити. Та й наш уряд був готовий усім їй допомагати, що тільки мала Україна. Співпраця відбувалась спочатку зовсім гладко. Головнокомандувач німецького війська в Україні, фельдмаршал Айхгорн, точно дотримувався пунктів Берестейського договору і не робив ніяких перешкод в організаційній роботі військового міністерства. Він навіть цікавився ходом справи формування територіяльних корпусів. Мені, як заступникові військового міністра й голові організаційного комітету міністерства, доводилось кілька разів давати йому пояснення, які він приймав до відома, але в хід або пляни самої роботи ніколи не втручався.

Але цей стан речей різко змінився, коли до Києва у квітні 1918 р. приїхав новий начальник штабу німецьких військ і зокрема, коли був забитий большевицьким агентом Айхгорн.

Генерал Гренер, новий начальник штабу, мав славу енергійної людини. Він і справді був таким, що й довів своєю працею на передній посаді диктатора німецьких залізниць, які були головним нервом німецького війська в його боротьбі на двох протилежних фронтах. Але по своїй натурі людина безмежної самовпевненості і нетерпимості до чужих поглядів, людина обмежених обріїв щодо першенства

тевтонської раси перед слов'янами й малого політичного досвіду, він одразу взяв у своїй діяльності тон переможця в завойованій країні. Піднесення національного почуття цілого великого народу, таке ж саме як і те, що трохи пізніше запанувало й на його батьківщині, не знайшло собі визнання, але, навпаки, зустріло гостру й образливу негацію і заперечення. Тяжким чоботом топталися життєві інтереси українського народу і вся його будучина. Замість зміцнення провідним гаслом стало послаблення внутрішніх сил того, хто по першій гадці ініціаторів порозуміння мав бути джерелом збільшення тих сил, що вже впродовж чотирьох років боролися проти цілого світу. Умови союзного Берестейського договору однобічно касувалися. Можливо, що тут грали велику роль кар'єрні амбіції, можливо, що це був лише короткозорий плян допомоги своїй батьківщині відразу ж, без узгляднення шляхів і засобів, щоб зробити ту допомогу ґрунтовнішою й довгочасною.

Само собою зрозуміло, що в першу чергу прийшли на порядок денний військові справи, як найбільш небезпечні для свавільства чужого володаря. Майже на другий день по приїзді генерала Гренера до Києва був закликаний до німецького штабу начальник українського Генерального штабу, полковник Сливінський, з усіма документами щодо формування української армії. У короткому часі після того, не зважаючи на наші доводи й протести, формування корпусів, яке вже почалося, було нам категорично заборонене. Проти Синьожупанної дивізії, що її організували самі німці з українських полонених і привели з собою в Україну, почалася систематична акція розкладу з середини. Нарешті їм наказано виступити для переведення карних експедицій проти селян і вони протягом короткого часу порозбігалися, так що дивізія перестала існувати. Січових Стрільців покищо залишили в спокої як аванс австрійському штабові, бо всі вони були колишні цісарські вояки. Але трохи пізніше прийшла черга й на них. Військове майно, від якого залежало майбутнє України, бо ми ще не мали власних фабрик, пішло безперервною низкою потягів, автових колон і навіть возів на волах геть за межі України.

Навіть серед німецьких військових кіл така політика зустріла гостру опозицію, на чолі якої став військовий аташе полковник Штольценберг, людина широких поглядів і великих симпатій до України, а також австрійський аташе майор Фляйшман фон Тайсрук. Але хоч Штольценберг, як представник так званого великого генерального штабу, офіційно й не підлягав Гренерові, цей дуже швидко з'їв його з кістками і розвіяв поза Україну всіх його однодумців. Внаслідок цього сталося те, що ані Україна, ані Німеччина, а зовсім сторонній, не бажаний для них обох третій, скористався з тієї політики „енергії” і... короткозорости.

Так скінчилася наша перша весна.

Юрій КІВЕРЧУК
Полковник

ВІД АВТОНОМІЇ ДО СУВЕРЕННОСТІ

Від командного складу ми довідалися, що дивним збігом обставин народне повстання в російській столиці Петербурзі, яке повалило царат і започаткувало російську революцію, почалося 10 березня 1917 року, що випало в 56-ті роковини смерті великого нашого національного пророка і поета *Тараса Шевченка*.

Ми довідалися, що в Петербурзі на бік революції перейшли два гвардійські полки, що з давніх-давен комплектувалися майже виключно українцями. Лейб-Гвардії Волинський полк, який перший повстав у Петербурзі і відмовив цареві своїй підтримки, був у великій кількості зформований з українців. Цей полк був зформований ще в 1802 році, після прилучення Волині і Правобережної України, по розборі Польщі, до російської імперії. Він завжди комплектувався з населення Волинської та Київської губернь.

Лейб-Гвардії Ізмайлівський полк, що повстав проти царя на день пізніше, був зформований в селі Ізмайлово, біля Москви в 1730 році, з вибраних козаків так званого Українського Ляндміліційного корпусу — військової української формації, яка була на Слобожанщині у XVIII столітті і дала почин і традиції для багатьох українських полків царської армії.

До останнього часу Лейб-Гвардії Ізмайлівський полк мав у своєму складі українців із Харківської, Курської і Воронізької губернь і був переважно українським. Отже, в розвитку революції українським воякам двох гвардійських полків належить перше провідне місце. Вони завдали рішального удару царському режимові і це повинно бути „мементом” також і для сучасного режиму червоної російської імперії. Події відбувалися одна за одною. Вістка про вибух революції в Петербурзі, з її наслідками, блискавично ширилася по всіх російських фронтах. Пролунала вістка про український національний рух у Києві, про постановня там Української Центральної Ради, на чолі якої став професор Михайло Грушевський. Велике враження зробили на

російський командний склад різні всеукраїнські з'їзди, що відбувалися в Києві, тим більше, що подавалися до загального відомої резолюції тих з'їздів та їхні вимоги. Наприклад, 6 - 8 квітня 1917 року відбувся всеукраїнський учительський з'їзд, що поклав основи для українізації шкіл. Національний конгрес, що відбувся 17 - 21 квітня 1917 р., на якому було до 1000 делегатів з усіх земель України, обрав з-поміж членів Центральної Ради так звану Малу Раду, яка мала керувати українським революційним рухом. Військовий З'їзд, що відбувся 18 - 21 травня 1917 р., на який прибуло понад 900 делегатів, що заступали понад 1,000.000 українських вояків на всіх російських фронтах та з усіх гарнізонів.

Військовий З'їзд у своїй резолюції вимагав українізації збройних сил в Україні і на фронті.

Відразу ж після військового з'їзду, а саме 10 - 15 червня 1917 р. відбувся в Києві Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, який ухвалив такі постанови:

1. Створення російської федеративної республіки, з автономною Україною в її складі.
2. Українізація органів місцевого самоврядування в Україні.
3. Право України до участі в мирових переговорах.

Ці постанови З'їздів — учительського, військового, селянського та Всеукраїнського Національного Конгресу — до глибини душі обурювали московських патріотів, а українців підбадьорювали до енергійнішої акції. Вісті ці блискавично передавалися з уст до уст. А найбільше обурювався російський командний склад на постанову про українізацію збройних сил в Україні.

Раптом москалі почали чогось радіти, а причина тієї радості була та, що Тимчасовий Уряд відхилив домагання Всеукраїнських З'їздів, зокрема підкреслюючи, що справу автономії України вирішать Установчі Збори.

Та недовго довелося москвинам радіти і глузувати з українського руху, бо рознеслася чутка, що Центральна Рада скликає Другий Військовий З'їзд. Повідомлення про висилку делегатів на Другий Військовий З'їзд, за підписом голови Військового Генерального Комітету С. Петлюри, були негайно розіслані, термін призначено на 18 - 23 червня 1917 р. Не зважаючи на заборону цього з'їзду з боку міністра військових справ Керенського, Другий Військовий З'їзд відбувся. В ньому брало участь понад 2.000 делегатів, які заступали близько 2.000.000 вояків-українців на фронтах і в тилу.

Я брав також участь у Другому з'їзді і там вперше познайомився з С. Петлюрою та М. Міхновським. Я говорив особисто з цими двома велетнями і чув їхні промови на з'їзді. Їхні виступи справляли добре враження на присутніх делегатів, але водночас можна було почути, що між М. Міхновським і С. Петлюрою іде ривалізація за першенство.

Другий Військовий З'їзд у своїх постановах вимагав, щоб Тимчасовий Уряд негайно визнав Центральну Раду і вимагав також від Центральної Ради, щоб вона, не зважаючи на становище Тимчасового Уряду, негайно приступила до організації української автономії, в порозумінні з національними меншостями України. Питання ці поставив С. Петлюра 23 червня 1917 р. Було порушене ще одне питання: щоб делегати не роз'їздилися так довго, доки ці постанови не будуть переведені в життя. Але С. Петлюра виступив проти такого внеску, заявляючи: „Ваше завдання, як делегатів — вертатися на свої місця та інформувати маси, які вас прислали. На вас тяжить обов'язок освідомлювати українських вояків під оглядом національним, як також українізувати українські частини, підкреслюючи їхнє значення в дальшій нашій боротьбі”.

Центральна Рада видала 1-й Універсал до українського народу, в якому сказано:

„Український Народу! Народу селян, робітників, трудящого люду! Своєю волею ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав свободи Української Землі. Твої, Народу, виборні люди заявили свою волю так: Хай буде Україна вільною, не відділяючись від Росії, не розриваючи з Російською Державою. Хай Український Народ має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — всенародні Українські Збори.”

Далі в Універсалі було сказано: „Віднині будемо самі творити наше життя.”

Це була пряма відповідь Тимчасовому Урядові. Всі ці домагання Універсалу російський Тимчасовий Уряд відкинув. Опинившись у такому становищі, Центральна Рада постановила, що єдиний вихід з цього — розпочати самій полагоджувати потреби України.

Ще 28 червня 1917 р. ми довідалися від С. Петлюри, що на таємній сесії Центральної Ради — створено Генеральний Уряд автономної України в такому складі: Прем'єр і Секретар внутрішніх справ — Володимир Винниченко, Секретар національних меншостей — Сергій Єфремов (сф), Секретар фінансів — М. Туган-Барановський (безп), Секретар сільського господарства — Борис Мартос (сд), Секретар торгівлі — М. Стасюк (безп.), Секретар народньої оборони — Симон Петлюра (сд), Секретар юстиції — Валентин Садовський (сд), Секретар освіти — І. Стещенко (сд), Генеральний Секретар — Павло Христюк (ср).

У відповідь на універсал з 29 червня 1917 р., Тимчасовий Уряд, за підписом Львова, видав проклямацію до українського народу, в якій ще раз зазначив, що такі домагання, як автономія України, можуть вирішити тільки майбутні Установчі Збори. В тому часі Центральна Рада приступила до виконання постанов Другого Військового З'їзду

і почала переговорювати з представниками меншостей про їхній вступ до Центральної Ради і визнання її за революційний парламент українського народу. Центральна Рада уклала договір з національними меншостями дня 3 липня 1917 р. Представники поляків, молдаван, жидів, росіян, німців, греків, татар, чехів, білорусів і болгарів увійшли до Центральної Ради та зобов'язалися підтримувати її. Аж тоді російський Тимчасовий Уряд вислав до Києва делегацію для полагодження стосунків із Центральною Радою.

По довгих переговорах, дня 13 липня 1917 р., російський Тимчасовий Уряд уклав угоду з Центральною Радою такого змісту:

1) Тимчасовий Уряд визнає Центральну Раду та її Виконавчий Орган — Генеральний Секретаріят — як офіційні органи українського народу.

2) Центральна Рада може підтримувати вимогу признання автономії перед Установчими Зборами.

3) Збройні сили на Україні і на фронті можуть бути українізовані, але командування залишається в російських руках.

Усі делегати, які ще не роз'їхалися по своїх частинах, а також — делегати від частин місцевої залоги, звернулися з протестом до Центральної Ради, до Українського Генерального Військового Комітету, покликаного до життя рішенням військових з'їздів. Український Генеральний Військовий Комітет рішуче заперестував проти такого компромісу. Дня 15 липня 1917 р. Тимчасовий Уряд видав декларацію, в якій — три міністри, що відвідували Київ, таки заявили про існування такого компромісу. Цього самого дня Центральна Рада видала II-й Універсал, який також проголошував тісний зв'язок з демократичною Росією і — яко найвищу виконавчу установу — Генеральний Секретаріят. Згідно з цим універсалом, Центральна Рада почала ухвалювати закони для України. Дня 29 липня 1917 р., конституційний комітет Центральної Ради закінчив укладати конституцію України, яку назвав Статутом Вищої Адміністрації України.

Другий Всеукраїнський Селянський З'їзд, що зібрався в Києві 15 - 18 вересня 1917 р., у своїх резолюціях вимагав подвоїти зусилля для досягнення автономії України. Дня 21 - 28 вересня 1917 р. під проводом Центральної Ради зібрався Конгрес Народів Сходу Європи. В Конгресі взяли участь: українці, татари, лотиши, грузини, білоруси, жида, молдавани, естонці, донські козаки і буряти. Конгрес ухвалив резолюції, що підтримували Центральну Раду в боротьбі за автономію. Події відбувалися блискавично одна по одній. Російський фронт хилився до повного розвалу. Росія гинула в хаосі розагітованих революцією мас. Уряд О. Керенського, не зважаючи на внутрішній хаос, поставився гостро супроти Генерального Секретаріату та схилився навіть до скасування української автономії. Дня 23 жовтня 1917 року Центральна Рада ухвалила резолюцію, що закликала до скликання

Українських Установчих Зборів. Тимчасовий Уряд одержав від прокурора в Києві звіт, що Центральна Рада поповнила злочин зради щодо російської держави.

Центральна Рада вислала у відповідь делегацію, яка складалася з трьох генеральних секретарів, для переговорів з Тимчасовим Урядом. Коли вони приїхали до Петрограду, то там вибухла вже, дня 7 листопада (за новим стилем) 1917 р., большевицька революція. Російський Тимчасовий Уряд, який намагався припинити розвиток українського самовизначення і зберегти „єдину неділиму”, мусів уступити і до влади прийшли Ленін і Троцький, що обіцяли робітникам — фабрики, селянам — землю, мир і самовизначення, включно до відділення — всім народам.

Уряд Троцького й Леніна рішуче висловився за знищенням всякої буржуазії і за негайний мир. За цими гаслами охоче пішла маса. Поки був Тимчасовий Уряд — Центральна Рада не тратила надії, що з ним таки можна буде домовитися.

Коли уряд Леніна - Троцького проголосив право самовизначення аж до відділення, Центральна Рада видала 20 листопада 1917 року III-й Універсал, що проголосив Українську Народню Республіку в російській федерації, та обіцяв швидко закінчити війну і перевести соціалізацію землі.

Уже 13 листопада Центральна Рада перебрала майже всю владу в Україні, вона не могла відразу використати нову ситуацію. В Києві були, окрім Центральної Ради, ще дві сили — військо, прихильне до Тимчасового Уряду, і большевицькі частини. Центральна Рада мусіла деякий час придивлятися, а коли большевики перемогли, тоді Центральна Рада виступила проти большевиків. Даремні були надії Центральної Ради на співжиття з московсько-большевицьким урядом. Уряд Леніна відразу почав організувати збройні сили проти української республіки, прикриваючися гаслами про самовизначення народів аж до відокремлення, додаючи до того, що вони за „самостійну Україну, без буржуазної Центральної Ради і генералів з Генерального Секретаріату”. На превеликий жаль, тоді не було ні одного генерала ані в Центральній Раді, ані в Генеральному Секретаріаті. Большевики почали шалений пропагандивний та збройний наступ на Україну.

Не зважаючи на те, на З'їзді робітничих та селянських депутатів, скликаному з метою замінити Центральну Раду на Совдеп, 17 грудня 1917 р., большевики зазнали повної поразки. На 2.000 делегатів тільки 150 осіб виявило себе большевиками і служало большевицьких указівок. Решта відкинула большевицькі резолюції і ухвалила — підтримати Центральну Раду. З'їзд закінчився при вигуках: „Слава Українській Республіці! Слава Центральній Раді!”

Большевицький провал на З'їзді робітничих та селянських депутатів не спинив большевицької агресії на Україну. Революція вибухла

в Україні 1917 року в умовах надзвичайно несприятливих і розглянутися в цьому можна лише, взявши під увагу ті обставини, в яких процес відбувався. Міста в Україні були чужі, не українські. Маса інтелігенції — лікарі, адвокати, учителі, урядовці — складалися з росіян та зі змосковчених малоросів. Промисел і торгівля були в чужих руках. Села в Україні залишилися українськими, без української школи, української церкви і без найменшої національної свідомости. Українська мова для селянина була „проста”, „мужицька” або „хохлацька”. Загалом кажучи, національно-політичний вогник ледве блимав, обмаль було активної української інтелігенції. Брак української національної свідомости не значить, що її взагалі не було. Природа не зносить порожнечі.

Коли з Петербургу до Києва прийшла вістка про революцію (13 березня 1917 року), новина ця відразу ж таки викликала велике політичне пожвавлення. Уже 17 березня відбувся в Києві З'їзд представників українських організацій і політичних партій з усієї України. На цьому З'їзді уконстатувалася Центральна Рада. Розгортається широка суспільно-громадська діяльність українського політичного світу. Українська спільнота почала прокидатися з летаргічного сну. Тисяча делегатів учительського З'їзду заманіфестували свою вимогу українізації шкіл. Услід за цим відбувається Національний Конгрес, на якому тисяча делегатів з усіх земель України, вже були свідомі свого українського „Я”. Відбуваються військові З'їзди — Перший, Другий і Третій. Два селянські З'їзди. На всіх фронтах і скрізь у місцевих залагах відбуваються мітинги. На мітингах делегати виголошують палкі промови та ставлять вимоги формування українських частин. Те саме відбувається і по селах: селяни домагаються українізації самоврядування, та найболючішим питанням є — земельне. Москалі просто не хотіли вірити, щоб вчорашній „хахол”, притгноблений і зневажений, сьогодні перетворився на свідомого українця.

У столиці Києві зформувалися українські частини. Центральна Рада ухвалювала закони та виконувала постанови з'їздів. З великим подивом усі прислуховувалися і придивлялися до наростання українсько-національної стихії, несподіваного гону української нації до життя. І весь світ був тоді в напруженому очікуванні, як виловиться і в що оформиться цей український національний рух: чи виловиться Українсько-національна ідея, і чи складе Українська нація іспит своєї національної зрілості?...

І ось сталося! 22 січня 1918 року Центральна Рада проголосила акт „Суверенности”. IV-й Універсал стверджував:

„Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.”

Полковник Юрій КІВЕРЧУК,
командир куреня
3-ої Залізної стрілецької дивізії.

Підполковник артилерії
Тиміш ОМЕЛЬЧЕНКО.

Генштабу підполковник
Володимир СОЛОНАР.

**Священик Інженерської юнацької школи
о. Юрій ЖЕВЧЕНКО, пізніше єпископ УАПЦ,
замордований більшовиками.**

**Підпоручник тієї ж школи
Іван ЗВАРИЧ.**

**Полковник інж.
Олександр ГЕТЕНКО,
начальник Інженерної
юнацької школи.**

Україна тріумфувала... Світ довідався, що українська нація прямує незламно до Державности... Українська нація склала іспит зрілості національної.

І світ, на знак визнання цього акту національної зрілості української нації, почав укладати договори з Українською Державою. Так був підписаний перший Берестейський договір, за яким Україну визнали Центральні Держави: Німеччина, Австрія, Туреччина й Болгарія.

Почалася нова, пресвітла сторінка української історії, яка на самому початку нової української державности була підписана кров'ю і навіки закріплена за нами чином „Крутянських Героїв”.

* * *

В останніх днях жовтня 1917 р., якраз перед Третім військовим з'їздом, який мав відбутися 2-го листопада 1917 р., я зголосився до штабу командувача Українських збройних сил у справі одержання наказу на виїзд до Кам'янця-Подільського з метою українізації й формування українських частин. В наказі було зазначено, що до мого розпорядження призначається старшину Федя, який уже чекав на мене. Я звернувся до полковника Капкана, який доручив мені наказ, але просив, чи не міг би я залишитися на кілька днів, щоб взяти участь у Третньому військовому з'їзді. Після короткої павзи, полковник Капкан сказав: „Ви не бачите, що тут діється, ліпше б цього з'їзду не було”. Того ж дня я виїхав до місця свого призначення.

Наприкінці жовтня большевики попровадили агітацію проти Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Треба було вважати на те, що така шалена агітація могла б вплинути як не на збільшення, то на розклад частин. Грунт для большевицької пропаганди серед українців був дуже сприятливий. Маси були докраю вичерпані війною, а, крім того, — розчаровані затягуванням земельної реформи.

По дорозі з Києва до Кам'янця-Подільського ми уважно прислуховувалися до большевицької пропаганди, неначе до якоїсь пощести, що все руйнувала. За час, поки ми доїхали до місця призначення, ми з поручником Федьом виробили докладний план своєї праці. Я вирішив приступити до формування військової частини і розпочати боротьбу з московсько-большевицьким наїзником і скеровувати його на шляхи, які ведуть на його ж „родіну”, бо там чекає на них „батько Ленін”.

По приїзді до Кам'янця-Подільського, я зайшов до губерніяльного комісаріату. Губерніяльним комісаром був д-р Григорій Степура, який не дав на себе довго чекати, попросив до свого кабінету, де я пред'явив наказ Командувача Збройних сил та коротко з'ясував план своєї праці, при чому застеріг сувору таємницю, а далі просив у нього

допомоги, якщо цього вимагатимуть обставини. Передовсім мені була потрібна кімната в Губерніяльному комісаріаті і машинка до писання.

„Відсьогодні в цій кімнаті буде міститися Військова референтура при губерніяльному комісаріаті. В своїх відозвах я буду закликати людинність — звертатися по точніші інформації до Військової референтури. Поручник Федь буде полагоджувати справи, відповідно до їхнього змісту”, — пояснив я Г. Степурі.

Праця рушила з місця. Другого дня були вивішені по місті оголошення, в яких сповіщалося про формування і українізацію військових частин, а по докладніші інформації пропонувано звертатися до старшини для військових справ при Губерніяльному комісаріаті.

Першим зголосився поручник Миколаєнко, адьютант начальника 12-ої пішої дивізії, генерала Ярошевича. Це був патріот до мозку кісток і відразу включився до праці і, як адьютант, виконував дуже добре свої обов'язки щодо формування частини. Напочатку зголошувалося більше старшин, як козаків. При реєстрації, кожного попереджувано, що мусить бути готовий, бо може бути кожної хвилини покликаний. А в разі покликання, мусить точно з'явитися на призначене місце, в призначений час, взявши з собою харчів на два дні, білизну, гвинтівку, набої та коня, а коли не маєш свого — позич хоч у свого командира. За це не будеш відповідати, бо більше не вернешся до своєї частини.

До двох тижнів я вже мав 210 козаків. Потрібно було доброго місця для сталого постою і випадової бази. Як видно було з мапи, такою місцевістю було би село Ісаківці, яке лежало 15 верст на захід від Кам'янця-Подільського. Горішня частина села дотикалася річки Збруч, що тут впадала до ріки Дністер, і тягнулося вниз по Дністрі в напрямі містечка Жванця. Наказ був даний, що на годину 6-ту ранку — збірка, між Кам'янцем і Довжком, на битій дорозі, що веде з Кам'янця до містечка Жванця. На означену годину 235 козаків, як орли, ждали на дальший наказ, при чому 150 кінних і 85 піших. Через 5 годин партизанський відділ імени Кармелюка входив з піснями в село Ісаківці.

Перед вимаршом до Ісаківців, я звернувся до вояків, щоб вони не забували, що відсьогодні вони вступили в ряди українського партизанського відділу „Імени Кармелюка”, того великого сина землі подільської, який провадив нещадну боротьбу з ворогами України. Пролунало голосне „Слава!” Село Ісаківці стало неприступною українською військовою фортецею.

Я почав діяти. Піші сотні виконували охоронну службу, охороняли доступ до села, отже непрошений гість ніяк не міг дістатися в місце розташування партизанського відділу, кіннота виконувала службу назовні. Щоночі два-три відділи діставали наказ — потурбувати червоних і то переважно — господарські частини. Під час на-

скоків забирали провіант, фураж та коней, після чого зникали безслідно. Терор поширювався щораз більше. Серед большевиків почала зростати паніка, а мій загін зріс до 450 козаків, і треба було подумати про забезпечення вояків достатньою кількістю провіанту, амуніції та фуражу. Було заборонено, під карою смерти, щось реквізувати в мирного населення, тільки брати це все з большевицьких господарських відділів, а їх змушувати їхати „на родину” і там відживлятися.

Я приступив до реорганізації партизанського відділу: зформував кінні сотні і дві піші сотні. Цю формування названо — „Курінь імени Кармелюка”. Ця частина не відрізнялася, в повному розумінні цього слова, від регулярних частин як під оглядом дисципліни, так і під оглядом національної гідності українського вояка.

З кожною годиною большевики щораз більше опановували українські міста і села.

Одного разу, пізно увечері, на одній з наших застав затримано валку цивільних людей. Повідомлено, що на чолі валки стоять губерніяльний комісар, комісар повітовий, начальник повітової та міської поліції та інші урядовці, і що Кам'янець зайняли большевики. Я звернувся до начальника штабу, поручника Федя, з жартом: „Накажіть відкрити браму фортеці для дорогих гостей”. Губерніяльна влада опинилася під захистом „Кармелюківців”.

Другого дня припроваджено до штабу вояка, який тримав у руці записку і нікому не хотів віддати, тільки отаманові куреня. Я попросив його зайти. В записці було написано: „Прошу прийняти, під кожним оглядом — певний. Пор. М.” Ця форма записки була узгоджена ще напочатках нашої праці. Я запитав: „Як ваше прізвище?” — „Мое прізвище сотник Троцький.” — „А яке маєте споріднення з московським Троцьким?” — „Хіба тільки те, що він привласнив собі мое прізвище, бо я правдивий Троцький, а той, московський, — самозванець.” Сотника Троцького зараховано в 1-шу кінну сотню. Спершу не мав я до нього повного довір'я, але незабаром він здобув його.

Одного дня поручник Миколаєнко повідомив мене, що в штабі большевицького 12-го корпусу має відбутися засідання корпусного революційного комітету. Під мою команду о годині 8-й вечора вирушили до місця постою дві кінні сотні. Штаб корпусу був оточений, вартові — зняті і на залю засідань вскочило кілька „Кармелюківців” і крикнули — „руки догори”... Комітетчики повилітали, як горобці, тільки вікна задзеленькотіли. Сотник Троцький таки полоснув одного червоноармійця. На залі залишилися, з піднесеними руками, командир корпусу і двоє старшин. Начальника штабу корпусу не було. Командира корпусу і тих двох старшин я забрав із собою.

По приїзді до штабу куреня, я попросив командира корпусу сполучитися телефоном з начальником штабу і наказати, щоб він негайно приїхав до Ісаківців, де він на нього чекає.

Не більше як за годину начальник штабу приїхав автом до Ісаківців, а через годину наказ про демобілізацію корпусу був написаний і підписаний командиром корпусу і начальником штабу. Командир корпусу дав до зрозуміння, що готовий зістатися у нас, та я порадив йому їхати „на родину”, „бо родина чекає на вас, а авто я залишаю тим часом для свого губерніяльного комісара.”

Усіх чотирьох посадили на воза і відпроварили до місця постою. Через кілька днів вартовий старшина розбудив мене десь біля 12-ої години ночі і доповів, що десь, на тилах австрійського фронту, в напрямі Окопів-Мельниця, чути гучну стрілянину, і додав, що може це большевики зайшли в тили австрійцям. Через деякий час стрілянина втихла. Ранком мені повідомили телефоном, що раненько через містечко Жванець, в напрямі Гавриловець, перейшла більша військова частина, яка говорила по-польському. Я негайно вислав роз'їзд — простежити цю справу. Через кілька годин роз'їзд повернувся і доповів, що то дійсно була польська військова частина, яка зупинилася в селі Островчани, а штаб міститься в поміщицькому маєтку.

Губерніяльний комісар Г. Стецура відразу підхопив, що будемо мати союзника. Через пару годин, в супроводі губерніяльного комісара, начальника штабу та півсотні козаків, я був уже в Островчанах.

Мені відрекомендувався, як він сам сказав, — командир польської бригади — Юзеф Пілсудський. В розмові виявилось, що він під час прориву через австрійський фронт, зазнав великих утрат як в старшинському складі, так і в стрілецькому і, що через кілька годин вирушає на Житомир. В Житомирі плянував Пілсудський затриматися так довго, доки не приведе до ладу бригаду, а далі побачить, що буде робити. Ми щиросердно попрощалися і поїхали до місця свого постою.

Після цієї зустрічі ми не почували себе самотніми в боротьбі проти большевиків, бо видно було, що Австрія не була головним ворогом польської бригади, — лише Москва.

Час від часу ми переловлювали телефонні розмови Кам'янця з Києвом та іншими містами. З большевицьких телефонних розмов я довідався про IV-й Універсал, про бої під Крутами, про зайняття Києва большевиками і про те, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат залишили Київ і виїхали до Житомира.

Я з кожним днем збільшував напади на різні місцевості. Пор. Миколаєнко передавав, що большевики дуже денервуються, бо селяни нічого не довозять до міста, а з міста бояться виїхати на село, бо „Кармелюки не дають спокою”.

В останніх днях лютого на заставі затримано двох осіб, що пробиралися зі сторони Жванця, полями до Ісаківців. Їх припроварили до штабу. Виявилось, що то були делегати з Кам'янця-Подільського. Один із них був настоятель польського катедрального собору — де-

кан Шуман, а другий, теж поляк, інженер, прізвища не пам'ятаю. Вони довідалися, що большевики, завтра вночі, мають висадити в повітря всі склади з вибуховими матеріялами, що загрожує цілковитим знищенням міста, а навіть і сіл, розташованих в околицях Кам'янця. Вислухавши, я запитав декана, яким способом пощастило йому здобути цю таємницю? „Цю таємницю зрадив мені поляк-комуніст, що належить до секретної комуністичної служби.”

Я попросив начальника зв'язку сполучити мене зі штабом 12-ої дивізії. Попросив до апарату поручника Миколаєнка і просив його приїхати через годину до мене на вечерю. Через півтори години поручник Миколаєнко зголосив свій приїзд. За той час я зібрав командирів сотень і плян наступу на Кам'янець був майже готовий. Поручник Миколаєнко вислухав уважно про прибуття делегації з Кам'янця і підтвердив, що справді, в пивницях зберігаються великі запаси вибухових матеріялів — піроксиліну і динаміту. Ці склади охороняють спеціальні команди. Коли б ці склади висадили в повітря, то Кам'янець і його околиці будуть зруйновані дощенту. Ухвалено зробити вимарш із місця постою о годині 4-й ранку, і кожна сотня має діяти згідно з оперативним наказом. Потім пішов я до делегації, яка нетерпляче очікувала на мою відповідь. Я сказав їм, що завтра рано Кам'янець буде в наших руках. Декан схопився з місця, почав тиснути мені руки, а потім звернувся до комісара Г. Степури і сказав, що він має гетьманську булаву, яку надіслав у XVI чи XVII столітті польський король українському гетьманові. „Якщо Кам'янець буде взятий — я дарую булаву вашому музеєві”, — закінчив декан ентузіастично. Ми подякували, додавши, що прийдемо до нього по булаву обов'язково.

О годині 8.30 подано команду до наступу. Пролунало грізне „Слава”, заграли кулемети, ручні гранати вибухали на різних відтинках міста. Блискавично була зайнята станція та дооколицні склади амуніції й вибухових речовин. В касарнях червоноармійці були обеззброєні і втікали куди хто попав. Кіннота їх переслідувала і не давала опам'ятатися. Через кілька годин Кам'янець був вільний від большевиків, а надвечір урядувала вже наша цивільна влада. Декан Шуман урочисто вручив булаву сотникові Козловському, її передано в губерніяльний музей. Другого дня, в бою під Дунаєвцями, я був поранений і передав командування куренем пор. Миколаєнкові.

Через два-три дні прийшло до Кам'янця австрійське військо. Переслідуючи большевиків, курінь пішов уперед. В одному з боїв поручник Миколаєнко був забитий і курінь прийняв сотник Троцький. За гетьманування П. Скоропадського курінь увійшов до складу Запорізького корпусу. Славний „Курінь імени Кармелюка” героїчно бився із супротивником і до кінця нашої визвольної боротьби захищав свою Батьківщину.

Инж. Павло ДУБРІВНИЙ
Сотник

СІРОЖУПАННИКИ

(Перша Українська Стрілецько-Козацька Дивізія)

ПОЛОН

У серпні 1914 р. вибухла перша світова війна. Російський уряд масово кидає мобілізоване селянство, робітництво й інтелігенцію з України на австрійський фронт, як найближчий. Величезна кількість „оборонців” Московії з українських земель попадає до австрійського полону.

Така доля спіткала й автора цих рядків. Наприкінці 1915 р. на Дуклинському просмику в Карпатах попадаю я до австро-угорського полону з рядів 60-го Замостського полку. Всіх полонених, які впродовж ночі попали до неволі, забирають і відводять із бойової лінії в запілля, а потім вантажать до залізничних вагонів і відвозять у глибину Австрії.

Привезли нас до міста Кошиць і розмістили по військових касарнях. Уранці всіх полонених — спочатку офіцерів, а потім солдатів — вишикували на касарняному майдані. Перед фронт вишикуваних вийшло кілька військових і між ними один молодий чоловік у цивільному вбранні, тільки з опаскою на рукаві кольорів прапора австро-угорської монархії. Цей молодий чоловік звернувся до полонених досить поправною російською мовою:

— Господа офіцери і солдати, хто із вас велікороси, виступіте вперёд!

Вийшло досить офіцерів і солдатів. Він перерахував, записав і наказ стати на місце. Тим самим порядком він поділив усіх полонених за національною приналежністю: білорусів, поляків, німців, грузинів, чеченців, татар, калмиків, молдаван та інших, і, нарешті, звернувся ще раз — так само російською мовою:

— А хто із вас малороси?

Майже три чверти полонених виступило наперед. Порахував і записав. А потім, усім навдивовижу, звернувся до всіх чистою українською мовою:

— Панове старшини і вояки, а хто з вас українці, прошу виступити наперед!

На півторитисячну масу полонених виступив лише автор цих рядків. Він підійшов до мене, записав ім'я й прізвище. І водночас я почув репліки з рядів вишикуваних полонених: „Посмотрі — мазепінец, ізменнік, шпiон, сволочь” і т. п. епітети.

Після того, як з майдану розпустили всіх по касарнях, за яких чверть години викликав мене австрійський вояк до канцелярії комендатури. Коли я йшов на заклик вояка, знову почув на свою адресу з усіх боків такі самі оклики. Але дуже дивуватись тому не було чого, бо всі ж вони йшли боронити царський трон Московії під гаслом: „за веру, царя і отечество...”

У канцелярії зустрів мене привітно той самий молодий чоловік у цивільному одязі, дружньо простягаючи мені руку:

— Я називаюсь доктор Юліян Чайковський. Дуже приємно мені з вами познайомитись. Я в Кошицях працюю на цьому становищі від початку війни. Дуже багато перейшло тут полонених, а переважна більшість із них — національно мало свідомі українці, які зачисляють себе до „малоросів”, як, зрештою, ви сьогодні самі бачили. Із свідомих українців — ви лише другий. Першим, що перейшов через цей пункт, був свідомий українець на прізвище Співак, за фахом — агроном.

У дальшій розмові мій співрозмовник похвалився, що працює у військовій контррозвідці і почав ставити мені питання з військової ділянки. Його цікавили справи мобілізації в царській Росії, транспорту, вишколу війська, оперативні справи і т. д. Але я, хоч і не був патріотом Московії, з чисто етичних причин відмовився давати йому інформації, мотивуючи тим, що я — звичайний солдат і нічого конкретного в тих ділянках не можу йому сказати.

— Я вас цілком розумію, — сказав трохи розчаровано Чайковський, і після недовгої павзи почав розпитувати мене про шкільництво (в розмові він довідався, що я з фаху — учитель), про організацію земств, про студентство, про українську пресу та про поширення її.

У дальшій нашій розмові Чайковський поінформував мене про діяльність Союзу Визволення України у Відні, що складається переважно з політичних емігрантів із Східної України, і дав мені адресу Союзу, а також непевну адресу д-ра Йосипа Охримовича. Він же переказав, що основна платформа Союзу Визволення України — досягнення Самостійної Української Держави. А Самостійна Українська Держава може бути створена і зможе існувати тільки тоді, коли буде розбита царська Росія — тяжка тюрма народів, зокрема — народу нашої України. З цією метою національно свідоме громадянство Захід-

ньої України зорганізувало військові формації „Українських Січових Стрільців”, у рядах яких величезна кількість молоді — студентів. І Українські Січові Стрільці — хоч і б'ються в рядах австро-угорської армії проти москалів, але їхня остаточна мета — Самостійна Україна.

Після розмови з д-ром Чайковським, я вже до касарні не повернувся, бо мій співрозмовник, бачивши вороже наставлення полонених проти мене, запросив мене на своє приватне помешкання. Перебув я у нього три доби і за цей час ми багато розмовляли на різні теми. Зрештою, він запропонував мені залишитись при ньому для співпраці, але я рішуче відмовився.

Незабаром він продемонстрував мені ще одну групу полонених, де було приблизно тисяча людей. В цій групі знову було багато малоросів. І з цим транспортом я від'їхав у глиб Австрії.

ТАБІР ПОЛОНЕНИХ У МАРХТРЕНКУ

Транспорт прибув до табору російських полонених у Мархтренк (Горішня Австрія), де вже полонених було понад сім тисяч. Мене приділили до так званого „інтелігенц-барака”, як однорічника. До цього барака приділювано ще підпрапорщиків. З „інтелігенц-барака” австрійська таборова комендантура до фізичних робіт у таборі й поза ним нікого не брала. Населення табору сиділо й нудилося...

Я відразу написав листа до Союзу Визволення України у Відні і незабаром одержав пакунок із книжками й часописами. Для мене цей день був великим святом. Важко переказати словами те зворушення, ту величезну радість, що опановують людину в неволі, за дротами, коли до її рук потрапляє друковане слово рідною мовою, якого і вдома „на волі” не так легко було дістати. Цю літературу я беріг, як зіницю ока, читав і перечитував сам і позичав усім, хто тільки бажав. Навіть наші підпрапорщики, люди взагалі тяжкі на якусь вільнолюбну думку, тяглися до цієї „хохлацької”, як вони казали, літератури. І це завдяки їй біля мене почав купчитися гурток свідоміших українців, переважно народніх учителів, і незабаром я вже мав кількох однодумців, як от Роговий, Шиман, Ткачук та інші.

Ознайомившись ближче один з одним, ми створили гурток і вже спільними силами дбали про поширення національної свідомости серед полонених із українських земель.

Багато прикроців довелось нам зазнати з боку підпрапорщиків, бо були це переважно „сверхсрочники”, або так звані „зупаки” і „шкура”, і всі вони, незалежно від їхньої національності, були великими патріотами „матушки” Росії. Знайшлося, до того, в таборі чимало затятих реакціонерів-чорносотенців, які також дошкуляли нам у роботі, іменуючи нас „мазепінцями”, „ізмінниками”, австрійськими

шпигунами. Та ми на це не зважали, а наполегливо провадили свою роботу.

Аж ось одного дня завітав до нас, до табору, відпоручник Союзу Визволення України д-р Роман Домбчевський. Для нашого гуртка це було величезне свято. На жадання д-ра Домбчевського, таборова комендантура скликала таборове віче. Ще перед вічем д-р Домбчевський одержав від нас інформації про роботу нашого гуртка та про загальну ситуацію в таборі.

На велелюдному вічі д-р Домбчевський доступною формою з'ясував воєнне й міжнародне становище під ту хвилину, а потім розповів про мету і завдання Союзу Визволення України. Звичайно, не обійшлося без витуків та провокаційних погроз чорносотенців у бік „мазепинців-самостійників”, що збираються, мовляв, розчленувати велику, неподільну „матушку” Росію...

А вже другого дня, з доручення таборової комендантури, наш гурток почав виготовляти список українців, які виявили бажання переїхати до українського табору у Фрайштадті коло Лінцу. Вписалося понад 500 чоловіка.

Одначе, серед усієї тієї маси, що вписалася, національно-свідомих українців було небагато. Записувалися, переважно, з мотивів поліпшення своєї невольницької долі, бо сподівалися поліпшення, насамперед, харчування.

Заходами Союзу Визволення України, через кілька тижнів, записані з Мархтренку переїхали до Фрайштадту, де, на домагання Союзу, вже був організований окремий табір для українців — полонених вояків російської армії. Тут, у наслідок культурно-освітньої праці робітників СВУ, освідомлені полонені заснували різні свої організації, за зразком статутівих товариств, що діяли перед війною в Західній Україні.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

(Організація та перші кроки діяльності)

З вибухом світової війни, у серпні 1914 р., чимало політичної еміграції з України перебувало у Львові. Серед найактивніших членів Львівської колонії — Михайла Гаврилка, Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка, Андрія Жука, Миколи Залізняка і Олекси Назарієва виникла думка, що в наслідок цієї воєнної завірюхи розвалиться тяжка тюрма народів — царська Росія — і визволений з кайданів український народ створить вільну, ні від кого незалежну, Самостійну Українську Державу.

Щоб використати з цією метою конфлікт між центральними державами й Росією, створили вони у Львові 4 серпня 1914 р. політичну

організацію, яку назвали „Союз Визволення України”. До нього пізніше прилучилися Мар'ян Меленевський та Олександр Скоропис-Йолтуховський, які прибули до Львова із Західної Європи.

З наступом царської армії на Львів, перенесли вони СВУ до Відня. Тут прилучилися до СВУ В. Козловський, Микола Троцький та інші.

СВУ в програмі своєї роботи ясно поставив, як остаточну мету — Самостійну Україну. Для досягнення цієї мети, задумав СВУ перевести масову національно-культурно-освідомну працю серед полонених українців із російської армії.

ТАБІР ФРАЙШТАДТ

За згодою військового командування Австро-Угорщини, був організований окремий табір для полонених українців у Фрайштадті — невеликому місті Горішньої Австрії.

Для культурно-освідомної праці включилася, на заклик СВУ, високоідейна й патріотична інтелігенція з Галичини і Буковини: д-р Василь Сімович, д-р Роман Домбчевський, д-р Йосип Охримович, д-р Володимир Левицький, д-р Микола Чайковський, композитор панотець Євген Турула, поет Василь Пачовський, посол Яцко Остапчук, проф. Ст. Смаль-Стоцький, д-р Омелян Терлецький, священник Омелян Гнідий, Осип Безпалко, артист-маляр Микола Голубець, скульптор Михайло Гаврилко (емігрант із Полтавщини).

Як видно з цього списку, кадр робітників був непересічний, а високо-освічений, патріотичний і відданий ідеї державної самостійності України.

Були серед них загартовані в суспільно-громадській та культурно-освідомній роботі, а також особи з великим педагогічним стажем. Але початки роботи їхньої були надзвичайно тяжкі.

Полонені вважали їх „чужими”, „австріяками” і навіть „шпигунами”... і ставились до них із великою недовірою. Та й не дивно. Залишки в думках „російського патріотизму”, могутність і військова потужність Московії, а також міцний кулак царського жандарма стримували полонених від будь-яких активних акцій. І тому обережність полоненого-хлібороба, робітника, а також інтелігента — учителя, агронома, кооператора, студента була цілком оправдана.

Цей кадр робітників створив у таборі „Просвітній Відділ Союзу Визволення України”. Переборюючи всякі, навіть провокаційні труднощі, головно з боку так званих „чорносотенців”, вони за досить короткий час розгорнули широку культурно-освідомну працю. Постав чудовий хор із оркестрою під керівництвом панотця Є. Турули, були організовані різноманітні курси — неграмотних, українознавства, німецької мови, математики, курс для підвищення кваліфікації учите-

лів, сільського господарства, кооперації. Почав виходити журнал під назвою „Розвага”, що був трибуною полонених і масово поширювався по всіх закутинках Австрії та Угорщини, де лишень опинився полонений українець на роботі.

Завдяки вмілому підходу до мало-освідомленої маси й розумінню психології мас, працівникам просвітнього відділу СВУ незабаром udało ся полонити „недовірливі” душі і зробити з „православного”, „малороса”, „хахла”, „крестянина” і „русского человека” високо-ідейних і відданих патріотів — борців за вільну, незалежну Українську Державу.

Багато приєдналося полонених до співпраці з Просвітнім Відділом СВУ, а передовсім масово приєдналося народне учительство.

Побіч просвітнього відділу СВУ вже національно-свідомі полонені створили свою організацію під назвою „Суспільно-Просвітній Гурток”. Він поширював і поглиблював національно-освідомну роботу в масах полонених, що її почав і плянував просвітній відділ СВУ. В Суспільно-Просвітньому Гуртку виникли окремі секції: просвітня, видавнича, драматична, музично-співоча, кооперативна, мистецька, етнографічна, фотографічна, руханкова. Ці секції працювали за окремими правилами (регулямінами). Про свою діяльність вони давали щомісячно звіт Управі Суспільно-Просвітнього Гуртка.

Починаючи з грудня 1914 р. національно-освідомна робота серед полонених ішла повним темпом протягом 1915 року.

Поміж працівниками просвітнього відділу СВУ і полоненими виворилося повне довір'я і взаємна братня любов. Особливо велику пошану й любов виявляли полонені до д-ра Василя Сімовича, якого всі інакше не називали, як „дядько Василь”. І дійсно, він усією душею й серцем віддався праці над освідомленням полонених. У вільний час цілими годинами сидів у бараках і розмовляв із полоненими. Як філолог, він дуже цікавився діалектами української мови з різних земель України. Тут він мав можливість говорити із земляками з Полісся, Підляшшя, північної Чернігівщини, з українських повітів Курщини і Вороніжчини, а також із Кубанщини, Таврії, не кажучи вже про центральні землі України. „Дядько Василь” усе це нотував у своїй пам'яті, а пізніше випустив у світ „Граматику української мови”, на підставі зібраних матеріалів з усієї Соборної України.

Також великою любов'ю користувалися д-р Йасип Охримови, якого полонені звали „наш вуйко Юнко”, д-р Роман Домбчевський, прозваний „наш таборовий дипломат Ромко” й старенький проф. Степан Смаль-Стоцький — „наш Батько”.

У 1916 році в таборі переведено повну реорганізацію. Полонені, під кермою просвітнього відділу СВУ, перейшли добру практичну школу громадської роботи. Суспільно-Просвітній Гурток перетворено на статутову організацію під назвою „Головна Українська Рада”,

а окремі секції СПГ переорганізовано на автономні статутіві товариства, за зразком товариств, що діяли перед війною по селах Західної України.

Отже, виникли такі товариства: „Просвіта” імени Михайла Драгоманова, видавниче товариство ім. Івана Франка, драматичне — ім. Івана Котляревського, співоче т-во ім. Михайла Вербицького, етнографічне ім. В. Гнатюка, фотографічне т-во „Світло”, кооперативна чайна „Власна Поміч”, руханкове (спортове) т-во „Січ” ім. гетьмана Петра Дорошенка.

ТОВАРИСТВО „СІЧ” ІМ. ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Товариство „Січ” стало підставою військової організації „Перший Курінь Оборони Рідного Краю”. З бігом часу цей курінь розгорнувся в *Першу Козацько-Стрілецьку Дивізію*. В Україні населення називало її „Дивізією Сірожупанників”, бо козацтво мало уніформу — сірі жупани з відзнаками на комірах: у старшин — жовтоблакитна стрічка з золотими колосками пшениці, у підстаршин — із срібними, що символізувало родючість української землі та багатство її на хліб. Проект відзнак виконав полонений артист-маляр Ю. Балицький, якого денікінці на Херсонщині в маєтку його батька замордували як українського патріота. Це підтверджує Євген Чикаленко — сусід дідича Балицького, якого всю родину вимордували большевики.

Найголовнішими постановами статуту т-ва „Січ” були такі:

Товариство має назву „Січ” імени гетьмана Петра Дорошенка. Обсяг діяльності — табір полонених у Фрайштадті. Мета Товариства — виховувати своїх членів на свідомих громадян України, розвивати почуття обов’язку служіння українському народові. Виробляти і зміцнити розуміння єдності і спільності національних інтересів усіх українців, почуття дисципліни й солідарності. Приучувати січовиків до найбільшої рішучості при виконванні власних постанов і своїх громадських обов’язків.

Способи до досягнення цієї мети — загальна освіта членів через улаштування курсів, викладів та рефератів, концертів, забав, походів у дні національних свят, прогулянок і т. п. Для розвитку фізичних сил — ведення гімнастичних вправ і спортивних ігор.

Членом Т-ва може бути кожний українець, що визнає самостійність українського народу та не сплямований ніяким нечесним учинком. Січовик має право брати участь у курсах, викладах, прогулянках та інших імпрезах, що їх організовує Т-во, а також користуватися бібліотекою, матеріальною підтримкою з допомогою фонду Т-ва тощо.

Січовик зобов'язаний виконувати приписи статуту, ухвали Загальних Зборів та Старшини Т-ва, а також накази провідника гімнастичних вправ; завжди і всюди виступати, як свідомий українець, де лише того треба, боронити права свого народу, вживати на кожному місці своєї рідної мови та всюди поводитись, як слід культурній і освіченій людині. Всіма силами ширити національну свідомість поміж своїми земляками, а також розповсюджувати відомості про Україну поміж чужинцями.

Склад січової старшини: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ), який заступає кошового, писар, скарбник, обозний і чотири чотарі, які стоять на чолі чот та виконують доручення кошового й осавула.

Січова Рада (загальні збори) збирається на заклик січової старшини на звичайну нараду щодва місяці, а на надзвичайну — в міру потреби.

Товариство „Січ” визнає організаційну зверхність Головної Української Ради Фрайштадтського табору полонених.

В разі розв'язання Товариства „Січ”, його майно переходить на Головну Українську Раду у Фрайштадті.

Решта постанов статуту була аналогічна з постановами статутів інших таборових товариств.

Товариство „Січ” мало свій прапор — жовтоблакитний — і свої січові відзнаки, що їх обов'язково мусіли носити члени Товариства. Проект відзнак артиста-малюра Ю. Балицького.

14 липня 1917 р. відбулись установчі збори Товариства „Січ”. Доктор Охримович, пояснивши важливіші постанови статуту, подав вичерпні відомості про січовий рух на західноукраїнських землях. З його доповіді присутні дізналися, що товариства „Січ” мали великі симпатії серед народу, хоч були організації ще зовсім молоді. Проте рух цей незабаром поширився на всю Галичину, особливо в горах і на Підгір'ї. Проти цих товариств сильно виступали крайові польські власті, а також москвофіли, так звані „кацапи”, переважно духовенство. Але січового руху це не спинило, не допомагали переслідувачам ні арешти, ні грошові кари. Щойно після того, як убито графа Потоцького, настали для всіх товариств у Галичині кращі часи. Нерідко відбувалися з'їзди, що набирали характеру величавих українських національних маніфестацій. Найвеличавішим був січовий з'їзд у Львові перед війною 1914 року.

„Взагалі, — сказав, закінчуючи свою доповідь д-р Охримович, — січовий рух має величезні заслуги перед нашим народом, як спричинник кристалізації національної свідомости, вироблення почуття людської гідности, відваги, самопевности і т. д. Товариства „Січ” виховували своїх членів на людей, національно глибоко свідомих, дока-

зом чого є факт, що Українські Січові Стрільці — це переважно члени січових товариств.”

Закінчив доповідач ствердженням, що січова організація дуже надається й для Східної України, бо там ще донині живуть козацькі традиції, головню на Чернігівщині та Полтавщині.

В наслідок виступу д-ра Охримовича, в члени т-ва „Січ” записалося зразу біля 200 полонених. Обрано старшину товариства, згідно із статутом, і полагоджено інші формальності.

Збори закінчилися українським національним гимном.

У Фрайштатдтському товаристві „Січ” був зорганізований увесь активний і національно-свідомий елемент табору — членів було 304 чоловіка. Крім щоденних руханкових вправ, старшина „Січі”, під проводом ідейного і незвичайно енергійного свого голови, Миколи Лозовика (учителя гімназії з Києва) інтенсивно проводила національно-освідомну роботу серед членів товариства. Для цього влаштувано виклади з української історії, літератури, географії, з військової історії, з польової військової служби і тактики, фортифікації тощо. Крім того, зорганізовано для січовиків курс державного права, що його провадив з 26 серпня 1917 р. д-р Роман Домбчевський. Викладів відбулося 14, постійних відвідувачів було 150 осіб.

Учасники курсу дуже цікавилися викладами, і після кожного викладу відбувалися дискусії.

Зацікавлення січовиків вивченням української мови в слові й письмі навело січову старшину на думку влаштувати декляматорські курси з нагородами за кращі деклямації. Змагання відбувалися двічі на місяць на Січовій Раді (загальних зборах). Такі прилюдні виступи січовиків перед широкою аудиторією призвичаювали полонених до висловлювання своїх думок не тільки в щільному хатньому гуртку, а й перед громадою. А крім того, члени товариства навчалися справедливо й організовано признавати кожному те, чого він заслужив.

Перше декляматорське змагання відбулося 7 жовтня 1917 р. На початку проф. Ст. Смаль-Стоцький і кошовий Микола Лозовик з'ясували кількома словами велику силу слова і вміння ним орудувати, розповівши про ту величезну пошану, яку мали в давній Греції славні промовці й декляматори, та висловивши гаряче бажання, щоб і наш український народ полюбив і шанував своє рідне слово, як ті давні греки.

Після цього виступали змагуни-декляматори з визначеним січовою старшиною віршем „Я не боюсь тюрми” Кониського. Січова Рада присудила найкращим виконавцям три нагороди в висоті: першу — 3 корони, другу — 2 корони і третю — 1 корона.

На цьому ж вечорі, крім того вірша, деклямували ще: Шевченка: „Сонце сходить”, Франка X-ту главу і вступ до поеми „Мойсей”, Старицької-Черняхівської „Сповідь Наливайка”, Гребінки „Варена”. Всіх

декляматорів нагороджувала Січова Рада щирими оплесками. Вечір закінчився співом січовиків: „У січі, у січі гуртуємось, брати”, національним гимном та „Не пора, не пора москалеві й ляхові служити”.

Таких декляматорських змагань відбулося 7. Але на дальших вечорах премії видавалося вже не грошима, а книжками й посвідками, що їх по-мистецькому виконав артист-маляр Юрко Балицький. Книжки, як нагороди, давалося таких авторів: Т. Шевченка, Ів. Франка, Ст. Руданського. Вибір речей для деклямування був різноманітний. Крім деклямацій, виступав і таборовий хор. Співали: „Гей, устанем, друзі, разом”, „Золоті зорі”, „У січі, у січі гуртуємось, брати”, „Де Дніпро наш котить хвилі”, „Сонце заходить”, „Гей же, до бою!”, „Вічний революціонер” та інші. Грала й таборова оркестра.

Січова старшина зорганізувала курс української граматики з особливою увагою до вправ на письмі (диктант). За найкраще написані диктанти теж давалося нагороди — книжками й мистецькими посвідками. Таких вправ з української граматики відбулося 21, а слухачів було 280. Курс цей провадив проф. Ст. Смаль-Стоцький, а допомагав йому Микола Лозовик.

Революція в Росії приносить українському народові волю. Постає самостійна українська держава на чолі з Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом. Полонені українці, зорганізовані в Т-ві „Січ”, з великим завзяттям і напрутою підготовляють себе, щоб стати зі зброєю в руках в обороні і закріпленню свободи молоді української держави. Вони слідкують пильно за подіями, що відбуваються на їхній рідній землі. Січовики стараються тримати сталий зв'язок із урядом Української Народньої Республіки. В цій цілі вони пересилають Українській Центральній Раді і Генеральному Секретаріатові УНР таку декларацію:

„Полонені українці табору Фрайштадт, об'єднані при допомозі Союзу Визволення України в культурно-просвітні, економічні й політично-національні організації, довідавшись про факт з'єднання майже всіх областей України в одне ціле державне тіло і проголошення України Народньою Республікою та перебрання всієї державної влади на Україні до скликання Українських Установчих Зборів у руки Української Центральної Ради та її правительства Генерального Секретаріату України, посилають із далекої чужини свій найщиріший привіт, як найвищій державній влади Вільної України, а так через неї й цілому Українському Народові, всім своїм братам, сестрам, батькам і матерям, синам і дочкам відтепер вільним горожанам Вільної України. Серця всіх полонених українців переповнені надзвичайною радістю і горять бажанням якнайскорше повернутися на свою дорогу Бать-

ківщину, щоб стати до помочи в закріпленні всіх революційних здобутків українського народу.

Полонені українці фрайштадтського табору, з якими в найтіснішій зв'язі стоять цілі десятки тисяч їхніх братів-українців, порозкиданих по різних таборах і робітничих командах Австро-Угорщини, від початку своєї неволі провадять культурно-національну й політичну роботу в тім напрямі, щоб якнайскорше освідомити всіх полонених українців і виробити з них найпевніших громадян, здатних до найрішучішої боротьби за Вільну Україну.

Вільна Україна — то ідеал, який об'єднав десятки тисяч полонених українців у найгірших умовах невільницького життя і був завжди для них провідною зіркою. Російська революція, поваливши царський деспотизм, влила в душі ще більше енергії, живої сили та міцної віри в те, що той ідеал об'єднав цілий український нарід і що час здійснення його вже настає.

Вітаючи революційне правительство Росії ще в перших днях російської революції, полонені ждали, щоб при перетворенні Росії на демократичну державу повно вшановано право окремих націй загалом, а український нарід, щоб дістав повні національні права на своїй власній землі через привернення основ Переяславського договору 1654 року, безправно порушеного московськими царями. По революції полонені Українці з найбільшим напруженням стежили за тим, як революційна московська державна власть ставилась до всіх справедливих домагань українського народу та його політичних провідників з Українською Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом на чолі. Полонені Українці живуть виключно тим, що переживає ціла Україна. Радіють успіхами і радощами цілої України, боліють її болями від покривдження і несправедливості з боку московського уряду й буржуазії та централістичної демократії. Вороже відношення центральної влади революційної Росії і інших централістичних елементів нової республіканської Росії до найсправедливіших домагань українського народу, роблені обмеження території України, обмеження прав Укр. Центр. Ради й Генерального Секретаріату, провокаційні виступи проти української армії, проти Полуботківців і Богданівців, шпигунський догляд за діяльністю Укр. Цен. Ради й Генер. Секретаріату, спроба потягнути їх до судової відповідальности й нарешті замах на існування Україн. Народ. Республіки, все це викликало найбільше незадоволення і обурення.

Тепер полонені українці, вірні сини УНР, з великою нетерпеливістю ждуть того щасливого часу, в який мають повернутися додому, щоб стати в міцні лави оборонців народньо-республіканського ладу на Вільній Україні.

Хай живе Українська Народня Республіка!

1. Генерал-хорунжий Олександр ГРЕКІВ, Головний Командувач УГА (відбув 10 років заслання на Сибірі). 2. Полковник Армії УНР Микола ЧЕБОТАРІВ, начальник Охорони Ставки Головного Отамана. 3. Поручник армії УНР Іван КЕДРИН. 4. Однорічник армії УНР, лікар Микола НЕЗДІЙМИНОГА. 5. д-р Павло ВАСЕРІС, лікар 2-гої Волинської стрілецької дивізії. 6. Підполк. 2-гої Волинської стрілецької дивізії Микола ХАРИТОНЕНКО. 7. д-р Григорій ШИМАНСЬКИЙ, лікар 1 УД УНА. 8. Сотник артилерії Олександр САВЧЕНКО. 9. Підстаршина Василь ГОНЧАРЕНКО.

1. Генштабу ген.-хор. Петро САМУТІН (в уніформі контрактного старшини польської армії). 2. Ген.-пор. Михайло КРАТ, учасник Зимового Походу (в уніформі 1 УД УНА). 3. Ген.-хорунжий артилерії Роман ДАШКЕВИЧ (в уніформі Корпусу Січових Стрільців). 4. Генштабу ген.-хор. Аркадій ВАЛІЙСЬКИЙ. 5. Полковник артилерії армії УНР Михайло ОМЕЛЮСИК. 6. Підполк. Клим АНДРУЩЕНКО, командир Наливайківського куреня Запорозької стрілецької дивізії. 7. Підполк. армії УНР Александр ДАНИЛЕНКО. 8. Полковник Окремої Кінної дивізії Дмитро ЖУПНАС-ЖУПНАДЗЕ. 9. Сотник армії УНР Данило ГУРИН.

Хай живе українське правительтво — Генеральний Секретаріят і найвища власть Української Народньої Республіки — Українська Центральна Рада!

Хай живуть Українські Установчі Збори і цілий український нарід, що створив своєю міцною організацією державну власть і Народню Республіку!

Фрайштадт, дня 24 грудня 1917 року.

Централя всіх Українських організацій Фрайштадтського табору — Головна Українська Рада: *Іван Мороз* — голова. Члени Президії: *Хведір Шевченко, Я. Кісіль, М. Янчин, В. Клепач*, секретар — *Микола Славінський*. Члени Головної Ради: *Дмитро Піддубний, Іван Івченко, П. Товстокір, В. Єфремів, Василь Шевчук, Пилип Мизін, Олекса Лошаченко, Іван Птиця, Павло Дубрівний, З. Ганюченко, Е. Велеховський, Ф. Бабушкин, М. Охотник, Б. Залужний, К. Шаульський*.

Рівночасно січовики вислали привіт Військовому Міністерству Української Народньої Республіки:

„Полонені українці фрайштадтського табору, об'єднані при помочі Союзу Визволення України в культурно-національні, економічні і політичні організації, признаючи себе після проголошення України — Українською Народньою Республікою лише вояками — горожанами Вільної України і віднині стають до повної розпорядимости виключно української республіканської державної влади, шлють свій найсердечніший привіт та найкращі побажання, побороти всі ті труднощі, що стоять на шляху до повного забезпечення Української Народньої Республіки від усяких нападів із боку ворогів українського народу.

— Борітеся, поборете!

Полонені українці січовики фрайштадтського табору, які мають зв'язки з полоненими українцями цілої Австро-Угорщини, просять міністра війни УНР передати їхній братерський привіт усім воякам української армії й від їхнього імени заявити, що полонені українці з часу-на-час ждуть на своє повернення на Україну, щоб негайно стати до помочи своєму народові в його тяжкій боротьбі за свої права й вольності, за свою самостійну державу. Разом із тим полонені українці надіються, що міністер війни УНР вживе всіх засобів, щоб дати їм можливість повернутися з теперішньої неволі на Вільну Україну в найближчий час.

Хай живе Вільна Україна!

Хай живе Українська Народня Армія і всі її провідники з Начальним Вождем!

За полонених українців, відтепер вірних вояків Української Народньої Республіки — Головна Українська Рада: *Іван Мороз* — голова. Члени Президії: *Хведір Шевченко, Я. Кісіль, М. Янчин, В. Клепач*, секретар — *Микола Славінський*. Члени Головної Української Ради: *Павло Дубрівний, П. Товстокір, З. Ганюченко, Ф. Бабушкін, В. Залужний, К. Шаульський*.

Ради Таборових Товариств:

Суспільно-Просвітний Гурток: *Іван Івченко* — голова, члени — *А. Патлай, П. Сумець, М. Здесенко, Я. Максим, З. Онищенко, С. Шевченко, М. Білявський, З. Диваків, А. Панченко*.

Видавниче Т-во ім. Ів. Франка: *Дмитро Піддубний* — голова, члени: *Олекса Сімчук, С. Небаба, М. Кривецький, М. Чоловський, М. Рибалка, З. Дегтяренко, Іван Ведмеденко, Микола Лозовик, Г. Костенко*.

Драматично-Музичне Т-во ім. Ів. Котляревського: *Олекса Лошаченко* — голова. Члени Ради: *Іван Птиця, В. Перевозняк, Я. Москівець, Євстахій Драбинястий, Іван Задніпровський, С. Орловський, Д. Донець, Юрко Балицький, А. Форманчук, Г. Діденко, С. Лопатищенко, Ф. Гулейчук*.

Товариство „Просвіта” ім. Мих. Драгоманова: *В. Єфремів* — голова. Члени Ради: *П. Стащенко, Василь Шевчук, Т. Шевченко, О. Білоус, П. Головин*.

Т-во „Січ” ім. гетьмана Петра Дорошенка: *Г. Велховенський* — голова. Члени Ради: *Олекса Черемис, Василь Неїжалий, З. Ганюченко*.

Фотографічне Т-во „Світло”: *Г. Дегтярів* — голова. Члени Ради: *П. Мизін, Д. Науменко, З. Зайців*.

Українська Спількова чайня „Власна Поміч”: *Павло Гаценко* — справник.

Фрайштадт, дня 24 грудня 1917 року.
(„Вістник політики, літератури і життя”
ч. 1 - 2, Відень, 11 січня 1918 року).

13 січня 1918 р. товариство „Січ” улаштувало в таборі новорічне свято, що його програма складалася з промов, співів, деклямацій і музики. Про це свято таборовий журнал „Розвага” в ч. 3-му писав, що свято виглядало якнайкраще. В залі була велика ялинка, посеред залі — арка з ялинковими гірляндами, і від неї, на всі боки розвівалися жовтоблакітні прапори, і це особливо гармоніювало з душевним настроєм кожного присутнього, бо всі відчували, що вступають у новий рік уже вільними громадянами самостійної держави.

Різноманітність і жвавість у свято внесли новорічні промови представників української й жидівської організацій, в яких вони схарактеризували події 1917 року і висловили надії на мир та з'ясували наші

завдання на рік 1918-й. Після промови сурмач програв 12-ту годину символічне закінчення старого року, а голова українських організацій Іван Мороз привітав усіх присутніх із новим роком. Свято закінчено маршем, що його виконала оркестра, та співом національного гимну.

„Верталися полонені з того новорічного свята з болючими надіями, що він, новий рік, принесе їм мир, щастя і поверне їх на рідну землю, до дорогих родин, зогріє їхні змучені душі теплим промінням родинного щастя, верне їм силу й здоров'я” — так закінчено інформацію про це свято в таборовому журналі „Розвага”.

Січова старшина з глибокою посвятою підготовляла своїх членів до великого чину і твердо вірила, що прийде слушна хвилина, коли треба буде активно стати на оборону рідного краю. І ця мрія незабаром стала дійсністю. 9 лютого 1918 року в Бересті підписано мировий договір між осередніми державами та Україною. На підставі того договору, осередні держави визнали Україну, як окрему, самостійну державу. Та москалі за жодну ціну не хотіли випустати з своїх лабет України — збіжжевого шпихліру. На молоду Українську Державу напали величезні большевицькі банди, які грабували й мордували невинних людей, гвалтували жінок та чинили інші нечувані злочинства. І, на заклик Української Центральної Ради — боронити рідні землі від московсько-большевицької навали — товариство „Січ” активно стає до цієї акції. Воно вибирає з своїх членів Бойову Управу, на надзвичайній Січовій Раді 15 лютого 1918 року, і Бойова Управа випускає таку відозву до полонених:

ДО ВСІХ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ

Вояки!

„Незмірно велике щастя припало на нашу долю!

Воскрес наш народ, постала наша власна, ні від кого незалежна держава — Народня Українська Республіка і вже, в першу чергу, принесла нам, із такою тугою й так довго сподіваний і дожданий, мир. Тепер ми вже нічий підданці, а вільні громадяни своєї Республіки. Та не сталося все це з чиеїсь ласки, не з неба послане нам — тернистою дорогою дійшов наш народ до цього. Понад тисячу літ підготовлялося те, що нині сталося, десятки поколінь працювали тяжко на широких просторах нашої Неньки-України, мільйони й мільйони наших предків кидали в рідну землю добірні зерна, дбали про те, щоб ми, сучасні покоління, мали з чого жити, щоб не лежала земля наша облогом, щоб не були ми останніми в великій сім'ї народів цілого світу. Безліч праці довелося нашому народові покласти в цьому розкішному краю, море крові і сліз пролив він, обороняючи край від напасників, бо багатство його завжди вабило охочих до чужого добра й праці.

Сотні народів пройшли нашою землею на захід і на схід, сотні інших повернули назад, не здолавши пробити могутньої лави щирих синів України. Ця тяжка віковична боротьба не минула для нашого народу даремно (як воно, може, на перший погляд видається), бо в ній придбав він надзвичайні скарби життєвої мудрости, велику науку життя. Але нарешті таки знемігся й спустив потомлені руки. Тоді вже закували його в кайдани, зробили рабом на його власній землі. Кілька сот літ тривала ця неволя; сусіди міняли й перепродували нас. Цілий світ забув про великий народ, саме ім'я якого, здавалося, затратилося навіки. А що найстрашніше — сам народ український забув про себе, забув — хто він і що він, не знав, що діяти з собою, жебрав у чужих, не розуміючи, що сам годує їх усіх, що ті крихітки, які кидають йому з ласки, це тільки крихітки того, що він сам давав своїм гнобителям. Найкращих своїх людей, найкращих синів Рідної Землі побивав наш народ у ті страшні часи камінням на наказ найтяжчих своїх ворогів.

Здавалося, справді, що нема вже рятунку.

Але завжди народжувались поміж народом українським великі люди, які берегли його при лихій годині, намагались вернути йому землю, збудити знов до життя.

В такому стані застала нас ця найстрашніша світова пожежа — всесвітня війна, і у вир тієї завірюхи вкинули нас наші вороги. Та, на щастя, цим разом тяжко помилилися, бо якраз громи цієї війни збудили нас до життя і в огні воскрес раптом наш народ і встав, як казковий велетень перед здивованим світом. Роки 1917 та 1918 будуть записані золотими буквами в історії українського народу.

За 10 місяців завершив народ український нечувані діла: з нікчемного раба став паном у власній вільній Народній Республіці й збудував собі цю державу так, як досі ще ні один народ. Він перший загасив на своїй землі страшну пожежу війни, він перший указав дорогу й іншим, за почином його вже завзялися також інші до боротьби з тим кривавим божевіллям. Нині на молоду Українську Державу з заздрістю споглядає півсвіту, з нею охоче зв'язують свою долю інші держави, до українського народу звертаються недавні товариші недолі, наприклад, індуси — нація, що числить 320 мільйонів населення, просить українську делегацію в Бересті замовити слово, заступитися за цей великий, але нещасний народ, допомогти йому видертися з англійських пазурів. І народ український, пам'ятаючи свою недолу, радий би допомогти кожному не словом тільки, а й ділом. Але ще на його Рідній Землі де-не-де тліє, а давні вороги намагаються знову

роздмухати з тих головешок нову пожежу. Зараз ще не всюди на нашій землі спокій.

З царських часів ще лишилося у нас багато чужих зайшлих людей, які вороже ставляться до великої народної української роботи, а теперішнє московське большевицьке правительство насилає до нас, окрім того, ще нові банди червоної гвардії, баламутить темних людей, сіє розбрат і безладдя на Україні, а тим часом большевицькі війська грабують, палять, насилують жінок, нищать народне добро, вивозять із України збіжжя і т. д. Правительство Української Республіки всіма силами бореться з тим лихом, і є повна надія, що незабаром на Україні вже всюди запанує повний спокій, а народ український, позбувшись війни на заході, матиме змогу всі свої сили, увесь тисячолітній досвід ужити тепер на те, щоб скріпити свою Державу й уладити собі таке життя, якого сам собі бажає. Та поки нема ще повного ладу, ні один громадянин України не сміє ухилитися від праці. Бо в цей великий час, коли, нарешті, справдилися відвічні надії нашого народу, коли цей народ став таки паном на своїй землі й ніхто не сміє накидати йому своєї волі — це був би найтяжчий злочин не тільки супроти сучасних українських поколінь, а так само тих соток мільйонів наших батьків, дідів і прадідів, які обробили нам ґрунт і дали змогу нині вільно дихнути. Ми нині не можемо навіть оцінити того, що маємо, — цього просто не може змістити наш розум. Але одно є для нас ясним і безперечним: мусимо берегти й доглядати тих великих здобутків, як зіницю ока!

Ось чому звертаємось до вас, Вояки, як до громадян уже не Росії, а вільної Української Республіки, й закликаємо зараз же, негайно, вже тут, у полоні, творити полки, твердо єднатися, щоб, повернувшись, враз стати до помочі тим нашим братам, що вже здобули для нас волю, землю і власну державу, і тепер боронять наш народ проти оскаженілих насильників. Зараз же з поїзду мусимо й ми кинутися гасити останні іскри анархії, безладдя, грабіжів і насильства. Мусимо, коли цього буде треба, й життя своє покласти за це святе діло!

У нашому таборі твориться Перший Український Полк імени гетьмана Петра Дорошенка. Цей полк має, по повороті з неволі на Україну, віддати себе цілком до розпорядимости нашого українського правительства, щоб винищити до ноги всіх, хто намагається повернути нас знову в ярмо неволі, хто сіє незгоду й розбрат поміж нашим народом, щоб тим легше зломити нашу волю й нашу молоду державу.

У цей полк запрошуємо вояків-козаків. Три роки відірвані ми від рідного краю й великі діла там без нас зробилися. Та ми

йдім, щоб їх славно довершити, а нашу рідну Народню Республіку Українську поставити навіки незрушимо!

Хай живе Український Народ!

Хай живе Українська Народня Республіка, її парламент — Українська Центральна Рада й правительтво — Рада Народніх Міністрів!

Бойова Управа: М. Славінський, М. Лозовик, М. Янчій, В. Єфремів, Д. Піддубний.

Фрайштадт, Горішня Австрія. Дня 16 лютого 1918 року.”

Ця відозва, поширена серед полонених українців тисячами примірників, безперечно, зробила своє діло.

ЛІКВІДАЦІЯ ТОВАРИСТВА „СІЧ”

19 лютого 1918 року прилетіла до полонених Фрайштадтського табору перша ластівка волі. Австро-угорська влада, на жадання Української Центральної Ради в Києві, погодилась якнайшвидше виміняти полонених українців на своїх, і тим допомогти молодій українській державі в її тяжкій боротьбі з большевицькими бандами, що плюндрують край і заливають її землі кров'ю.

Для таборової організації — Головної Української Ради — ця звістка була великою несподіванкою й застала її невідготованою до вирадження козаків-полонених. Через те на порядок денний прийшла прискіплена справа ліквідації всієї культурно-освітньої роботи, яку провадили окремі товариства.

Протягом 21 і 22 лютого 1918 р. всі товариства табору відбули по черзі ліквідаційні збори. Вибраний Ліквідаційний Комітет почав перебирати всі справи й майно товариств під свій заряд. 21 лютого відбулися й ліквідаційні збори товариства „Січ”. На цих зборах, за невтомну й віддану працю в товаристві, іменовано почесними членами товариства проф. Ст. Смаль-Стоцького, а з полонених — Миколу Лозовика та М. Приемського.

Із звітів виявилось, що протягом свого існування товариство „Січ” відбуло: установчих зборів — 1; загальних зборів — 2; звичайних засідань січової старшини — 10; надзвичайних засідань її — 5; ліквідаційні збори — 1. Членів товариство мало 304 чоловіка. В касі товариства було прибутків: членських вкладок 152 кор., за продані відзнаки 565 кор. 04 сот., разом 717 кор. 04 сотици; видатків: адміністраційних — 126 кор. 15 сот.; повернення позики за відзнаки — 419 кор. 30 сот.; готівки здано Головній Українській Раді, згідно з ухвалою ліквідаційних зборів — 171 кор. 59 сот., разом 717 к. 04 сот.

Після ліквідаційних зборів товариства, організацію військових частин перебрала Бойова Управа, обрана на січовій Раді 15 лютого 1918 р.

На заклик Бойової Управи, полонені почали добровільно масово записуватись у ряди української армії. Насамперед зголосилися всі члени товариства „Січ”.

ДИВНА ПОВЕДІНКА ЖИДІВ ПОЛОНЕНИХ

Коли почалося формування військової частини в таборі, полонені жиди, організовані в Жидівський гурток, члени якого весь час перебували серед українського населення табору, користувалися всіма правами і привілеями національної меншини — такими самими, як їх запровадила потім основним своїм законом Українська Центральна Рада для всього населення жидів на Україні, тут несподівано заявили, що тримаються, покищо, нейтрально супроти військової формації. Вони ще, мовляв, не зорієнтувалися, що являє собою Українська Центральна Рада й, поки не приїдуть на Україну та не ознайомляться на місці з ситуацією, не займатимуть ніякого становища ні щодо Української Центральної Ради, ні загалом до української справи. Мало того. Жидівська організація оповістила, що хто з жидів зголоситься до української військової формації, того вона виключить із членів своєї організації.

Ця „нейтральність” у декого з жидів проявлялась навіть у ворожій, протиукраїнській агітації в таборі. Коли ж прийшло формально до складення списку першого транспорту, який мав вирушити на Україну з ясною метою — допомогти Українській Центральній Раді в боротьбі з її ворогом — московськими большевицькими бандами, — жиди перші кинулися вписуватись до транспорту, бо вони, мовляв, також громадяни Української Народньої Республіки... Одначе, Бойова Управа стала на тому становищі, що жиди з першим транспортом не мусять їхати, щоб дати ще тут їм час і можливість докладніше зорієнтуватися — куди і для чого вони їдуть.

ВІД'ІЗД ПЕРШОГО КУРЕНЯ „ОБОРОНИ РІДНОГО КРАЮ” ДО ВОЛОДИМИРА - ВОЛИНСЬКОГО

25 лютого прийшло до Бойової Управи повідомлення, що з українського табору полонених офіцерів у Йозефштадті прибуває перша група офіцерів-українців, які мають їхати з першим курунем „Оборони Рідного Краю”, і Перший Курінь „Оборони Рідного Краю” від'їхав із табору Фрайштадт на Україну, числом 900 козаків і 5 старшин. Старшини ці були: сотник Петро Ганджа, підпоручник Ушкал, хорун-

ї: Сергієвський, Михальчук і Сич. Провід обійняв сотник Петро Анджа — кадровий капітан російської армії з Чернігівщини, що походив із старовинного козацького роду.

З самого ранку, ще до схід-сонця, табір прокинувся, заворушився, скрізь почалась метушня, гомін, шум — це козаки збиралися в дорогу. Всіх охопило почуття чогось незвичайного, великого, незрівняно високого. Почуття, що запалює людину до життя, до боротьби й самопожертви. Почуття, що гуртує мільйони людей воедино і знає лише — або вільне життя, або смерть! Звуть це почуття *патріотизмом*.

І в день, коли рідний край потрапив у смертельну небезпеку, коли на простори його з похмурої півночі нападають хижі орди москвинів і шматують молоде його тіло, в той день тих 900 вірних синів свого краю — України — перші стали в лави борців за волю й щастя її, вони перші тут, у полоні, гордо підійняли прапор волі й самостійности українського народу і перші дали слово-приречення: „Або волю здобути, або вдома не бути!“ І, поглядаючи на їхні відважні рухи, на особливим блиском осяяні очі, в яких палажкотів огонь завзяття, мимоволі згадуєш слова чарівної пісні, яку, здавалося, співали їхні душі:

*„... А ми твою червону калину та підіймемо,
А ми нашу Славну Україну, гей, розвеселимо!...“*

Ось ці нащадки славних запорожців, уже зовсім убрані, йдуть твердим, крицевим кроком у зразковому порядку сотнями й вишиковуються на майдані, де з ними прощатимуться українські таборові організації та комендант табору.

Хутко всі простори навколо майдану заповнились народом — то збігся на проводи весь табір полонених. Посеред майдану — нащвидку збудована підвищення-катедра, вкрита малиновим сукном, а ліворуч — згуртувались представники українських організацій, української старшини і комендант табору.

Прощання почалося потужними звуками оркестри, що виконувала український національний гімн; потім священик о. Гнідий відслужив Службу Божу. Тихо було навколо, ясно чути слова молитви, проти сонця ніжно голублять зір жовтоблакитні барви прапорів. Здавалося, що й сама природа тишилася з цього великого свята і в прозорості ясного дня цілувала й голубила соняшним промінням бліді, але тверді духом, постаті відважних лицарів України.

По Службі Божій прочитано вголос листа старости Фрайштадтської округи такого змісту:

„... 28 лютого 1918 р. Подяка цісарського і королівського повітового старости українцям, що повертаються додому. До цісарської і королівської комендантури табору полонених у Фрайштадті, Горішня Австрія.

З приводу від'їзду першого транспорту українських вояків, вважаю себе спонуканим звернутися до від'їжджаючих із кількома невибагливими словами подяки і прощу цісарську і королівську комендантуру табору полонених бути такою доброю і подати їх до відома українським воякам.

Українці! На прощання хочу і я вам, українські борці-войовники, що тепер вертаєтесь до вашої гарної батьківщини, від імени населення політичної округи найщиріше подякувати за вашу мужню витривалість, з якою ви себе увесь цей час тримали, і вашу, в кожному напрямі бездоганну поведінку. Бо наше населення, що живе найбільше по самотніх і розкиданих хуторах, наповняли спершу журба й тривога, коли стало відомо, що у нашу тиху сторону приходять полонені. Але дуже скоро навчилася наше населення, а також і я поважати вас, як вартих пошани і щирих людей, і цінити, як вартісних працівників.

Привітайте від нас ваших дорогих удома! Ми збережемо про вас назавжди добру згадку! А вашій гарній батьківщині бажаю я, щоб вона зазнала в скорому часі благословенства миру, та щоб цей зв'язок, який нас тепер сполучив та який ви зуміли вже в нас розпочати, був назавжди міцним та щирим.

Я бажаю вам щасливого поровоту! Хай Господь збереже та охоронить вашу батьківщину, гарну Україну.

Цісарсько-королівський староста повітовий — як заступник
д-р Ґротер."

Потім до козаків звернулися з словом: о. Гнідий, проф. Ст. Смаль-Стоцький, д-р Роман Домбчевський і д-р Осип Охримович. Усі вони короткими словами висловили найкращі побажання від'їжджаючим козакам, підкреслили великі завдання, які лежать на них по повороті до рідного краю, висловили надію, що вони міцно триматимуть у своїх руках жовтоблакитний прапор — цей символ волі й самостійности українського народу.

Кожну промову вкривали гучні оплески, вигуки „слава!" й звуки національного гимну, що його грала оркестра. Далі до козаків звернувся з словом комендант табору, полковник Льонґардт і, подякувавши за чесну поведінку в полоні й побажавши всього найкращого на дорогу, висловив надію, що центральні держави не лишать Україну без допомоги в таку тяжку для неї годину.

У відповідь на ці слова, курінний отаман сотник Петро Ганджа заявив, що український народ — миролюбний і хоче жити в мирі та згоді з центральними державами, а що це так, — видно хоч би з того, що він перший підніс галузку миру в цій війні. Закінчив сотник Ганджа своє слово надією, що мировий союз України з центральними державами перетвориться в дружній союз.

Від імени від'їжджаючих козаків промовляв козак Микола Славінський, обіцяючи, що вони хіба тоді тільки опустять прапор волі й самостійности України, коли всі поляжуть кістьми на полі бою.

Слова коменданта, курінного отамана й козака Славінського покривають гучні оклики: „Слава!“ „Слава!“ — під звуки національного гимну, що його виконувала оркестра.

Настала найзворушливіша хвилина. Під звуки маршу, при великому натовпі німецької цивільної публіки, яка геть чисто загатила вулицю, козаки стрункими лавами проходять у браму й залишають накинутий їм долею невільничий захист, у якому вони гірко бідували, а в якому одночасно зародилась серед них національна свідомість, що сьогодні спонукала їх до святого діла.

У цей день вони залишали табір, і сльози радості, а разом і жалю ясніли їм на очах. На душі в кожного була і радість, і смуток. В повітрі маяли малі й великі жовтоблакітні прапори, козаки йшли та й ішли з радісними усмішками, звуки оркестри линули в далечінь, неначе сповіщаючи весь навколишній світ про велику, радісну хвилину в житті цієї маси юнаків. Натовпи цивільної публіки, як хвилі розбурханого моря, швидкими кроками поспішали за козаками. Ця публіка, що ще вчора була ніби байдужа до долі полонених, у цей день зібралась великими масами, щоб задемонструвати перед учорашніми ще „ворогами“ свою до них симпатію.

Ось уже й залізнична станція і приготований для козаків поїзд. Перон станції густо залюднений публікою і полоненими, а тепер уже — вільними громадянами України, що прийшли проважати своїх друзів. Кілька хвилин глухої метушні й біганини, і раптом поїзд прибирає святкового вигляду — козаки вже уквітчали його зеленню смереки й жовтоблакітними прапорцями, на вагонах видніються вже й написи: „Вільна, Самостійна Україна!“ „Нехай живе Українська Центральна Рада!“ „Тюрма царської Росії розпалась!“ „Свобода народів у Росії!“

Пролунав перший, другий дзвінок. Козаки й проважача публіка схвильовані, стискають одно одному руки, інші в міцних обіймах на прощання цілуються. Чути вигуки: „До побачення на Вільній Україні!“ „Ми за вами їдемо!“ і т. д.

Нарешті — третій дзвінок. Настає мовчанка. І ось різкий свисток дає сигнал паротягові, і поїзд тихо рушає під звуки національного українського гимну. З усіх боків востаннє летять до від'їжджаючих слова прощання: „До побачення! Щасливої дороги!“ В повітрі замайорили шапки, хустинки.

Далі вся подорож 1-го Куреня „Оборони Рідного Краю“ з Фрайштадту до Відня відбулася серед запальних овацій і сердечних привітів цивільної публіки й австро-угорських вояків. Вагони транспорту, заквітчані жовтоблакітними прапорцями, привертали до себе загальну

увагу. Окремий вагон був призначений для співаків. І на станціях, де тільки поїзд зупинявся, виривалася з нього на широкі простори чудова українська пісня — то чарівно-лагідна, як сама природа України, то знову грізна, як степова хуртовина чи розкотистий грім із по-чорнілого неба.

Опівночі з 1 на 2 березня 1918 року прибув поїзд до Відня. Українська колонія, що перебувала світову хуртовину у Відні, довідавшись про переїзд через австрійську столицю борців-лицарів незалежної української держави, задалегідь ужила певних заходів, щоб їх привітати. Але тому, що переїзд припав саме опівночі, плян трохи не вдався. А все ж о 12-й годині вночі на станції зібралось понад 100 осіб. Між ними були представники Української Парляментарної Репрезентації, Союзу Визволення України, почесна чота Українських Січових Стрільців, під проводом коменданта Дмитра Катамая, генерал Захар Павлюк і адмірал д-р Ярослав Окуневський. Десь за чверть години перед приходом поїзду, Українські Січові Стрільці вишикувались у ряд, за ними — ген. Павлюк і д-р Окуневський, представники Української Парляментарної Репрезентації, Союзу Визволення України, далі — решта присутніх.

Скоро лишень появився поїзд, прикрашений національними прапорами й написами: „Хай живе Вільна, Самостійна Україна!“, „Хай живе Українська Центральна Рада!“, „Хай живе Українська Народня Республіка!“, присутні зустріли його гучними окликами: „Слава!“ „Слава!“

Поїзд зупинився. З нього вийшли старшини куреня, на чолі з сотником Петром Ганджою, а за ними почали виходити й козаки. Першим привітав братне козацьке військо комендант Січових Стрільців Дмитро Катамай. Відповів йому командир П. Ганджа, який від імени козаків прирікав, що всі вони будуть боронити волю України до останньої краплини крові, пам'ятаючи гасло: „Або волю здобути, або вдома не бути!“

Потім промовляв від Української Парляментарної Репрезентації адмірал д-р Яр. Окуневський. Найцирішими словами побажав він козакам найкращого успіху в боротьбі з віковичним ворогом України, підкресливши, що галицькі українці пильно стежать за кожним кроком у тій завязатій боротьбі, і кожної хвилини допоможуть своїм братам, чим тільки зможуть. Від імени Союзу Визволення України говорив колишній полонений Іван Мороз. Він сердечно привітав друзів-козаків, з якими разом працював повні два останні роки, і висловив радість, що на долю фрайштадтців випало щастя — рятувати свій рідний край від ворогів. „Ви, — казав промовець, — авангард армії з полонених, а за вами прибудуть ще тисячі, хоч і знесилених неволею, але міцних духом і твердою вірою в те, що український народ зуміє закріпити волю й права, які йому належать“. Закінчив вигуками: „Хай

живе Українська Народня Республіка! Хай живе Українська Народня Армія! Хай живуть усі вірні сини України!"

Після однодушних окликів „Слава!" на ту промову, з усіх грудей залунав український національний гімн.

Промовляли ще деякі старшини й козаки. Співали різних пісень. Пані й панни піднесли старшинам квіти, а козакам роздавали сигаретки.

Козаки гаряче дякували всім присутнім, а особливо — Українським Січовим Стрільцям за їхнє братнє ставлення та взаємно побажали одні одним найшвидшої зустрічі на вільній, самостійній Україні. Потім поїзд рушив під дружні оклики та найсердечніші побажання обох сторін.

5 березня курінь переїздив через Львів. Настрій у козаків був надзвичайно піднесений: вони вже на своїй власній землі, в столиці Галицької волости, в княжому городі — Львові. Вістку про переїзд подав львівський щоденник „Діло" з дня 6 березня 1918 р.:

„Вчора ввечері переїздив через Львів перший Курінь українського війська, зформований з українських полонених. Переїжджаючи привітав на станції посол д-р Л. Цегельський, який випадково довідався про переїзд їх. Потім виголосили ряд промов рядовики Щербацький, Балицький, Славінський та офіцери Сергієвський і отаман Ганджа, заявляючи, що їдуть до Рідного Краю з міцною постановою боротися доти, поки Українська Держава не буде забезпечена внутрі і назовні."

6 березня 1918 р. курінь прибув до місця свого призначення — м. Володимира-Валинського. Як подає кореспондент „Діла", характер міста відразу змінився на чисто український. В касарнях, де розміщено козаків, закипіло військове життя: щоденні практичні військові вправи, військова теоретична підготовка, а також культурно-освітня праця, головно з українознавства.

* * *

Після від'їзду куреня з Фрайштадту, Бойова Управа почала енергійно працювати над вербуванням добровільців для українського війська. Вона випустила заклик до всіх полонених українців такого змісту:

„Вояки полонені! Перший Курінь „Оборони Рідного Краю" в числі 900 козаків та 5 офіцерів, з табору Фрайштадт від'їхав дня 1 березня 1918 р. на Україну, щоб стати в допомозі Українській Центральній Раді в її боротьбі з большевицькими грабіжниками. Формується зараз другий курінь полку. Хто бажає стати на допомогу українському правительству в запровадженні ладу і порядку на українських землях, той нехай якнайшвидше зго-

лошується до нас. Можуть зголошуватись усі полонені, що є горожанами Української Народньої Республіки, без огляду на те, з якого вони табору й без огляду на те, чи вони зараз у таборі, чи по робітничих командах. При зголошенні треба подавати докладно ім'я і прізвище, табір, до якого належить, Но. таборовий, адресу робітничої команди (коли хто є на роботі), губернію, село, де жив до війни.

Вояки! Зголошуйтесь якнайшвидше і якнайбільше! Чим більшу і швидшу допомогу подамо нашому українському урядові, тим швидше запанує спокій і лад на нашій землі. Зголошуватись треба на адресу: Д-р Охримович Осип, Фрайштадт, Горішня Австрія, табір полонених — для Бойової Управи. (Адресувати по-німецькому).

Бойова Управа."

Рівночасно дня 3 березня 1918 р. український уряд видає наказ такого змісту:

„Наказ. Іменем Української Народньої Республіки та її правительства — Ради Народніх Міністрів — наказується всім українцям полоненим стати на покликання негайно в ряди зорганізованої української армії для оборони нашої Держави від нападу грабуючих Рідний Край чужинців. Хто в цей тяжкий і грізний для нашого народу час буде вагатися або відмовлятися боронити свою землю, — буде уважатися зрадником і не буде допущений на відновлену й оборонену землю українського народу. Цей наказ вступає в силу з днем його оголошення. Всі ті полонені, яких Українське Правительство, за посередництва німецьких властей, до цього покличе, мусять негайно наказ виконати.

За Українську Мирову Делегацію Микола Любинський."

ПРИЇЗД ДЕЛЕГАЦІЙ

10 березня 1918 р. приїхала до Володимира-Волинського делегація з Києва в складі сотника Сиротенка Гриця і значкового Народнього Військового Міністерства Байла Василя. Рада народніх міністрів доручила їм їхати до Німеччини, щоб вяснити там полоненим українцям становище на Україні, зорганізувати їх у дисципліновані військові відділи, а також забрати якнайбільше національно-свідомої інтелігенції для праці на Україні. По дорозі заїхали вони до Володимира-Волинського.

Обох делегатів зустріли на майдані вправ. Зустріч вийшла дуже врочиста й мала найщиріший характер. Козацтво привітало делегатів громовим „Слава!”, похилився жовтоблакитний прапор, а хор відспі-

вав „Вже воскресла Україна”. Від імени куреня вітав гостей козак Микола Славінський, а коли він скінчив свою промову, обидва делегати кинулися до нього з сльозами на очах, обняли його й розцілувалися. Потім обидва делегати дякували за привіт і докладно вияснили ті завдання, які лежать на кожному свідомому громадянину України. Сотник Сиротенко закінчив свою промову словами: „Козаки! Пам'ятайте, що жде вас на Україні важка і відповідальна праця. Хто з вас має якінебудь сумніви, хто з вас ще не цілком сильний духом, той нехай, краще, лишається тут...” Йому не дали докінчити: „Нема у нас таких! Усі хочемо йти боронити волю і самостійність України!”

На всі запити козаків делегати давали вичерпні відповіді.

А 11 березня 1918 р. знову прибули до Володимира-Волинського з Києва генерал Всеволод Пилькевич, значковий Іван Малько і член Української Центральної Ради Кость Місевич. Хоч пробули вони у Володимирі-Волинському дуже недовго, проте, відбули нараду з старшинами та уділили частину свого часу також козакам.

Після цих делегацій військовий вишкіл і організаційна праця пішли ще жвавіше. Про це пише часопис „Діло” у Львові в березні 1918 року так:

„Організація українських військ у Володимирі-Волинському. Володимир-Волинський, 24 березня 1918 р. Перший стрілецько-козацький полк уже зорганізований, а три інші полки організуються, так що вневдовзі буде ціла дивізія зорганізована. Буде вона мати назву: „Перша Стрілецько-Козацька Дивізія”. Отаман дивізії Іван Перлик — душа організації — зумів осягнути велику любов та довір'я серед козаків та отаманної старшини. Вже в полоні трудився отаман Перлик для народньої справи, укладаючи устав для вільних вправ рідною мовою. Дволітня праця його принесла велику користь, бо можна було її зараз застосувати до вправ 1-го стрілецько-козацького полку. Отаманній старшині, яка довгий час перебувала в полоні, дав отаман Перлик можливість відсвіжити своє фахове військове знання. Він установив часті зібрання старшин, на яких спершу читаються реферати на теми про бойову та польову службу. Опісля йде дискусія на підставі прикладів, пережитих у таборі.

Заходом сотника Українських Січових Стрільців Коссака утворено комісію, яка занялась уложенням української військової термінології. Завдяки цьому, військові вправи відбуваються рідною мовою.

Під проводом п. Калитенка засновано хор із козаків та отаманної старшини. Надіємось, що хор цей візьме вневдовзі жваву участь у великому Шевченківському святі, яке тут відбудеться. Настрій у козаків піднесений, життя веселе, з піснями на устах вертаються вони щоденно із вправ.”

Пізніше організаційно курінь розгортався в дивізію під назвою „Перша Козацько-Стрілецька Дивізія”. Тимчасове командування дивізії перебрав колишній полонений полковник Іван Перлик, родом із Полтавщини, начальником штабу дивізії став сотник Пилипенко, а адьютантами штабу дивізії — поручник Микола Бутович, знаний артист-маляр, і хор. Горбик.

Дивізія незабаром поповнюється новими транспортами козаків і старшин, що їх систематично надсилала Бойова Управа з Фрайштадту. Старшини посідали командні пости згідно з наказом штабу дивізії. Але серед деяких козаків виникла думка, щоб командні пости обсаджувати особами, обраними на загальних козацьких вічах, основуючись на традиціях Запорозької Січі. Штабові дивізії довелося вести енергійну боротьбу з зародками „отаманії”. З цього приводу командир 1-ї Стрілецько-козацької дивізії у Володимирі-Волинському, отаман Перлик, пише до проф. Ст. Смаль-Стоцького у Фрайштадті:

„Володимир-Волинський, 14 березня 1918 р. Високоповажаний пане Професоре! Щиро вітаю вас і дякую за вашу невтомну і корисну для нашої України працю.

Прошу вас, по можливості в найближчий час, роз'яснити нашим козакам, що в сучасній армії Української Народньої Республіки виборчої засади нема. Це оголошено нам послом від Української Центральної Ради, котрий категоричною формою заявив, що Центральна Рада ухвалила таку постанову. Той, хто не хоче цьому підкорятися, нехай краще й не їде до нашої 1-ї Стрілецько-козацької дивізії, котра вже почала своє існування у Володимирі-Волинському.

Прошу про це повідомити козаків, які є у Фрайштадті і які збираються їхати до Володимира-Волинського.

Тимчасовий Отаман Дивізії Іван Перлик.”

Поміж штабом 1-ї Стрілецько-козацької дивізії у Володимирі-Волинському й Бойовою Управою у Фрайштадті співпраця йде в повному порозумінні і сталому контакті.

ПРИЇЗД ОФІЦЕРІВ ДО ФРАЙШТАДТУ

З половини березня 1918 р. починають з'їжджатися до Фрайштадту з різних таборів Австро-Угорщини офіцери-українці. Майже щодня прибувала менша чи більша група їх. Бойова Управа кожного разу влаштовувала їм на залізничній станції почесну зустріч. Для цього відряджувала вона на станцію почесну чоту козаків із оркестрою, яка вітала музикою приїжджих панів офіцерів і проводжала їх до табору. Більшість старшин із Йозефштадту поїхало проєто до Володимира-Волинського.

До дня 23 березня 1918 р. прибуло до Фрайштадту понад сто офіцерів. Розміщались вони окремо від козаків і користувались цілковитою свободою — їм вільно було ходити до міста і в околиці Фрайштадту. Більшість їх — це були люди національно-свідомі, що прихильно ставилися до ідей самостійної України, але були подекуди й такі, що байдужі були до всього, що тоді відбувалось на Україні. Про це читаємо в таборовому журналі „Розвага” №. 12 з 30 березня 1918 р.:

„Перші вражіння йозефштадця. Вже з півгодини виглядають із вікон вагона йозефштадці — офіцери і козаки — чи не покажеться Фрайштадт. Вже й стемніло. Бере нетерплячка. Нарешті, замиготіли вогні табору. „Фрайштадт!” — пролетіло по вагону. Довжезний потяг із стогоном підходить до станції. Наш вагон десь іззаду. Не встигли ми зійти, як нас підхопила могутня хвиля маршу й понесла з собою. Не треба було питати, куди йти. Десь там спереду в темені весело танцювали в повітрі звуки маршу і тягли за собою. Вже недалеко до станції. Коли ось нова хвиля спинила нас — товариші офіцери вийшли назустріч. У кожного лівий рукав перев’язаний жовтоблакитною пасмою. Відразу зчинився гомін, чути радісні вигуки: „Це ти, Грицьку? Голубчику! От не сподівався!” „Добродій Х., — хіба не впізнаєте?” Звучать поцілунки. Щось нове, радісне наповняє душу. А марш вирує й кличе. Ми на пероні. Світла зовсім мало. Червоно блищать мідяні труби оркестри. Вона мовчить. Спочатку нічого не розберу. Сірі шинелі, цивільні пальта, жіночі капелюхи — все перемішалось. Щось фантастичне являє собою цей натовп. Вдивляюся — збоку правильні ряди наших вояків. „Хто такі?” — питаю. — „Чоти козаків!” Чути промову. Нас вітає отаман Василів. Просуваюсь наперед. Промовляє наш голова табору Йозефштадту Микола Букшований. Він вітає козаків, закликає стати, як один, у ряди українського війська. „Слава!” Повітря задрижало від звуків українського національного гимну. Я вперше чую цей дорогий гимн у виконанні оркестри. Він робить зо мною щось незвичайне. Тут, під чужим небом, серед чужого оточення, ми голосно заявляємо, що „вже воскресла Україна”... У мене таке почуття, неначе ми тут — хазяїни, а довгий потяг і цивільна публіка — у нас у гостях. „Ми — гайдамаки!” — голосною луною мчить у підгірські лісові околиці Фрайштадту. Чудно, надзвичайно! Хочеться плакати і сміятись заразом. Тримаю руку „під козирьок”, а самого так і підносить угору: от-от полечу!... Ідемо до табору. Нас проводжають галицькі побратими, свої офіцери й козаки. Живий обмін думок. Ми серед своїх. Нема вартових, нема багнетів. Ми — не полонені!

Баламута.”

**Сотник армії УНР
Петро ПАРТИКЕВИЧ**
(в уніформі російської армії).

**Полковник Окремої Кінної дивізії
Іван СТАСЕНКО**
(в уніформі російської армії).

**Підполк. 3-ої Залізної Стрільцякої
дивізії Тиміш ШКАРУПА**
(в уніформі і орденах рос. армії).

1. Генерал-хорунжий Йосип МАНДЗЕНКО. 2. Полковник Роман МАКАРІВ, учасник бою за арсенал у Києві. 3. Полковник Андрій НОСАЧЕНКО, начальник відділу Персональної Управи Військового Міністерства. 4. Підполковник Окремої Кінної дивізії, Григорій МАСЛВЕЦЬ. 5. Поручник Запорозької стрілецької дивізії Іван БАРАНИЦЯ. 6. Д-р Степан РОСОХА, член Головної Команди Карпатської Січі, з 9. V. 1939 р. командир партизанських загонів на Рахівщині. 7. Підстаршина армії УНР Іван ВОНАРХА-ВАРНАК. 8. Поручник кінного полку Чорних Запорозжів (Чорношличників) Сергій КІРІЧОК. 9. Поручник армії УНР Ілько ШАПОВАЛ.

ЗУСТРІЧ ОТАМАНА УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ

18 березня 1918 р. прибув до нашого табору отаман 78 Української дивізії Василів (колишній генерал російської армії) і полковник українського генерального штабу Підгурський. Потрапили вони в полон у перші дні березня цілком випадково. Після підписання миру в Бересті між осередніми державами і Україною, отаман вирушив із своєю дивізією з Румунії (78 Дивізія українізувалася на румунському фронті, де й залишилась аж до підписання миру) на Україну на допомогу Українській Центральній Раді. По дорозі вони зіткнулися з австрійськими військами на Поділлі, що теж ішли на допомогу Центральній Раді. А що всіх большевиків на Україні австрійські війська брали в полон, то й нашого отамана з полковником, не вияснивши справи, полонили теж, як большевиків, і відіслали до Фрайштадту.

„Для зустрічі генерала Василева й полковника Підгурського Бойова Управа вишикувала на майдані дві почесні чоти, а поруч із чотами поставали панове офіцери й таборова оркестра. Коли отаман появився на майдані, оркестра заграла марш. Після звичайних військових почестей отаман звернувся до офіцерів і козаків з словом. У своїй щиропатріотичній промові з'ясував отаман в коротких рисах становище на Україні й закликав офіцерів і козаків бути щирими синами рідного краю, і своїми силами допомогти в цю важку для України хвилину Центральній Раді та її урядові — Раді Народніх Міністрів — у тій великій роботі, яку вони почали — в будові незалежної української держави. Закінчив отаман свою промову вигуком: „Слава Українській Центральній Раді! Слава Українській Народній Республіці!“ Козаки відповіли дружнім і голосним: „Слава!“ Оркестра заграла національний гімн.

Потім отаман обійшов усі ряди офіцерів і козаків, знайомився і давав пояснення на деякі запити козаків. Оркестра виконала ще кілька речей. Зустріч справила на козаків велике враження.

19 березня 1918 р. відбулося таборове віче з участю отамана Василева і полковника Підгурського та багатьох офіцерів. На початку голова Ліквідаційного Комітету Федір Шевченко привітав офіцерів, а зокрема отамана Василева й полковника Підгурського та побажав усім якнайшвидше повернутися в рідний край і разом, спільною лавою, стати за волю і долю України. Привітання вкрили гучні оплески й овації на честь Української Народньої Республіки. У відповіді заявив отаман Василів, що він приємно вражений тим, що тут панує між козаками такий щирий запал, благородне бажання стати за волю України, а коли доведеться, то й життя свої віддати за ту довгождану волю. Зазначивши, що більшу частину свого життя віддав на службу чужинцям — Московії, прирік він, що віддасть решту свого життя, всі свої сили, все своє знання, батьківщині Україні, щоб закріпити

вже здобуту волю українського народу, хоч би за це йому довелося і вмерти. „З вами, щирі сини України, — сказав генерал Василів, — я готовий піти і в огонь, і в воду. Я переконаний, що з вами, славні нащадки запорожців, ми переборемо всі труднощі і виженемо ворога з нашої дорогої України”. Знову в залі надзвичайне піднесення й овації та вигуки: „Слава!” Оркестра повторила національний гімн.

Потім полковник Підгурський розповів про становище на Україні, про страшенні большевицькі руйнування й мародерства безвинних людей. Для ілюстрації наводив він багато прикладів большевицького розбишництва. Оповідання полковника Підгурського справили гнітюче враження на присутніх. Під кінець Федір Шевченко подякував генералові й полковникові за вияснення, що їх вони виклали тут, як очевидці. А тому, що на вічі зачеплено багато цікавих і актуальних питань, він обіцяв якнайшвидше скликати окреме віче для обговорення тих питань.”

(„Розвага”, Но. 11 з 25 березня 1918 р.)

ПРАЦЯ БОЙОВОЇ УПРАВИ

Після від'їзду 1-го Куреня Бойова Управа, доповнена новими членами, енергійно взялася до дальшого вербування козаків до армії. За досить короткий час записались майже всі свідоміші полонені табору, які виявили готовість послужити Україні із зброєю в руках.

Одночасно з тим, за допомогою журналу „Розвага” і відозв, що їх видавала Бойова Управа, почато акцію по робітничих командах. Акція ця пішла якнайкраще, і незабаром до Управи почали напливати з робітничих команд прохання записати їх до армії й перевести до табору.

Формування військових відділів у таборі та акція поза табором вимагали робочих рук, а тому було створено окрему канцелярію, на обов'язку якої було полагоджувати кореспонденцію і вживати заходів перед таборовою комендантурою, щоб зголошених осіб знято з робіт і перевезено до табору.

З робітничих команд зголосилося до 3.500 козаків, і списки їх були передані комендантурі, але перевезення до табору відбувалось занадто повільно. В самому таборі формування було сполучене з великими труднощами. Не зважаючи на всі заходи Бойової Управи, дуже часто не щастило переборювати це. Людей, охочих їхати на службу і оборону рідного краю, було багато, але таборова комендантура через різні технічні перешкоди не могла звільнити їх від робіт. За три тижні вдалося звільнити лише 250 козаків. Взагалі, справа формування нових військових відділів ішла не дуже широко. Однак, Бойова Управа, не зважаючи на перешкоди, робила все, що тільки було в її змозі, щоб якнайшвидше і найбільше козацтва зформувати.

У другій половині березня 1918 р. Бойова Управа збірної станиці української армії випускає заклик до всіх полонених в Австро-Угорщині такого змісту:

„Дорогі вояки недолі!

Нестає сил, щоб виявити ті почуття, які вщерть наповняють душу.

Зійшла нарешті зоря свободи для нас, зійшло сонце правди для Української Землі, вернулася українському народові та люба воля, що її шукав він довгі, довгі століття, що стільки сліз пролив за нею, що стільки тужливих чарівних пісень про неї склав.

Постала наша власна, ні від кого незалежна держава, держава новітня — *Українська Народня Республіка!* Держава з таким ладом, з такими народніми правами, яких, можна сміливо сказати, не знала ще старенька наша планета — Земля.

Маємо власну державу! Від тих слів п'яніє розум.

Держава — це те, за що кожен нарід боровся, бореться й буде боротися сотні й тисячі літ, за що мільйони найкращих людей віддали своє життя, за що йшли на люту смерть, як на найбільше свято.

Нема жертви, щоб її не можна було принести цій святій ідеї.

Наша українська держава — це той розкішний палац, де український нарід є господарем, де йому ніхто не сміє перешкоджати.

Віднині перестав він бути наймитом-невільником на власній землі, своєю працею, багатством рідної землі розпоряджає він сам, сам творить собі лад, сам кує свою долю.

По сотнях літ недолі, нещастя, страшного невільницького життя прийшла Україна до цього.

А хто може злічити ті багатства, які випрацював український нарід кривавими мозолями, а які пішли цілком на користь його ворогів, його лютих гнобителів? Хто нині порухає те вугілля, залізо, збіжжя, сіль і інше, що його вивезла Москва за 250 літ із України?

Божевільний жах охоплює душу, коли лише поверховно глянути, які страшні опустошення поробило чуже панування навіть у самій душі нашого народу.

45-мільйоновий нарід гнувся і жеврав у того, кому сам давав! І це так сотні літ! Чи може ж бути ще щось страшніше?

Та тепер розвіялась мара. Розвіялась тоді, коли пів земної кулі оповіває заграва пожеж, коли ще лютує братовбійча боротьба поміж десятками народів.

З-під попелу руїн, при громах і блискавицях, освітлений

кривавою луною, підвівся український нарід і почав перший гасити світову пожежу.

У цій роботі вели його найкращі сини України, вони вказували народові правдивий шлях.

І на диво цілому світові на старих руїнах, як у казці, постав новий, величавий розкішний палац. Збудував його недавній нарід-невільник, та вже не для напасників і визискувачів, а для себе самого. Бо вже перестає бути рабом.

Але навкруги того ясного палацу ще не вгавають громи, ще освітлюють його блискавиці й заграви пожеж, а заздрі сусіди й недавні ще пани гнобителі українського народу вживають усіх заходів, не спиняються ні перед якою підлотою, щоб усю цю славу працю обернути нанівець.

Не можучи тепер виступати відкрито як вороги, надівають вони овечу шкіру, щоб приспати обережність народу, щоб розбити його єдність, щоб вкинути отруйне зерно недовір'я до вірних його провідників і навіть підозріння у товариша до товариша.

Знають ці люди, що роз'єднавши наш нарід, знову зможуть накласти на нього кайдани.

Таку спробу вже зробило правительство Леніна і Бронштейна. Їм поталанило на якийсь час приспати народню сторожкість. Їхні агітатори намовили українських солдатів із фронту розійтись додому, бо, мовляв, уже більше нема ніякої небезпеки, а тоді кинулися на Україну банди розбійників, злодюг і різних інших грабіжників, об'єднаних у червоній большевицькій гвардії й знову запалили нашу Україну, наш тихий край.

Полилася знову по селах і містах кров найкращих синів Рідного Краю, потяглися на Московщину поїзди з українським збіжжям, худобою, вугіллям, знову зайнялися українські стріхи й заридали збезчещені жінки й дівчата.

Бо не було твердої сторожі, бо піддався наш добрий нарід на лихі намови ворогів в овечій шкірі.

Нині ми стремимо до того, щоб зайняти сторожу, щоб вигнати до решти озвірилих напасників і докінчити будівлю нашого розкішного палацу — *Української Народньої Республіки*.

Пам'ятаймо, що для цієї великої роботи кожен із радістю віддасть своє життя, бо цього часу з тугою й мукою чекали наші батьки, діди й прадіди, бо ця славна праця не тільки для нас самих, а також для багатьох молодих поколінь, які прийдуть по нас і благословитимуть нас або проклинатимуть.

Змучені тугою, виснажені полоном, ми все таки ще знайдемо сили послужити вірно Рідному Краєві, оборонити свою державу, поставити тверді границі для чужих напасників і лише тоді, як докінчимо велику працю тих наших братів, що почали

її без нас, матимемо право сказати, що й ми причинилися до здобуття щастя й долі рідному народові, що на добрих підвалинах спочиває віднині велика Українська Держава й не захитають її ворожі вітри ані з півночі, ані із заходу, ані зі сходу.

Дамо змогу зійтися Всеукраїнським Установчим Зборам, цьому господареві Землі Української. Станемо на сторожі спокійної творчої праці Установчих Зборів і оборонятимемо цю працю перед усіма, хто б не поважився простягти руку для знищення великих здобутків нашого народу, і аж тоді складемо зброю, коли дозволить на це наш любий Рідний Край, коли запанує на Україні твердий лад, коли зацвіте Україна в добрі й гаразді.

Тож негайно до праці!

Закладайте вже на місці організації й давайте знати до Фрайштадту, де творяться „Курені для оборони Рідного Краю”.

Тисяча за тисячею, сильні єдністю й незламні любов'ю до свого народу й нашої славної УНР, рушимо ми могутніми залізними рядами з Австрії й Німеччини та своїми грудьми заступимо Рідний Край.

Хай живе на віки вічні Український Нарід!

Хай вічно лунає слава тим, хто вивів з тяжкої неволі й поставив як рівного поміж великими народами світу!

Їм наше довір'я, наша сила, честь і пошана!

Слава Центральній Українській Раді!

Слава Раді Народніх Міністрів!

Бойова Управа: *М. Лозовик, Д. Піддубний, Г. Шниця, П. Товстоскір, С. Варивода.*

*Збірна Станиця Української Армії.
Фрайштадт, Березень 1918 р.*

(„Вістник політики, літератури й життя” ч. 13. 31 березня 1918 р. Відень).

30 березня 1918 р. Бойова Управа розіслала всім розітничим командам повідомлення такого змісту: „Майже всі козаки, які зголосилися стати в ряди Української Армії, нетерпеливляться страшно і засипають нас день-у-день листами з запитами, чому їх не стягають до Фрайштадту. Не маючи змоги відповідати кожному зокрема, повідомляємо оцим усіх козаків, що кожний, хто зголосився добровольцем в Українську Армію, буде вже незабаром стягнутий до Фрайштадту. Бойова Управа вживе всіх заходів, щоб ні одного з тих, які записалися, не залишити.”

Тим часом до табору прибула велика кількість офіцерів, тому рішено утворити спільну Бойову Управу, до якої ввійшло від офіцерів 3 представники, від козаків — 5, і один делегат від Союзу Визволення

України. Представники від офіцерів і козаків творили окремі автономні організаційні комітети. На обов'язку перших було намічати відповідних офіцерів для сотень і куренів; другі мали організувати козаків і призначати підофіцерський командний склад включно до підхорунжого. Намічених кандидатів комітети подавали на затвердження Бойовій Управі.

Із штабу 1-ї Стрілецько-козацької дивізії у Володимирі-Волинському вимагали від Бойової Управи, щоб якнайшвидше надіслала фахівців: козаків — шевців, кравців, столярів, ковалів тощо. Але Управа не могла задовольнити цю вимогу. Бо на все це потрібно все таки деякого часу. По інших таборах, а також і у Фрайштадтському, почали творити кадри з полонених (головно — італійців), котрі мають замінити наших козаків на роботах. Як тільки ці кадри будуть готові, розпочнеться виміна. На деяких робітничих командах виміна вже почалася. „Просимо, — писала далі в повідомленні Бойова Управа, — отже, ще раз усіх козаків бути ще якийсь час терпеливими. Також просимо тих осіб, які вже раз зголосилися до Бойової Управи, не писати день-у-день до нас листів із тим самим проханням, бо цим утруднюють вони дуже нам і так тяжку канцелярську роботу. Кожного дня приходять сотні нових зголошень, так що Бойова Управа з трудом дає собі раду із списками. Хто раз зголосився, може бути спокійний за те, що Бойова Управа за нього не забуде.”

КОЗАК 1-ї СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

29 березня несподівано прибув до табору з Володимира-Волинського бунчужний 2-ої сотні 1-ої Козацько - стрілецької дивізії Микола Славінський, який від'їхав був із Фрайштадту з першим куренем.

Одяг на ньому — сірого кольору. Коротенька чумарочка полтавського крою, на комірі — три колоски пшениці, вигаптовані білими нитками на зеленому сукні, козацька сива шапка. Таку форму тим часом заведено в 1-й Стрілецько-козацькій дивізії. Прибув він не як полонений, а як вільний козак української армії, з багнетом при боці.

З цієї нагоди було скликано таборове віче, на якому М. Славінський докладно розповів про подорож 1-го Куреня до Володимира-Волинського і про життя козаків у тому місті. Настрій у козаків — чудовий. Щодня всі ходять на вправи. Відносини поміж отаманною старшиною й козаками поза службою товариські, але на службі — зразковий порядок і дисципліна. Славінський закликав полонених як можна більше зголошуватись до української армії та йти на допомогу нашій знесиленій Україні. Промова його справила велике враження на присутніх, між якими було понад сто офіцерів.

На цьому вічі проф. Ст. Смаль-Стоцький і д-р О. Охримович по-

дали до відома всім козакам, як стоїть справа з формуванням військового відділу й закликали козаків бути уважними і не за страх, а за совість підтримати теперішній український уряд, очистити Україну від усяких розбишацьких банд і допомогти увести життя в нормальну колію. Тільки тоді можна буде залишити рушницю й вернутися до спокійного життя. Обох промовців присутні нагородили тучними оплесками, закінчивши віче національним гимном і „Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити...”

Очевидно, не обійшлося й без провокаційної агітації наших „приятелів”, які відразу пустили чутку, що Славінський, мовляв, зовсім не був у Володимирі-Волинському, а що він у Відні переодягся й повернувся оце назад до табору...

1 квітня бунчужний Славінський від'їхав назад до Володимира-Волинського.

„ТАТАРСЬКІ ВІСТІ”

Організація української армії багатьом нашим „приятелям” була не до душі. В таборі й поза табором повели вони шалену агітацію проти всього руху відродження України. Вони мали свої спеціальні вістки, і то „з найпевніших джерел”. Тільки, на жаль, до того джерела звичайному чоловікові немає доступу. Ширилися ці чутки своєрідним способом: Мошко Г., який привозить молоко в табір „для гешефту”, замінюючи його на таборовий журнал „Розвагу” для наших полонених на роботах коло Фрайштадту, таємниче повідомляє декого, що український курінь поїхав на германський фронт... Або — ось Дувид Б., сумно похитуючи головою й прищмокуючи, скаже якомусь „товарищу”: „...Ві знаєте, кагда ім видалі аружіє, то между німі оказалось большеість большевіков і оні бросалісь одні на другого і скололісь 200 человек...” Знов третій десь поночі кине подібну вістку і, навіть невпізаний, зникне.

З від'їздом бунчужного Славінського вже на другий день поширилась по таборі чутка, що Славінського вбито, або — що з дороги розбіглося дуже багато козаків, які їхали з Фрайштадту до Володимира-Волинського, або — з людьми у Володимирі-Волинському поведяться дуже жорстоко тощо.

Звідки йшли такі „телеграми”? Всі свідомі українці знали в таборі тих, що їх ширили, але скажіть такій людині, що це — її робота, — забожиться, закланється, що ні сном, ні духом цього не знає, що він за Україну готовий хоч зараз краплю крові пролити, що він тієї самої думки, що треба бити кожного, хто йде проти „нашей України...”

Старих фрайштадців і взагалі свідомих людей подібні „телеграми”, звичайно, зовсім не цікавили, але тим, хто ще не міг собі як слід з'ясу-

вати справи, ці „приятельські” вістки й „товарищескіє” поради — не писатися до української армії — рвали душу, позбавляли спокою й спочинку... Доходили до табору вістки, що подібна „приятельська” робота ретельно ведеться й на Україні.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ БОЙОВОЇ УПРАВИ

З приїздом до Фрайштадту більшої кількості офіцерів переведено реорганізацію Бойової Управи. Дотеперішня Бойова Управа в складі 5-х козаків переіменована на „Організаційний Комітет” козаків. Завданням цього комітету було вербувати козаків до української армії. Такий самий комітет утворено з офіцерів, і він мав провадити таку саму роботу між офіцерами. Обидва ці комітети та члени державного Вербункового Комітету, які перебували у Фрайштадті, творили Бойову Управу.

Нова Бойова Управа запросила на почесних членів командира 78 Української дивізії, генерала Василева і начальника штабу цієї дивізії, полковника генерального штабу Підгурського.

ПОЛОНЕНІ З УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

31 березня 1918 р. до Фрайштадту прибула партія нових полонених. Забрали їх до полону, як большевиків, у лютому й березні, вже після миру, австрійські військові відділи, що пішли на Україну на поклик Центральної Ради.

Оповідання цих полонених цілком підтвердили вісті про вандалізм большевицьких банд. Багато з новоприбулих зголосилось до української армії.

ПРИЇЗД ДО ТАБОРУ СТАРШИН ІЗ ШТАБУ 1-ї СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

3 квітня 1918 р. до Фрайштадту завітав ад'ютант 1-ї Стрілецько-козацької дивізії з Володимира-Волинського, сотник Українських Січових Стрільців Іван Коссак. Приїхав він для полагодження деяких організаційних справ дивізії.

З приводу його приїзду було скликане 4-го квітня таборове віче. Після привіту від дивізії, Коссак розповів, як іде формування дивізії та про порядок, який у ній панує. Він сподівається, що при кінці травня дивізія цілком зформується і відійде до Києва.

21 квітня в тих же організаційних справах приїхав до табору на-

чальник штабу 1-ї Стрілецько-козацької дивізії, капітан генерального штабу Австро-Угорської армії Кватернік, родом хорват. Він досить вправно розмовляв по-російському і добре розумів по-українському. Полагодивши деякі організаційні справи, того самого дня виїхав до Відня.

ВІД'ІЗД ДО КИЄВА ГЕНЕРАЛА ВАСИЛЕВА

12 квітня 1918 р. від'їхав до Києва, на виклик Української Центральної Ради, отаман 78-ї Української дивізії, генерал Василів, разом із начальником штабу дивізії, полковником Підгурським. Проводжали їх на залізничну станцію проф. Ст. Смаль-Стоцький, д-р О. Охримович, д-р Р. Домбчевський, всі старшини, почесна чота козаків і таборова оркестра. Після прощальних промов хорунжого Миколи Букшованого і козака Миколи Лозовика, промовляв генерал Василів, який, бажаючи всім щасливого повороту на рідні землі, закликав усіх захищати волю і самостійність нашої молодогої держави — Української Народньої Республіки. Промову генерала Василева вкрито гучними вигуками „Слава!” і звуками національного гимну. Поїзд рушив під звуки оркестри.

ПРИЇЗД ДОБРОВОЛЬЦІВ

14 квітня 1918 р. до Фрайштадту прибуло з табору полонених Кляйнмінхен 82 офіцери і 350 козаків. На залізничній станції новоприбулих зустріли й вітали: проф. Ст. Смаль-Стоцький, д-р Р. Домбчевський, д-р О. Охримович, офіцери і почесна чота козаків із оркестрою.

ВІД'ІЗД ДОБРОВОЛЬЦІВ ДО 1-Ї СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

Від половини квітня 1918 р. почали відходити прискішеним темпом, один за одним, транспорти. 17 червня від'їхало 400 козаків; 21-го — 16 офіцерів і 250 козаків; 2 травня — 50 офіцерів; 4 травня — 50 офіцерів і 250 козаків; 5 травня — 300 козаків; 10, 14, 18, 20, 21 травня — по 300 козаків; 1 червня — 10 офіцерів і 300 козаків; 3, 15, 21 червня — по 300 козаків.

Разом, на день 21 червня 1918 р., від'їхало з Фрайштадту добровольців 126 офіцерів і 4.800 козаків. З 21 червня до половини серпня систематично йшли транспорт за транспортом.

На кінець серпня 1918 р. 1-ша Стрілецько-козацька дивізія мала

понад 15.000 людей. Кожний транспорт добровольців проводжали представники Бойової Управи й Союзу Визволення України. Звичайно, від імени Бойової Управи прощалися з козаками-добровольцями: д-р О. Охримович і проф. Ст. Смаль-Стоцький, а від Союзу Визволення України — д-р Р. Домбчевський.

Після прощальних промов козаки, під звуки маршу таборової оркестри в супроводі Бойової Управи, офіцерів і козаків, які ще залишалися в таборі, стрункими рядами йшли на залізничну станцію. Козаки перед від'їздом завітчували поїзд зеленню, національними прапорами, плякатами з відповідними гаслами — українською й німецькою мовами. Потім, під звуки оркестри, що грала національний гімн, поїзд тихо відходив і ніс на широкі степи України козаків-лицарів — боронити волю й самостійність своєї держави.

А як зустрічала транспорти з добровольцями 1-ша Стрілецько-козацька дивізія у Володимирі-Волинському, подає про це щоденник „Діло”:

НОВІ ЕШЕЛОНИ 1-ї УКРАЇНСЬКОЇ СТРІЛЕЦЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ

„Володимир-Волинський, 27 квітня 1918 р. Ще кілька днів до приїзду дальших ешелонів полонених українців із Фрайштадту, рознеслася вість, що вони вже в дорозі та що вневдовзі треба їх сподіватися. У вівторок, 23 червня, о годині 6-й по полудні прибув цей ешелон до Володимира-Волинського. Все козацтво заворушилось і рушило з касарні вітати братів. По обох боках шляху, який веде з Володимира-Волинського до Устилуга, недалеко від козацьких касарень, стало все козацтво рядами. Попереду — отаманна старшина, прапорonosець із прапором і хор 1-ї Дивізії.

Підходять перші ряди прибулих із Фрайштадту полонених. Подається команда полковника Ганджі: „Почесть дай!” і лунає гімн „Вже воскресла Україна”. Чути голос отамана Дивізії: „Вітаємо вас, козаки, на волі!” та відповідь козаків: „Здорові були, пане Отамане!” і „Раді служити Україні!” Спішать козаки струнко та жваво, коч по довгій дорозі перемучені. Якась невимовна радість сяє на їхніх лицах — це свідомість, що опинились вони серед своїх братів на волі та стануть у ряди борців за волю і свободу Рідної України. Доходять козаки до касарень серед звуків пісень, а за ними тиснуться гуртки козаків, вітаються та розпитують про останні дні, пережиті в полоні.”

Організаційна праця і військова підготовка в 1-й Стрілецько-козацькій дивізії йшла швидким темпом наперед. Старшини й козацтво з великим завзяттям і самопосвятою підготовляли себе, щоб якнай-

швидше йти боронити волю і самостійність України на чолі з демократичним урядом Української Народньої Республіки.

Але день 29 квітня 1918 року потряс душі всього вояцтва дивізії. За допомогою німецьких багнетів уряд Української Народньої Республіки усунуто, а на чолі державного будівництва став гетьман, генерал Павло Скоропадський. Життя в дивізії здезорганізувалось, дисципліна козаків одразу підупала. Цю подію найкраще характеризує кореспонденція з рядів вояцтва дивізії, надрукована в щоденнику „Діло” у Львові.

„З ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ФОРМАЦІЇ

Володимир-Волинський, у червні 1918 р. З державним переворотом на Україні, життя у формації українського війська теж де в чім захиталося. Кожний козак, ідучи за Центральною Радою, чув себе демократом, а з переворотом зрозумів, що він думає не так, як би це хотілося гетьманському правительству, тому є небажаною підпорою для нього. Перед кожним козаком стали дві можливості: або скоритися новим гаслам гетьманського правительства, або повернутися в полон — знову за ґрати.

Так пройшло декілька днів. Аж нараз рознеслася чутка, що в формацію мають приїхати нові коменданти з Києва, призначені головним українським військовим штабом. Здавалося, що тут має рішитися, чи й далі готуватися на службу народові, чи звернути на дорогу реакції і стати на сторону гетьмана. Але не сталося нічого нового, крім сухого представлення нових комендантів, призначення і переміщення з посади на посаду. Життя у формації пішло звичайною дорогою. Але спостережливе око не могло не помітити, що формації чогось не дістає. Козаки ходять чомусь пригнічені, мало розмовляють, і при зустрічі кожний вживає московських висловів: „Еті мне умнікі”, „етіх умніков не слухайте” і т. д. Дивно — де це взялося? Коли раніше було тільки в жартах почувеш московську мову, то тут на ділі чуєш якісь догадки.

Що це сталося?

А сталося те, що у формації, з приїздом нового командного персоналу, почала запановувати реакція. Дехто з новоприбулих полковників дозволяє собі зневажати українську мову і натякати тим — як вони їх називають, — „умнікам”, які так діловито і тактовно розмовляють із козаками „галіційською” мовою, які дозволяють собі розбирати стан сучасних світових подій: ви, мовляв, не підносите „рила” догори, бо тут розум не має місця — тільки ранґа та наказ.

Незаслужена кривда!..

Ті одиниці, що майже чотири роки клали свої сили, освідомлюючи

товаришів, що наливали в серця окраденого люду почуття любови до рідного краю і пошани до себе, що з „православних”, „хахлів”, „малоросів” виплекали українців, що привели за собою у Володимир-Волинський тисячі освідомленого українського громадянства, — тепер на свої адреси чують іронію: „уж еті мне фрайштадтци”, „ви не слушайте умніков”, „я с умнікама не гаварю, гаварю с простими людьмі” і. т. д.

І це дозволяють собі ті, що прибули обняти зверхній військовий провід у формації. Боляче з боку прислухатись до таких іроній, що походять від покритих рангами осіб. Та що мусять відчутти ті непомітні на вид ідейні одиниці, котрі нічим не відрізняються від рядового козака і стоять із ним на одній дошці, який біль кожному з них стискає серце при одній думці, що їхня праця йде намарне, що ось перед очима їхніми топчуться святі поривання, і — ким топчуться? — тим, хто ясно мусів би в першу чергу з'єднатися з козаками, придбати до себе довір'я і шанувати кожний розум, що промовляє за народ і за Україну.

Дивився на цих „фрайштадтців” і дивом дивуешся — скільки ці люди мають у собі терпцю, як міцно загартовані їхні, добром налиті, серця, що так настирливо переносять зневагу в ім'я свого рідного краю і не кидають тієї думки, що, коли прийде слухна година — підуть, і таки виконають свій обов'язок перед краєм і народом.”

До цього допису, що його передрукувала з „Діла” редакція „Розваги”, додає від себе кілька слів українська фрайштадтська організація:

„Вже давно з Володимира-Волинського до Фрайштадту все надходять звістки й жалі наших козаків-добровольців. Як і в цьому дописі, скаржаться козаки на „новий курс”. Про „умніков” і про те, що декому з нового начальства не сподобалась українська команда, і він відразу заявив, що не визнає ніякого „обернись!”, а замість його буде вживати старого російського „кругом!”, та і взагалі буде говорити, „как гаварят полтавськіе хакли”, — про це все багато говорилося також тут і в організації. Боляче було невимовно і зараз, коли пишу ці рядки, готовий вибухнути риданнями. Організація навіть не винесла цієї звістки перед загал полонених, — не стало духу, тяжко й соромно було. Та коли вже в пресі про це заговорили, критися далі нема рації. Кожен козак їхав звідси з тим непохитним переконанням, що йде в щиро українську армію, першу після соток років. Як уявляли собі козаки цю дивізію, особливо свіжо освідомлені, молоді ще, як українці в широкому розумінні цього слова, куди заносила їх буйна українська фантазія?! І тут раптом — старе, гидке й страшне російське ставлення! Слабші зовсім упали на душі, навіть у загартованих, старих працівників, поспускалися безпомічно руки. Треба було нелюд-

ського напруження, цілоденних дискусій, щоб перебороти самих себе й знову кинутись до роботи, бож мало хто ще знає, як твориться ця перша Стрілецько-козацька дивізія і чого вона коштує тим, хто піднявся її формувати. Але тим дорожча вона мусить бути не тільки нам, полоненим українцям, але й усьому українському громадянству. Ця дивізія мусить бути вічним пам'ятником, доказом того, що не спали в неволі щирі сини України, і в слушну годину виконали перед Батьківщиною свій святий обов'язок.

Ця дивізія мусить бути тим здоровим зерном, з якого проросте сильна, залізна українська армія, збудована на західноєвропейський зразок. Вона, ця дивізія, й уся українська армія мусить бути свідомою свого величезного завдання, вона має якнайривніше дбати про освіту козаків, про те, щоб вони радо віддавали себе на службу своєму рідному краю. Тільки свідомість, що ця служба необхідна, чесна й слава, тільки така свідомість дасть силу козакові легко й радісно перебути кілька літ суворого військового життя. Якраз у війську, особливо тепер, на початку нашого державного життя, треба звернути найбільшу увагу на національне освідомлення, тут якраз можна довершити за короткий час стільки, скільки за інших обставин не можна зробити за яких десять літ.

Як уся Україна, так і її оборонець — Українська Армія, мусять на ці роки, перші роки свого самостійного існування, перетворитися в одну велетенську школу. Лише тоді житиме Україна!

Звертаючись тепер до своїх козаків-добровольців, організація благає їх витримати все до кінця, хоч би їм довелося ще не раз випити гіркий і незаслужений келех образи. Треба витримати, козаки, „бо пора це великая есть...”, і не використати її не можна — це був би смертельний злочин.

Україна потребує нині стільки робітників, а їх так мало ще є, що не можна навіть гаяти часу на шукання собі якоїсь іншої роботи, на всякі переводи і переходи. Кожен українець на всякому місці знайде таку силу праці, що навіть не виконає він її до кінця днів своїх.

Так само і з дивізією. Тільки подумати — новітня українська дивізія, об'єднана найглибшою національною свідомістю, тисячі грамотних і освічених українців, які, окрім того всього, добровільно піддалися залізній військовій дисципліні!

Доведіть же, козаки, цю велику справу до кінця, дивіться вперед сміло, виконуйте швидше, завзято; українську силу не розсилайте, а збирайте її до купи. Наша організація має досить гарні відомості про пана отамана дивізії генерала Сокиру-Яхонтова, як про щирого українця, й тому віримо, що всі непорозуміння, які вносяться в життя дивізії окремими особами, не будуть надалі повторюватися. В кожному разі, ця перша Стрілецько-козацька дивізія — це перший пробний

камінь для нас, полонених українців, для нашої витривалости, національної свідомости й розуміння сучасного моменту.

Росія на очах усього світу повертається до царизму, відрубані голови неситої московської гидри знову відростають і починають сичати. З чим же станемо проти цієї страшної небезпеки? Чим оборонимо свою дорогу державу, коли розпорошимо свої сили?

Не шукаймо ж далеко, де б прикласти свої руки, бо українська робота потребує працівників на кожному кроці. Треба лишень з'єднати всі наші сили докупи й утворити непроривний український фронт. Єдине гасло нині для всіх українців: *Самостійна Україна!* Життя нашого покоління для цієї ідеї!

А самостійности здобудемо тільки армією!"

Михайло КРАТ
Генерал-Поручник

“1920 РІК”

(Про забуті дії українського війська)

1920 рік, — рік історичний. Тоді, в серпні того року, затримано над Вислою й Дністром навалу Москви. Варто згадати цю подію в час, коли ця ж Москва стоїть над Лабою і загрожує вже не тільки Європі (як у 1920 році), але й цілому світові.

* * *

Червоні володарі величезної російської імперії, після перемоги на всіх своїх внутрішніх фронтах та після зліквідування інтервенційних заходів переможної в Першій світовій війні Антанти, вже на початку 1920 року готовились до нового наступу на Європу. Нового, бо ще перед тим, у 1919 році, Москва вислала свої війська, щоб опанувати всю Європу. Тоді вона вибрала шлях через Угорщину, де вже палала комуністична революція під проводом Беля Куна. Але тоді Москві стала на заваді Україна. Влітку 1919 року Запорозький корпус загородив дорогу угорським військовим формаціям, що їх большевики зформували з полонених по Першій світовій війні й кинули на Україну: мовляв, „самі промостіть собі дорогу додому”.

Україна так само, як колись, як і завжди на протязі 1000-літнього свого існування, боронила Європу від навали Сходу.

Оборонила й тоді, але знесилилася у боротьбі, не маючи ні від кого допомоги, а навпаки — провадячи бої на трьох фронтах: проти червоної Москви, проти російської, так званої, „Добровольчеської армії” ген. Денікіна та проти Польщі, що в той час, коли Україна провадила нерівну боротьбу з большевиками, напала на західні українські землі, — Галичину, Волинь, Холмщину, Підляшшя й Полісся.

Того 1920 року, коли Москва знову рушила на Захід, на її шляху стала відроджена Польська Річсполита. Виявив тоді польський народ великий патріотизм, велику витривалість та міцну національну дисципліну.

Польська еміграція щороку святкує свою колишню перемогу над Москвою і щороку нагадує світові, як то було в 1920 році, коли Польща урятувала світ від московських орд.

Але поляки рідко коли згадують тих, хто разом із ними, в тому 1920 році, ставили чоло московській навалі і, чесно виконуючи вояцький обов'язок спільної боротьби, брали участь у всіх боях, від квітня до листопада, від Збруча до Дніпра, від Дніпра до Дністра й знову від Дністра до південного Бугу.

В минулому поляки не замовчували ролі нашої армії та іноді зазначували її дії в своїй історії та пресі. Але згодом почали виключно собі приписувати перемогу 1920 року. Шляхетна акція польського маїора Віктора Романова-Гловацького (див. мою статтю в журналі „Вісті Комбатанта”, ч. 1, 1962 р.) становить виняток.

Та не тільки польська публіцистика, але й наша власна громадська опінія не любить згадувати 1920 рік, бо спільність бойових дій армій польської та української постали в наслідок непопулярної в нашому громадянстві т. зв. „Варшавської угоди”.

Та непопулярність договору була й є причиною забуття чи замовчування дій нашої армії в 1920 році. Теж і в українській пресі та в українській історії.

Це замовчування є кривдою для нашого козацтва, що й тоді, як під час своєї чотирирічної війни з Москвою, билося ні за що інше, як за волю й державність України.

Темою цієї статті є власне забуті дії армії УНР в 1920 році. Ми мусимо пригадати світові, що не тільки Польща, але й Україна боронила тоді християнську цивілізацію. А полякам мусимо сказати: „Велика битва над Вислою, то є слава не тільки ваша. Колишні союзники, що мають почуття вояцької честі, завжди згадують тих, хто поруч із ними лив свою кров за спільну справу. Коли ви цього не чините, ми самі вчинимо це”.

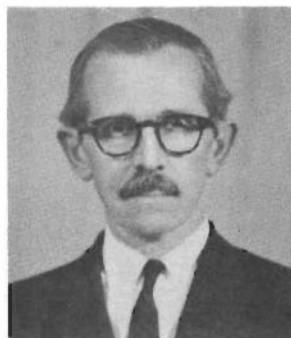
Отже, метою цієї скромної праці є, на підставі не тільки українських, а власне й польських джерел, згадати про чини армії УНР у тому періоді нашої боротьби за волю України.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ

На весні 1920 року було ясно, що червона Москва почне наступ на Європу. В цей час Польща вже закінчила українську війну і мала дозвіл Антанти на окупацію Галичини. Тому начальник держави —

1. Командир куреня 3-ої Залізної стріл. дивізії полк. Олександр ПЕТЛЮРА. 2. Полковник Окремої Кінної дивізії Юрій ОРДАНІВСЬКИЙ. 3. Полковник Степан ЛАЗУРЕНКО, командир Запорозького ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку. 4. Майор Олекса КОЗЛОВСЬКИЙ. 5. Підполк. Окремої Кінної дивізії Петро ПЕКАРЧУК. 6. Підполковник Василь ЗАДОЯННИЙ. 7. Майор армії УНР Микола ОТРЕШКО-АРСЬКИЙ, пізніше старшина 1 УД УНА. 8. Сотник УСС, пізніше лікар 3-ої Залізної стріл. дивізії д-р Ярослав СОЛТИКЕВИЧ. 9. Поручник Австрійської армії і 5-ої Сокальської бригади УГА Олександр ОХРИМ.

1. Сотник Запорозької стріл. дивізії Дмитро СУХОДОЛЬСЬКИЙ. 2. Командир куруня 3-ої Залізної стріл. дивізії полк. Андрій ГОЛУБ. 3. Підполк. кінноти Олександр ЗАПАРА. 4. Полк. Григорій СОСІДКО, командир 8 Запорозького ім. Полковника Богуна полку. 5. Підпоручник Степан ЗІНЬ. 6. Підпоручник армії УНР (часів Директорії) Павло ГАВРИШ. 7. Підпоручник УСС, четар 14 пішого полку 7-ої Львівської бригади Степан БРІЛЬ. 8. Адм. сотник Володимир ФІЛИПІВ. 9. Сотник А. ТЕРЕЛЕЦЬКИЙ.

маршал Юзеф Пілсудський — мав змогу готуватись до війни проти Москви, з метою — забезпечити від цього історичного ворога Польщу.

Які були дійсні заміри маршала — ми не знаємо, але згідно з офіційною публікацією: (Увага: всі цитати походять із цього джерела).

“Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej Siły zbrojnej”, wydanej przy współpracy wojskowego Biura Historycznego — celem tego planu było uzyskanie od Rosji granic przedrozbiorowych po to, aby narody niegdyś w tych granicach do Polski należące, mogły teraz uzyskać z jej rąk wolność i pomoc do zorganizowania własnego bytu państwowego i przeto stać się jej przyjaciółmi i sojusznikami, w imię wspólnego interesu — obrony przed ekspansją rosyjską” str. 205.

Ця політична ціль Польщі цілковито гармоніювала зі стратегічною обстановкою, бо польський генеральний штаб мав певні відомості (пізніше виявилось, що ці відомості зовсім не були „певними”) про концентрацію советських військ в Україні. Отже, було ясно, що Польща мусить перехопити ініціативу і перешкодити цій концентрації. Звідси конечність наступу на Україну.

* * *

У цей час, на весні 1920 року, становище Української Народньої Республіки було таке: війна з Польщею за західні українські землі програна, після героїчної, нерівної боротьби Української Галицької Армії й частини наддніпрянської армії проти переважаючих сил ворога, що за ним стояла Антанта зі своєю дипломатичною підтримкою та допомогою зброєю, військовими матеріялами та інструкторами. Червона Москва опанувала всю наддніпрянську Україну, на котрій однак діють українські повстанці. В Україні перебуває підпільний уряд УНР, в складі 5 міністрів, на чолі з прем'єром — проф. Ісааком Мазепою, та армія, під командою отамана (пізніше генерал-полковника) Михайла Омеляновича-Павленка.

В такій ситуації, Головний Отаман Симон Петлюра вирішує зреалізувати головний напрямок своєї політики, ще з 1918 року — опертий у боротьбі на „Захід”.

Головний Отаман так окреслив свій погляд на варшавський договір: „Наше порозуміння з поляками в 1920 році, треба розглядати, як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно від того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби.” І далі: „Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборности й етнографічно-територіяльних принципів нації не можна здійснити, було б божевіллям, в угоду максималізму територіяльного, відмовлятися від державної самостійности на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати.” („На Слідах”, Но. 1,

стор. 17 і 18). „Захід” у той час була — Польща. Вона була авангардом Європи, що з жахом дивилася на Москву та на величезні зміни на Сході, що загрожували їй катастрофою.

Захід розумів, що Польща являє собою останній бар'єр для його рятунку. А для України єдиний і останній шанс для продовження боротьби був союз із „Заходом”, себто — з Польщею.

Тому ще з літа 1919 року у Варшаві перебували наші делегації, в складі представників армій, а потім і урядів як східньої, так і західньої України. Мета цих делегацій була — досягнути порозуміння з Польщею проти московської загрози.

Союз із Польщею, а в кожному разі — воєнна конвенція, був для України імперативом ще й тому, що в жодному разі (перекладаючи відомий вислів князя Юзефа Понятовського) — не можна було допустити, щоб під час польсько-московської війни на українських землях „забрало української шаблі”. Для Польщі договір з Україною не був кінцевим, він був лише бажаним, бо політично полегшував воєнні операції в Україні. Тому поляки використали ситуацію й змусили українську місію згодитися на “desinteresement” (брак якої-будь згадки в договорі про Галичину) щодо західніх українських земель. Тому такий договір є не вигідний для України. При іншій політичній ситуації можна було б скласти й інший договір. (Про мінуси договору з погляду міжнародного права, писав проф. С. Шелухин у своїй праці „Варшавський договір”).

Коротко: без варшавського договору ми не могли продовжувати боротьби за волю й державність України. При наявності тодішньої ситуації не можна було відмовитись від збройної допомоги Польщі, щоб здійснити ідеї нашої держави бодай на території правобережної України (про лівобережну Україну та про західні українські землі в договорі згадки не було).

Симон Петлюра та Андрій Лівіцький — голова місії у Варшаві, були змушені обставинами підписати варшавський „диктат”.

Так само був змушений до фактичного переходу на бік поляків, але без жодного порозуміння з ними, провідник повстання УГА, на весні 1920 р., св. пам. сотник Юліян Головинський: він не міг допустити, щоб УГА — військо Західньої України — билосся під проводом Москви проти „Заходу”. Те саме мусіла вчинити й армія УНР, котра, якби не було договору, поділила б сумну долю УГА, або стала, замість армії суверенної України — якоюсь помічною частиною, легіоном при польському війську, без жодної політичної концепції (як УГА після Затківської угоди, під командою російської добровольчої армії).

Так прийшло до польсько-українського союзу на весні 1920 року.

НАСТУП НА УКРАЇНУ

Приступаючи до опису бойових дій армії УНР в 1920 році, по закінченні Першого Зимового Походу, зазначаю, що в праці цій я користався твором ген. О. Удовиченка — „Україна в боротьбі за Державність” та вищезгаданим нарисом історії польського війська.

Беручи під увагу факт теперішнього замовчування поляками ролі нашої армії в 1920 році, та не претендуючи на створення докладної історії тогочасної війни, я обмежуся в цій своїй праці поданням тільки тих дій, які мали вплив на загальний розвиток кампанії. При цьому подаватиму в мові оригіналу витяги зі згаданої польської історії. Подаватиму теж факти, що їх замовчують або неправильно освітлюють польські історики.

* * *

Отже, 25 квітня 1920 року розпочато загальний наступ польських армій на Україну: 3-ої — в напрямі на Коростень, 2-ої — на Бердичів і 6-ої — на Жмеринку. Польська історія, на стр. 209 згадує про те:

“W najważniejszym, centralnym obszarze frontu w rejonie Zytomierza i Berdyczowa, skupione trzy dywizje piechoty, dywizja ukraińska i dywizja kawalerii”.

Це мова про 6 Стрілецьку дивізію, під командою генштабу генерал-хорунжого Марка Безручка. Дивізію ту зформовано з тих українських вояків, що будучи хворі й поранені, не могли виступити в Зимовий Похід. У склад цієї дивізії ввійшли теж старшини й козаки Дорошенківського полку, що його підступно, порушуючи перемир'я, обеззброїли поляки в грудні 1919 року на станції Миропіль.

На стор. 208 поляки згадують про армію УНР, однак її не називають:

“Działające na tyłach rosyjskich partyzanckie oddziały ukraińskie były liczone, jako poważna potęca w naszej ofensywie”.

В складі 6-ої польської армії була наша 3-тя Залізна дивізія, під командою генштабу генерал-хорунжого Олександра Удовиченка.

Ця дивізія зформована з хворих і ранених вояків, що не взяли участі в Зимовому Поході і не потрапили до польських таборів інтернованих. Тих вояків зорганізували полковники: Шандрук і Шаповал. Крім того, до неї увійшли українці з частини денікінської армії. Цю частину в лютому 1920 року розбили червоні та українські повстанці, вона врятувалася в Польщі, де була інтернована. В склад цієї дивізії входив полк донських козаків-самостійників, під командою полк. Фролова, що з армії Денікіна перейшов до нас.

Наступ польсько-українських військ вдався і 7 травня союзні війська зайняли Київ. Польська історія описує бої цього періоду війни взагалі, а з окрема — бої під Козятиним, але не згадує про те, що

власне, в районі Козятина значно улегшило успіх поляків повстання двох бригад УГА. Польська історія також майже не згадує про бої 6-ої польської армії проти XIV-ої советської в цьому періоді, але раптом, на стор. 214, ми знаходимо таке твердження:

“Rosjanie, nie niepokojeni przez nas, wykorzystali na doprowadzeniu do względnego porządku rozbitej XII armii i mocno nadszarpiętej XIV armii”.

Вияснення цього факту ми знаходимо в тому, що „надшарпненла” XIV сов. армію, власне армія УНР, що верталася з Зимового Походу і в триденному бою під Вапняркою, 2-5 травня, вщент ту XIV армія погромила.

По зайнятті Києва (7 травня) та по закінченні Зимового Походу (6 травня), на українському фронті (себто — на фронті, що був в Україні) наступила тиша; бої провадилися тільки на передмістях Києва — на лівому березі Дніпра й на фронті української армії, коло Дністра. Дальшого наступу польсько-українських військ (на Одесу), не вдалося навіть почати, бо 14 травня большевики розпочали міцний наступ на північному польському фронті — на Білорусі. Наступ цей вдався і польський фронт почав відходити. А в кінці травня на фронті 3-ої польської армії з'явилася кінна армія Будьонного (16.000 шабель), яка 5 червня прорвала польський фронт на відтинку 13-ої польської дивізії — на південь від Білої Церкви.

Тоді почав відступ і „український фронт” (3-я і 6-а армії). Під час відступу 3-ої армії, Будьонний постійно непокоїв її тили. Однак, відступ провадився без паніки і в повному порядку. 6-а українська дивізія кілька разів відзначилася в цьому періоді війни.

12 червня почався, з наказу вищого командування, відхід і української армії. 14 липня армія наша стала над Збручем. Під час цього відвороту, в наслідок того, що була знята з фронту, для затримання Будьонного 18-а польська дивізія, армії 6-а і українська мусіли поширити свій фронт і посунутися на північ. Тому над румунським кордоном, від Дністра на північ, була перервана фронтова лінія. Командувач армії УНР, генерал-поручник Омелянович-Павленко, не маючи резервів, вислав у цей прорив комбінований відділ із різних штабових частин (переважно кінних). Цей відділ на протязі тижня так уміло демонстрував на згаданому відтинку фронту, що дві советські бригади не могли виявити жодної активності, припускаючи, що там (над рікою Мурафою) стоять значні українські сили.

6 липня одна з дивізій Будьонного прорвалася поміж нашою 3-ю та 12-ою польською дивізіями, в районі Проскурова і Чорного Острова. Так було перервано зв'язок між нами і 6-ю армією. Тому в часі, коли поляки в своєму відступі вже підходили до Збруча, наша армія, не одержавши наказу про відступ, і далі тримала свій фронт — Ялтушків - Куриловці - Муровані, перебуваючи майже на 80 кілометрів висуненою наперед, з відкритим своїм лівим крилом. Тільки тоді, коли

скинено з літака наказ про відступ, армія наша почала відходити на Збруч.

Польська історія (на стор. 216) згадує:

“Prawe skrzydło frontu nadal stanowiła 6 armia, w składzie trzech dywizji piechoty i grupy ukraińskiej”. Str. 216.

А на стор. 221 підкреслює:

Str. 221: “O ile nasz front południowy w miarę odwrotu, prowadzonego od pierwszych niemal dni czerwca, tężał na siłach i wzmagał się moralnie, o tyle odwrot na północy, odbijał się na ogarniętych nim oddziałach, w sposób zdecydowanie demoralizujący”.

Отже польський історик посередньо стверджує факт, що українська армія, під час перепроводження найтяжчого оперативного завдання, — відступу, під постійним ворожим натиском та непокоєна присутньою на крилі міцною ворожою кіннотою, — не піддалась паніці л фронт її „тенжал на сілах”.

У цьому не було нічого дивного, бо для армії УНР, що провадила 5-місячну партизанську війну в запіллі ворога, були не страшні жодні прориви й обходи.

ЗБРУЧ, СЕРЕТ, СТРИПА

4 липня советські армії почали новий наступ на польському північному фронті, котрий одразу захитався й почав безплянний відхід на захід. Всі старання начального вождя затримати відступ, перегрупувати свої війська і перейняти ініціативу від ворога, не мали жодного успіху.

У зв'язку з відходом північного фронту, знову мусів відходити й фронт „український”. Армія УНР ні разу не покинула своїх позицій без наказу вищого штабу й задержувалась на всіх рубіжах, що лежали на її шляху відвороту. Так з 14 по 25 липня ми тримали лінію Збруча. В цих боях особливо відзначилася 3-я Залізна дивізія та новостворена Окрема кінна, під командою генерал-хорунжого Івана Омеляновича-Павленка, брата командарма УНР. Так 25 липня, під с. Сидорів над Збручем, наша кіннота, в силі 1.500 шабель, погромила кінну бригаду ворога та щент розбила 123 піхотну бригаду.

Коли ж Будионний удруге перервав польський фронт під Рівним і пішов на Львів, армія УНР, згідно з наказом, зайняла фронт од Чорткова та Дністра — по річці Серет. Тут українські частини 10 днів відбивали спроби ворога форсувати ріку.

Так само пізніше не зміг ворог форсувати Стрипу — нову позицію нашої армії, на котрій вона билась і під час варшавської операції.

Коли ж Будионний підійшов під самий Львів, армія УНР, 20 серпня

зайняла позиції уздовж Дністра, від Галича до румунського кордону, себто тримала фронт на протязі коло 100 кілометрів.

Згадка наша, що армія УНР ніколи не відходила під натиском ворога, а завжди міняла свої позиції виключно за наказом вищого штабу, знаходить підтвердження польського історика, котрий на стор. 224 пише:

“6 armia w walce z XIV armią rosyjską, prząca na Lwów, odstępowała lewym swoim skrzydłem nad Seret, prawym trzymając się jeszcze nad dolnym Zbruczem”.

Те праве крило 6-ої армії — була власне армія УНР.

* * *

Нарешті, на початку серпня, вдалося маршалові Пілсудському створити над Вепшем ударну групу, котра, як відомо, вирішила на користь Польщі варшавську битву, 14-17 серпня. Для створення цієї ударної групи маршал змінив природний напрямок відходу 4-ої армії, що відходила децю на південь від Варшави. Крім того, в склад ударної групи маршал призначив дві дивізії з південного фронту, котрі по-мистецькому відірвались від ворога зі сходу й рушили на північ, над Вепш. Цей дуже скомплікований маневр, що його блискуче виконали польські дивізії, призначені до удару, міг бути зреалізований виключно при умові певности за південний фронт.

Ясно, що факт тримання в цей час сто кілометрів фронту армією УНР, був фактом надзвичайної стратегічної ваги, бо коли 6 армія наша не була певною бойовою силою, на яку можна покладатись, — тих 100 кілометрів фронту треба було б зайняти іншими частинами (польськими), себто — послабити інші відтинки фронту або ударну групу.

Отже, хоч у вирішальній битві під Радзиміном-Варшавою не було українського козака, він має право сказати, що і йому належить частина тої слави, яку придбала польська армія та її вождь в тих історичних днях погрому Тухачевського над Вислою.

У варшавській битві польський народ виявив міць свого духа, виставивши в критичний момент 80.000 охотників. Військо виявило велике завзяття і відзискану по відвороті здібність до маневру, а начальний вождь — маршал Пілсудський — знайшов у собі велику силу духа та потрапив перелити її в своїх вояків, виконавців його геніяльного маневру — створення ударної групи над Вепшем і вихід у тил советських армій, які в своєму, здавалось, непереможному марші, загнались аж під Плоцьк і Влоцлавськ.

17 серпня польська перемога була повна, советські армії північного фронту тікали в безладді, а деякі частини, не маючи змоги вирватись із оточення, перейшли кордон Німеччини й там були інтерновані.

ЗАМОСТЯ, ДНІСТЕР

Отже, українська армія брала в битві варшавській тільки посередню участь, але роля її була аж ніяк не менша, як, скажімо, — роля 2-ої польської армії, яка під час варшавської операції берегла Вислу від Карчева до Дембліна, і то навіть без зв'язку з ворогом.

Але в історії війни 1920 року одна сторінка записана, як перемога саме української зброї — це славетна оборона Замостя 6-ю Січовою стрілецькою дивізією; до залоги Замостя входили також 31 полк польської піхоти, два польських етапних батальйони та один польський дивізіон артилерії.

Щоб усвідомити собі стратегічне значення перемоги під Замостям, мусимо дещо вернутись назад та оповісти про пляни головного советського командування перед варшавською операцією.

Згідно з наказом советського головнокомандувача, XII-та і кінна армія, в той час, коли Тухачевський підходив до Висли, мусіли змінити операційний напрямок, звернути на північний захід і вдарити з півдня.

Якби ці армії виконали наказ своєчасно, успіх маневру маршала Пілсудського був би дуже сумнівний.

Але обидві згадані советські армії були так заангажовані в боях проти 3-ої польської армії (XII-та), та в боях під Львовом (кінна), що тільки 27 серпня Будьонний почав марш на Люблин.

Тоді ж XII-та армія рушила на Холм. Польська історія пише на стор. 237, що група ген. С. Галера (13-та польська піхотна та 2-га кінна дивізії) не змогли затримати Будьонного в районі Белза і, пропустивши його на північ, рушили за ним слідом.

Будьонний 29 серпня дійшов до Замостя. Польська історія пише на стор. 237:

“Tu niespodziewanie napotkał silny opór. Słaby garnizon Zamościa, na który składały się zaledwie jeden pułk piechoty, dwa bataliony etapowe, batalion wartowniczy oraz dywizja ukraińska, która wiernie dochowała oddziałom polskim braterstwa broni, nadto dywizjon artylerii i dwa pociągi pancerne — bronił się wytrwale, pomimo, że został otoczony ze wszystkich niemal stron. Budienny, jak gdyby podrażniony, starał się go złamać za wszelką cenę, zamiast, obchodząc Zamość, przecz dalej na Krasnystaw”.

Польський історик забув зазначити, що загальним комендантом залоги Замостя був генерал-хорунжий М. Безручко.

Під час цього бою — 29, 30, 31 серпня — був момент, коли спішених кінноті Будьонного пощастило прорвати дротяні загорожі і майже увірватися до міста. Остання резерва, — одна українська сотня, відкинула ворога.

31 серпня в запіллі Будьонного з'явилися польські дивізії і це

змусило його зняти облогу й рятуватися відступом на Володимир-Волинський. Наступ XII-ої армії був ліквідований поляками. Так невдало скінчився маневр советських сил, що прагнули завдати удару з півдня і, співпрацюючи з арміями Тухачевського, взяти в кліщі всю польську армію.

Під час боїв під Замостям, головні сили польської армії були далеко на півночі і перепроваджували перегруповання перед т. зв. операцією над рікою Німан, де Тухачевський, уперше по варшавській битві, пробував ставити опір. Ясно, що поява 16.000 кінноти Будьонного в тилу польських військ була б для поляків великою загрозою.

Значення перемоги ген. Безручка та 6-ої Дивізії під Замостям є цілком виразні.

* * *

А в той час, докладно між 20 серпня й 14 вересня, на 100-кілометровому фронті української армії над Дністром, шаліли бої. Большевики старались форсувати Дністер, пробували знову перервати зв'язок між українською і 6-ю польською арміями, але безуспішно. В цих боях знову відзначилась Окрема кінна дивізія, в боях під Тернополем, Большевцями, Монастирськом і Бурштином.

14 вересня армія УНР, у зв'язку з загальним наступом цілого польсько-українського фронту, форсувала Дністер і перейшла в наступ трьома групами, під командою: права — генерал-хорунжого Удовиченка, середня — генерал-хорунжого Загородського і ліва — генерал-хорунжого Івана Омеляновича-Павленка.

Розміри статті не дозволяють описати бодай коротко ці славетні наступальні дії армії УНР в той час, коли на північному фронті маршал Пілсудський ще раз і остаточно погромив советські армії над Неманом і далі на схід. Польська історія згадує:

“Sukcesom 3-ej armii polskiej nad XII armią rosyjską sekundowała rozpoczęta dnia 14 września zwycięska akcja 6 armii polskiej i armii ukraińskiej przeciwko XIV armii rosyjskiej, która nie wytrzymała naporu i złamana pierwszym natarciem, szukała ratunku w pośpiesznym odwrocie, przyczym zmuszona była pod naciskiem oskrzydającej ją od południa grupy gen. Łatynika i armii ukraińskiej, w odwrocie tym porzucić właściwy jej kierunek na wschód i odchodzić w kierunku północno-wschodnim. (Str. 239)”.

“Armia ukraińska, sforsowawszy Dniestr pod Zaleszczykami i pod Niżniowem parła ku północy w ogólnym kierunku na Tarnopol, przyczym szczególnie ożywioną działalność rozwijała ukraińska dywizja kawalerii, posuwająca się wzdłuż Zbrucza. Do dnia 9. 10. zdołała wysunąć się po Zmerynkę, dochodząc do rzeki Morachwy”.

До 18 жовтня наша армія дійшла до лінії Яруга, Ялтушків і Літин; на цій лінії застало її оголошення перемир'я.

Українські частини билися ще цілий день 19 жовтня, бажаючи захопити важні стратегічні вузли — Жмеринку і Вапнярку, але досягти цього не вдалося головним чином через брак набоїв.

ОСТАННІ БОЇ ДО ОСТАННЬОГО НАБОУ

Час перемир'я — 19 жовтня - 9 листопада — армія наша використала на мобілізацію. Населення Поділля і Волині поставилось надзвичайно прихильно до своєї армії, бо вже виликувалось від большевицької дурійки та переконалось, що тільки власна держава дасть йому змогу вільно дихати на своїй землі. Але цей патріотизм українського народу не був використаний, бо не тільки для мобілізованих, а й для армії взагалі — забракло зброї, одягу, взуття та набоїв.

Стан армії УНР на 10 листопада був такий: — 3.888 старшин і 35.259 козаків, але з них озброєних було лише 2.100 старшин, 9.713 вояків піхоти та 2.560 кінноти. І те озброєння було таке: на гвинтівку — 10-40 набоїв, на кулемет — 2.000-3.000, на гармату 50-100 гранат або шрапнелів.

Покійний командарм — генерал-полковник Михайло Омелянович-Павленко оповідав мені, що він вимагав від польської армії набоїв і зброї на підставі параграфу 12 Військової Конвенції між Польщею та Україною. Командарм зазначив полякам, що в українській армії не вистачить набоїв навіть на один день бою. Тоді генерал, граф Розвадовський, начальник штабу польської армії, сказав так: „Ось, хвалили Павленка, а він, як зістався сам, без нас, вже тепер каже, що битиметься тільки один день.” Так поляки зламали Військову Конвенцію з 21 квітня 1920 року, самі маючи від Антанти досить всяких воєнних матеріалів:

“Kutrzeba, “Wyprawa Kijowska” str. 314”.

Щождо самого перемир'я, а пізніше — миру, укладеного в Ризі між Польщею та Росією, польська дипломатія, зламавши Варшавський договір, не спромоглась не тільки стати на захист бодай у найменшій мірі інтересів свого вірного союзника — України, але погодилась на відкинення большевиками участі в переговорах делегації від УНР; більше того, Польща погодилась на присутність і участь у переговорах делегації від фіктивного, нібито „українського уряду”, т. зв. „Радянської України”.

Польський історик, описавши останню фазу війни, пише:

“Pozbawione dotychczasowego oparcia o armię polską wojska ukraińskie Petlury, oraz białoruskie oddziały Bałachowicza, toczyły rozpaczliwą walkę, jeżeli już nie o niepodległość swych narodów, to przynajmniej o honor oręża — str. 246”.

Від себе додаємо, що в цій останній фазі кампанії проти нашої армії боролись советські війська з польського фронту та й з кримського, бо армії ген. барона Врангеля вже тоді не існувало.

Україна перша почала й остання закінчила боротьбу з червоною Москвою. В останньому періоді війни 1920 року, 10-21 листопада, до армії УНР прилучились, себто вступили під команду ген. Омеляновича-Павленка, російські відділи ген. Перемикіна, а то на підставі договору між урядом УНР та Російським політичним комітетом, на чолі якого стояв Борис Савінков, видатний протибольшевицький діяч і організатор. Але й ці відділи не мали досить зброї та набоїв. До того ж і організація їх не була закінчена. Тому в боях брала участь тільки козацька кінна бригада осавула Яковлева.

21 листопада, після завятих боїв, вистрілявши всі набої, армія УНР перейшла Збруч і склала зброю перед недавнім своїм союзником, разом із яким 7 місяців боронила Європу.

Ми, свідки минулої козацької слави, мусимо допильнувати, щоб бойових дій армії УНР в 1920 р. не забували нащадки, та щоб про них знав цілий світ.

ВІД РЕДАКЦІЇ: Нижче містимо листа французького генерала М. Вейгана, що його одержало Товариство колишніх вояків армії УНР у Франції цього 1964-го року:

„Побажання з нагоди дня мого народження, які Ви вислали у Вашому імені і Управі Т-ва б. вояків Армії УНР у Франції, мене глибоко зворушило і я шлю Вам мої найгарячіші вислови подяки.

Роблю це з тим більшим задоволенням, що я належно оцінюю ту операцію, яку провів генерал Безручко, командир 6 дивізії Вашої Армії. Ця операція спинила наступ корпусів Будьонного і нам дозволила, таким чином, посилити ті армії, які захищали Варшаву.

Прошу Вас, Шановний Пане Полковнику, прийняти запевнення у моїй щирій повазі. Генерал М. Вейган.”

Така висока оцінка героїчної оборони Замостя 6-ою Дивізією разом із польськими частинами стосується періоду війни після закінчення боїв під Варшавою 17. VIII. 1920 року. Тоді, наприкінці серпня 1920 року, Кінна армія Будьонного старалася вийти на тили польської армії, а це була б нова загроза для Варшави.

Цей лист генерала М. Вейгана являє собою надзвичайної ваги документ для історії нашої збройної боротьби за державність України. У нашій історичній літературі є чимало згадок і розвідок про операцію під Замостям, але, на жаль, вони маловідомі сучасному нашому поколінню і громадянству взагалі. Про це є згадка і в творі польського полковника Кутцеби, що теж маловідома українцям. Але свідчення генерала М. Вейгана — свідчення найавторитетніше і автентичне — є справді найцінніше.

Іван ЗВАРИЧ
Підпоручник

КИЇВСЬКА ІНЖЕНЕРНА ЮНАЦЬКА ШКОЛА

ВСТУП

Проминуло вже понад чотири десятки років із часу, коли під тиском стихії гноблених народніх мас, в тому й українських, розвалилась велика тюрма народів, московська імперія, і був зметений на смітник хижачький режим тих, що поневолювали, гнобили, визискували немилосердно цілими століттями інші народи. Недовго довелось чекати, коли слідом першої пішли центральні монархії і стали падати та розсипатись на гамуз. Ці, вчора ще поневолені народи, зрозуміли належно вагу хвилини і, не гаючи часу, взялися на руїнах цих імперій будувати свої національні держави. Не гаяв часу й український народ і почав будувати свою державу. Цю свою державу будував наш народ не за плянами архітектів, професійних політиків, але силами всього народу в тісній кооперації з тими політичними середовищами, які були в той час серед українського народу. Ця будова своєї держави з кожним днем росла й міцніла і подавала надії, що незабаром на руїнах колишньої імперії постане нова міцна потуга — Україна.

Вороги наші, яких нам ніколи не бракувало, кинулись люто з усіх боків на цю молоду державу. Український народ став на оборону своєї держави і всіма силами та засобами, які лише мав до розпорядимости, старався прогнати цих жорстоких хижаків від своїх кордонів, як також вичистити із середини, бо їх чимало залишила нам війна. Ці зажерливі шакали були різної породи: були московські, польські, румунські, мадярські і навіть чеські (слов'янолюби!) теж гарчали. Коли ж стало видним, що нам власних сил замало, щоб оборонитись від усіх тих напасників, український народ через свій уряд став апелювати до сумління світу, щоб він допоміг йому оборонитись від цих хижаків. Але світ не хотів прислухатись до благань українського народу, не подав йому допоміжної руки, а, що більше, став посередньо

допомагати цим напасникам, сподіваючись від великої московської імперії, що недавно була трісла, більшої користі для себе, аніж від ще німецьких новопосталих національних держав. І під тиском переважаючих ворожих сил з усіх сторін та при допомозі того байдужого світу тим ворожим силам український народ був переможений. Українськими землями заволоділи знову ті ж самі наші історичні вороги, які, осягнувши перемогу, поділились здобиччю між собою. І нині нема рубця на скрайках наших земель, де не лилася б українська кров в ім'я тої самої ідеї — своєї волі, і своєї незалежної держави. Так писалась нова сторінка української історії кров'ю живою — своєю і чужою. Цієї нової історії не змаже і не змінить ніхто і ніколи, бо кров людська освячує етапи життя нації.

Ця наша програ примусила велику частину українського суспільства як цивільних, так і військових, передовсім тих, що були найбільш віддані цій будові своєї держави, залишити рідні землі, щоб не бути знищеними, і податися на еміграцію до різних чужих країн. І нині нема, здається, такого місця на земній кулі, де не було б української людини.

З часом стали появлятися на сторінках української преси голоси тих розсіяних наших людей з різних кінців світу. Далі, стали появлятися в пресі мемуари оцих викинутих долею з рідного дому людей. У них насвітлювалось ці всі події нашої визвольної боротьби з різних сторін, не ховаючи і своїх похибок як під військовим оглядом, так і під політичним. Писали їх провідники політичні, писали провідники військові, також і колишні старшини, підстаршини і рядовики. І нині, після понад сорок років часу, ці спомини, що нав'язують до подій нашої боротьби, не сходять зі сторінок української преси.

До мене звернулись з Українського Воєнно-Історичного Інституту з проханням написати свій спогад про Київську Інженерну Юнацьку Школу, у складі якої я був, і про котру досі ніхто ще ніде не згадав. Написати про вимарш школи на фронт під Проскурів, її бій з червоними курсантами, за який було відзначено кількох старшин найвищою бойовою відзнакою — Св. Архистратига Михаїла, а далі — про Луцьку трагедію. Це завдання я уважав для себе дуже трудним до виконання, бо не посідаю жодних потрібних до цього матеріялів. Не було б тут великих труднощів це виконати, коли б був у мене на руках мій військовий щоденник, але, на жаль, його забрала польська поліція при кількокаразових трусах, і він згинув зовсім у польській прокуратурі. Далі — не знаю точно наказів, які бойові доручення до виконання дані були цій школі. Тому я сугерував звернутися із цією справою до колишнього начальника згаданої школи, бо він набагато краще зможе виконати це завдання. У відповідь на це сказано мені, що начальник школи відмовився від цього завдання з огляду на відсутність матеріялів, що були при советському режимі знищені ним

самим, бо ці матеріяли були б обвинуваченням для нього і довели б його до смертного присуду. При наявності певних матеріялів його вік не грав би жодної ролі, бо і зараз розум та думки є в повному порядку, однак виключно на саму пам'ять покладатися не може. Інститут, видно, прийняв на увагу ці причини, а до мене звернувся напів із проханням, напів із вимогою, як до молодшого віком, прийняти і виконати це завдання. І я — погодився виконати це нелегке для мене доручення.

Тут мушу зазначити, що це не буде повний спогад із цілої моєї військової служби в українській армії, це буде лише епізод про Юнацьку Інженерну Школу. В цьому споміні я не можу і не буду називати тих старшин і юнаків за їх прізвищами, хоч вони і гідні того, щоб їхні імена було згадано, але не хочу зробити їм ведмежої послуги, не знаючи, де вони зараз є і чи живі вони. Цей спомин пишу виключно із своєї пам'яті, бо жодних потрібних матеріялів, як сказано вже, не маю на руках. З бігом часу в пам'яті людській затирається і пропадає багато цінних пам'яток, тож я свідомий того, що цей спомин не буде повний, будуть деякі браки з причини призабутого. Цей свій спомин я пишу не з метою (як нещодавно я читав), щоб створити „великі рами” для свого мізерного портрета, але не буду скривати того, що такі рами я бажав би створити і в них я вмістив би портрет гідний того, що на це собі чесно заслужив, а це — начальника згаданої школи отам. Гетенка. Це людина дуже скромна, що досі ніде і ніколи не підносила претенсій на визнання за свої заслуги, які він дійсно має, не тільки ті, що він віддавав для школи, як от — свій час, своє знання, здоров'я, але, коли прийшла потреба, він активно на фронті засвідчив вірність своєї служби українській державі. Перебувши польську неволю, він до 1942 р. жив під советською владою на Харківщині і зумів так сховати „кінці в воду”, що ніхто не знав, хто він є і хто він був. Нині він доживає свого віку в Америці, куди прибув після Другої світової війни. Я хотів би цим спомином хоч його ім'я ввести до реєстру тих заслужених для України людей, щоб і його згадали колись ті, що прийдуть після нас.

Коли мій цей спомин дійде до рук тих, хоч небагатьох уже нині живих свідків тієї інженерної школи, і вони знайдуть ці здогадні мною браки, може деякі неточності чи недотягнення, я прошу вас, друзі, справте їх на основі своєї пам'яті чи може і матеріялів, якщо такі у вас є, я буду лише вдячний вам за це. З вірою в поміч Божу, я приступаю до писання цього спомину.

• * •

Коли переважні ворожі сили року 1919 змусили уряд УНР залишити столицю України, Київ, у той час була евакуйована теж і Київська Інженерна Юнацька Школа, яка була щойно в стадії орга-

нізації, і разом з іншими державними установами осіла в Кам'янці-Подільському на Поділлі. На приміщення школи відведено їй будинок Духовної Семінарії, директором якої був п. Немиловський, дуже неприхильно наставлений до ідеї української державности. Число курсантів після евакуації було далеко неповне до потрібної квоти, тож проголошено було заклик до охочих поступити на курс інженерних старшин, і в короткому часі потрібна квота була виповнена. Умови вступу до школи були такі: фізичний стан, вік і певні кваліфікації апліканта. Перебуваючи тоді в Кам'янці-Подільському в одній військовій частині, я вирішив теж скористати із цієї нагоди і подав прохання про вступ до згаданої школи, куди і був прийнятий. Мене ніколи не вабила амбіція досягти ступінь старшини, а такі можливості були для мене поступити в Чугуєвську Юнацьку Піхотну Школу чи в Юнацьку Гарматну Школу. Мене манило бажання набути знання, яке дає не тільки індивідуальну користь, але служить для добра і користи суспільства. Тому я почував себе незвичайно щасливим, коли опинився в реєстрі юнаків інженерної школи. Приглядаючись до своїх нових товаришів школи, я побачив, що це переважно люди молоді, які нещодавно залишили шкільну лавку, недавні студенти, котрим воєнна хуртовина не дала змоги продовжувати свої студії. З військовим ділом вони зовсім незнайомлені. Але серед них можна було побачити, хоч і невисокий процент, також тих, які не тільки що служили вже у військових формаціях, але були вже добре „обстріляні” на фронті, будши в рядах російської, а пізніше вже в рядах української армії. Далі, з часом, я пізнав двох чи трьох колишніх старшин, які добровільно „деградували” себе на те, щоб здобути фахове знання. Отже, люди були різні під оглядом військовим, але тих ріжниць не можна було ніде доглянути — ані у взаємовідношеннях, ані в службі, ані в науці. Кожний уважав себе початківцем без усяких претенсій, і це створило родинну атмосферу між юнаками.

Почалась наука. Виклади тривали від год. 8-ої ранку до год. 1-ої по полудні. Після обіду від год. 2-ої до год. 5-ої вечора — практичні заняття. Викладачами були люди з професійним знанням, що були лекторами таких же військових шкіл — інженерної школи в Петербурзі, деякі з них — військові інженери ще за царату. Юнаки розбиті по окремих класах, у котрих щогодини викладались інші предмети. Лектори з довголітньою фаховою практикою так уміли підходити до своїх предметів, що слухачі слухали їх наче під гіпнозою. Кожний старався, щоб не пропустити жодного слова лектора не то в пам'яті, але щоб кинути його і на папір. Часу для вивчення прослуханих предметів удень не вистачало, доводилось надробляти все те вечорами після вечері в класі, де не один з нас просиджував, обкладений підручниками, поза 12-у год. ночі. Предмети були технічного характеру за програмою Ніколаєвської Інженерної Школи

в Петербурзі, за винятком тактики та стрільного діла. Один вечір у тижні призначений був на репетицію по котромусь предмету. Хто не вив'язався достатньо з якогось предмету за два рази, тому загрожувало видалення із школи. Лектори були дуже ввічливі у ставленні до курсантів, але суворі щодо науки. Наука сантименту не визнає. Зробити було на репетиції три із п'яти (бальна система) уважалось добрим успіхом. Для прикладу, я наведу вислів одного з лекторів, а саме — лектора математики, полк. Розанінова, який висловив раз свою думку, як він розуміє науку, а саме: „Господь Бог знає математику дуже добре, себто на п'ять, я як ваш лектор знаю лише на чотири, а всі, хто вчиться у мене, не може знати більше, ніж на три, винятково з плюсом”. Навів я цей вислів лектора на те, щоб кожний міг мати деяке уявлення про науку в нашій школі. І така засада щодо науки була в усіх лекторів. Тож зовсім було зрозумілим, чому ніхто з юнаків не мав часу вийти ввечорі до міста для розваги, як до театру чи на фільм, хоч би один раз у тижні. Кожна хвилина для кожного з нас була потрібна і задорога, щоб легковажно її пропустити.

Начальником нашої школи був призначений отаман Гетенко. Для мене, як непочатківця у військовій службі, це була особистість рідкісна. Високоінтелектуальний, спокійний, дуже тактовний у відношенню до своїх юнаків, увічливий і виrozumілий. Незабаром я переконався, що така опінія про нашого начальника школи була в усіх юнаків. Його поважали і шанували мов рідного батька, і таким він справді був. У службі він теж був як батько, тільки трохи в іншій позі. Його заступник підполковник Мержанів не мав уже такої великої популярності серед юнаків, хоча закинути йому теж не можна було нічого. Всі решта старшини, які приналежні були до школи, як інструктори різних ділянок, старалися теж йти слідами свого начальника в тактовності супроти своїх підлеглих, зате дисципліна, максимум виконання службового обов'язку, особиста поведінка кожного, включно навіть при столі, не давала можливості завжди скритись від їхнього ока і вони завжди знаходили щось таке, щоб звернути тобі увагу. І так минали дні, тижні, а далі місяці. Юнаки були наче в полоні своєї науки і служби, світ поза школою майже не існував для них, вістки зі світу в пресі переглядалось дуже побіжно, кожний жив тією надією, що прийде час, коли наука скінчиться, і до нас вернеться та своя воля і незалежність людини. І ось несподівано в місяці березні десь 20 березня одного ранку ми довідалися, що школа одержала наказ вирушити на фронт за Проскуровом, в околиці Меджибожа. Ця несподівана вістка хутко, наче блискавка, пронеслась по цілій школі. Коли стало певним, що ця вістка правдива, бо зразу дехто сумнівався, кожний прийняв цей наказ з повним спокоєм. Не можна було зауважити жодного схвильовання від цієї вістки серед юнаків. Як пізніше дещо ми довідалися, це сталося ось як: Уночі, напередодні 20 березня,

з'явився несподівано міністер Жуківський у начальника школи і з ним обійшов приміщення, де спали юнаки, і об'явив, що ранком школа мусить іти на фронт. Це був (як висловився начальник школи) жахливий удар по школі, яка через деякий час могла дати українській армії спеціалістів військового інженерного діла. Священик Жевченко та один з політичних провідників (імени, зі зрозумілих причин, не виявляю) засуджували цей крок міністра, і взялися клопотатись перед урядом, щоб вернути школу назад для продовження навчання, але ці старання не мали успіху. Отже, наказ був наказом, і його виконано негайно. Ще цього самого дня по обіді всі юнаки школи вишикувались у збірну колону. По відданю рапорту командирами сотень начальникові школи, дано команду „Струнко. Шапки геть. Молитва” І полинула з молодих юнацьких грудей щира молитва „Отче наш”. Після молитви ми рушили маршем до залізничної станції. Вадьора пісня „Ой там за Дунаєм” викликала багатьох мешканців міста на вулицю, які, довідавшись, що ми відходимо на фронт, сумним поглядом прощалися з нами, може й назавжди. А ці мешканці добре знали, що школа не раз була „алярмована”, викликувана, коли якась самочинна банда намірювалась напасти на Кам'янець, тоді вона займала пости в zagrożених місцях і недопускала непрошених гостей і цим захищала їх від бешкетів, напасти і біди. На станції нам подали вагони, ми завантажились і від'їхали до Проскурова. Другого дня вранці ми вивантажились із вагонів, вишикувались у чвірки і пішим порядком рушили на напрямок Меджибож. Прибули ми туди надвечір, і ранком мали зайняти свої позиції. Ніч ми перебули в будинках якогось поміщика, але так, щоб люди не були розсіпані і, в разі потреби, були всі під рукою, бо фронт був недалеко. Розставлено навкруги вартові стійки, а решта були в повному поготівлю. Уранці, коли вже сонце зійшло, звідкись надійшов і проходив попри ці будинки старий кобзар із кобзою. Його юнаки спинили і просили, щоб щось заспівав. Кобзар не опирався, присів на урізку деревини, зняв шапку, поклав на землю (шапку хутко юнаки виповнили карбованцями) і, настроївши кобзу, почав співати якусь думу. Всі слухали з великою увагою. В тому часі прибігає один юнак від одної стійки і зголошує, що із цього боку нас починають оточувати. Це передано було зараз же начальникові школи, котрий дав наказ перевірити це, а коли виявилось, що донесення було правдиве, він кинувся до телефону, щоб зв'язатись із головним штабом у Проскурові. У відповідь на це він почув легкий сміх якоїсь телефоністки, яка сказала йому, що головний штаб від'їхав ще вчора увечорі з Проскурова до Чорного Острова. Опинившись у такій неясній ситуації, начальник школи скликав на коротку нараду старшин, на якій вирішено, що перш за все треба знайти зв'язок з головним штабом, поки займемо свої позиції, щоб через незнання дійсного стану на фронті, не попасти знагла чортові

**Майор Іван МИКОЛАЄНКО, адьютант
Командувача армії УНР.**

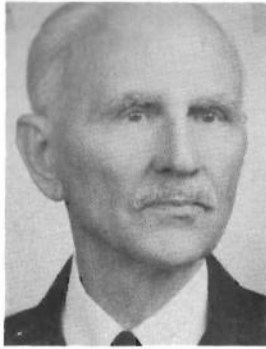
**Майор Михайло КОЩУК, командир
4-го полку 1 УД УНА.**

**Підполковник армії УНР Кость
МАНДЗЕНКО (в уніформі сотника).**

**Підполковник Антін КУЩИНСЬКИЙ,
командант Гуцульського коша
Карпатської Січі
(в народньому однострої).**

1. Поручник Михайло СТРАТІЄНКО. 2. Майор д-р Семен НЕЧАЙ. 3. Майор Петро ШМАЛІЙ (кол. сотник УГА). 4. Майор Юрій АРТЮШЕНКО. 5. Лікар армії УНР д-р Олександр ПЛУТАС. 6. Старшина д-р Юліян ЗАВ'ЯНСЬКИЙ. 7. Сотник Іван ШЕРЕМЕТ. 8. Сотник дивізії Сірожупанників Павло ДУБРІВНИЙ. 9. Чотовий армії УГА і УНР Андрій БАКАЛЕЦЬ.

в зуби. Тому заряджено було відступити ближче до Проскурова і нав'язати зв'язок з головним штабом. Стали ми відступати розмірзлимими польовими дорогами та ріллями. Зблизитись до будь-якого села, хоч би на нічліг, теж не так легко, бо невідомо, хто в ньому є, перш треба було розвідати, перевірити, чи там свої, чи вороги. Харчування ще гірше поставлене, бо нам не дали були похідної кухні. Люди голодні, перетомлені цілоденним маршем у болоті, дехто вже більш доби нічого не їв, тож довелось нам бігати від хати до хати і просити в селян, щоб продали нам щось з'їсти. Ось так ми харчувались з ласки селян, котрі, щоправда, добре до нас ставились.

У часі свого маршу ми стрінули по дорозі галицьку гарматну частину і від неї довідалися, що Інженерна Юнацька Школа проголошена як дезертир, що самовільно знялась з фронту і за якою вже вислано карний відділ, щоб її роззброїти. Ось яка іронія долі судилась нашій школі. Опинившись у такій заплутаній ситуації між двома вогнями, нелегко було знайти розв'язку цієї проблеми і знайти вихід з неї. На спільній нараді цілої школи в полі ми прийшли до такого висновку, що треба зайняти котресь одне село, обставити його навкруги сильною вартою, всі решта мусять бути в повному поготівлі і не допустити до цього села нікого так ворога, як нікого також із своїх, доки не буде вияснена ситуація. Так і було зроблено. Врешті, з не малими труднощами, нам удалось нав'язати зв'язок з головним штабом і ми одержали перший наказ, у якому говорилося, між іншим, щоб начальник школи от. Гетенко передав керівництво школи своєму заступникові підполк. Мержаніву, а сам він має стати під військовий суд. Що більше було в цьому наказі, не пам'ятаю вже нині. Це був, так скажу, грім з ясного неба в соняшну погоду для юнаків нашої школи. І тут сталося щось страшне з погляду військового. Тут урвалася ця так туго нап'ята людська терпеливість і тріс той сильний досі обруч військової дисципліни. Юнаки в один голос заявили, що вони не допустять до цього, щоб керівництво школи перебрав хтось інший, доки ця справа не буде перевірена військовою комісією, хоч би за це довелось всім нам головою наложити. В такому сенсі був зформульований рапорт до головного штабу, а вслід за ним виїхала делегація від школи до Гол. Отамана С. Петлюри, з нашим духівником о. Жевченком на чолі і ще два старшини. Делегація явилась в гол. штабі і була прийнята Гол. Отам. Петлюрою. Гол. Отаман вислухав звіту делегації, яка передала в повних деталях все — що і як було, як також поставу юнаків до цієї справи, і сказав, що він відтягає перший свій наказ до школи, начальником школи залишається надалі от. Гетенко, але школа мусить себе „реабілітувати”. Юнаки прийняли звіт делегації із задоволенням. Ця заповіджена реабілітація наступила досить хутко, за яких два дні на фронті. Ми дістали нове доручення і виїшли на фронт на північ від Проскурова. Генерал Омелянович-Павленко (мо-

лодший) був начальником фронту і його ставка була на станції Деражня. На його наказ школа під проводом начальника школи з'явилась на станцію і вишикувалась на пероні. Нач. школи пішов з рапортом до ген. Омеляновича-Павленка і ждав наказу. Генерал дав наказ зайняти позиції на північ від самої станції. Надвечір школа зайняла околиці якогось хутора. Полк. Мержанів вишикував дві сотні юнаків і в рядовому ладі ми пішли на північ від цього селища. В той час, щось загурило в повітрі і біля нас упало перше стрільно ворожої артилерії. Це була прелюдія завтрішнього бою.

Ніч минула більш-менш спокійно. Ранком о год. восьмій червоні почали обстрілювати нас гарматним вогнем. Школа тримала свої позиції добре. Коло півдня чи пізніше при допомозі нашої артилерії почався наш наступ і в результаті ворог був відкинений. Генерал Омелянович-Павленко наказав школі явитись на станцію Деражня і, на знак її реабілітації, подякував школі, при чому роздав підполк. Мержанову, сотн. Нейбергові і деяким іншим старшинам орденські стрічки Св. Архистратига Михаїла (бо хрестів орденських не було) і останньому в цій роздачі нач. школи от. Гетенкові, як цим, мабуть, хотів підкреслити, що він є винним у попередньому епізоді з відходом від Меджибожа. Після цього школа відійшла знову на свої позиції, котрі довелось нам займати вже під ворожим гарматним вогнем. Ліворуч від нас, сказано нам було, держить фронт якийсь технічний курінь в числі біля 250 людей, праворуч від нас була ріка Буг, у той час весняних розтопів снігу, досить широка і глибока. Почався бій. З нашого боку було шість галицьких гармат і спочатку їх сальви нас дуже підбадьорювали, але через деякий час вони замовкли, бо з нашого правого флянгу їх почали обходити червоні матроси і гармати знялись із позицій і перейшли на іншу. Проти нас, сказано нам було ще перед зайняттям своїх позицій, стоїть школа червоних курсантів і якісь китайські з'єднання. Кожному з нас уже в перших хвиликах цього бою стало видним з густого ручного ворожого вогню, що перевага людських сил була по стороні ворога. До того позиції ворога були значно догідніші, аніж наші тим, бо він зайняв позиції вище положеного терену, а ми були на нижчому, що давало ворогові добрий обстріл наших становищ. Я не буду широко описувати про цей бій нашої школи з цими червоними курсантами тому, що ще нікому досі не вдалося цього описати, тож не вдасться це й мені. Чому? А тому, що на це нема слів, щоб описати вірно цю страшну дію бою. Чи можна словами описати, крім фізичної акції і пережиття, також психічний стан людини, оте психічне розстроєння в часі її активної дії в бою? Чи можна словами передати той великий острах, переляк, який творить сама дія бою при акомпаньяменті реву, свисту різномірної зброї, котрий, хочеш чи не хочеш, діє на кожду людину в бою, передовсім у перших боях, коли бачить як падають убиті, ранені, а інший во-

рушиться і стрясає землю із себе, котрою вкрив його гранатний вибух і т. п. Чи можна словами виразити те нервово перенапруження, де часом здається, що не хвилина, але одна секунда стає вирішальною у твоєму житті. Ці описи бою розуміють вповні ті, які активно самі переживали їх. Вони із цих описів бачать повний образ цього бою, а в інших, що про це читають, створюється враження, що бій — це мусить бути щось страшне — і тільки. Тому я скажу про цей бій нашої школи більш загальною. Бій був досить гарячий і тривав майже цілий день. Ворог був дуже агресивний, мабуть, тому, що пізнав по нашому вогню, що перевага людських сил по його стороні, тож кілька разів поривався до атаки, щоб викинути нас із наших позицій. Щастя йому однак недописувало досягнути намічену ціль і він, з людськими втратами, повертався назад, звідкіля вийшов. Пізно по полудні можна вже було пізнати по рушничному вогню, який став значно рідший, що сили ворога значно надщерблені, і цю прогалину він старався прикривати кулеметним і гарматним вогнем. Про свої втрати ми ще нічого не знали. Тут треба сказати, що це була велика несподіванка для всіх. Як було вже сказано на початку, що крім невеликого числа тих, котрі вже бували в боях попередньо, котрі мали вже дехто менший, дехто більший, а навіть задовільний військово-бойовий досвід, до яких і я міг себе зараховувати (досвід цей набув у першому полку Київських Січових Стрільців не на площі вправ військових, але в боях з червоними нахабами так у Києві, як і поза ним, а цих боїв січовим стрільцям довелося звести у той час може найбільше, у порівнянні до інших військових частин), проте, ці молоденькі юнаки, котрим не одному з них уперше в школі доводилось брати рушницю в руки, не маючи потрібного бойового досвіду і вишколу, не зраджували у бою цього потрібного їм бойового знання і держались на своїх позиційних становищах так добре, як найкраще загартований у боях вояк. Аналізуючи це, де взялося в цих молоденьких людей стільки духових сил і відваги, що вони зуміли видержати цю ворожу агресивність і тримати фронт проти такої значної ворожої переваги в людях, я приходив до висновку, що лише велика національна свідомість, патріотизм та амбіція мусіли витворити цю духову силу і таку рідкісну відвагу. З яким результатом мав закінчитися цей бій, цей перший бойовий іспит згаданої школи, трудно сказати, але всі ознаки вказували на те, що ворожі сили дуже підірвані, які він прикривав кулеметним вогнем. До атаки він уже не паривався, натомість приходила черга на нашу атаку. Та сталось інакше, щось дуже несподіване для нас. Як сказано вже було мною, що ліве крило боронив якийсь технічний курінь. Перед вечером нам було донесено, що цей курінь був цілковито знищений ворогом, і що з лівого крила обходить нас ворожа кавалерія. Це донесення незабаром виявилось правдивим. Крім цього, із правого флангу фронтом до нас показалися лави матросів,

а на залізничній лінії з'явився ворожий панцерник, що кулеметним вогнем став поливати нас досить густо, а наш панцерник почав відходити на Проскурів. Ми стали в обличчю повного знищення нас ворогом. Сил своїх не вистачало до фронтової оборони і охорони обох крил, підмоги для нас в резерві жодної нема, і ми мусимо відступити з цієї небезпечної пастки, щоб не відрізали нас зовсім іззаду. Відступ пішов якоюсь долиною, котра трохи захищала від рушничного та кулеметного вогню, зате ворог почав крити цю долину гарматним вогнем. Та вибору для нас іншого не було. І тут, здається, були найбільші наші втрати. Брак бойового досвіду в юнаків ось тут зробив своє. Бо кожний той, що має цей такий потрібний бойовий досвід, старається в найгіршій ситуації так маневрувати собою, що часто він уникне і збереже себе від тієї непромінної кулі. Людина з бойовим досвідом, чуючи гук гарматного стрільна, може майже встановити його віддалі від себе і, коли зважить, що стрільно є близько до неї, не втікає від нього, але зараз же падає на землю, щоб забезпечити себе від цілковитого знищення чи поранення після вибуху скалками. Коли ж граната (бомба) лишає по собі вирву, досвідчений вояк чимшвидше вскакує до такої ями, щоб відтак перескочити кілька кроків далі в другу подібну яму, і таким чином він часто вирветься з-під ворожого обстрілу. Вояк же без бойового досвіду робить це навпаки. Він, чуючи близькість гарматного стрільна, старається як мога далі втекти від нього, а вирваний кратер в землі гонить його ще більше і далі від цього місця, і за цю свою недосвідченість він платить часто своїм життям.

Ми відступали на Проскурів. Доходячи до перших мізерних забудівель, які, звичайно, є всюди на передмістях наших міст, нагло я почув рушничний постріл в дуже близькій віддалі від себе. Я впав на землю. Постріл більше не повторювався. Я почав розглядатися, звідки він міг бути. На превелике мое здивовання, я побачив поза собою на кількадесят кроків товариша по школі, юнака, котрий тількищо спускав рушницю додолю. Я не міг зрозуміти цього. Я не міг допустити думки, щоб він стріляв на мене. Я встав і з деяким притаєним недовір'ям став підходити до нього, а підійшовши близько нього, питаю, хто це стріляв. Відповідає — „Я” — і, не даючи мені змоги на більше питань, кличе мене йти за ним. Ми підійшли вдвох до якоїсь мізерної шопи і побачили лежачого постріленого чоловіка під стіною, а біля нього лежала рушниця. Чоловік корчився від болю. З вигляду не можна було встановити, хто є цей чоловік, ніс напівримський трохи зраджував його, але цього ще не досить, щоб ствердити расову приналежність. „Я, — говорить цей мій товариш по школі, — ішов недалеко поза тобою в непрякій лінії і побачив, що із-за стіни цієї шопи показався чоловік, який підняв рушницю і став прицілюватись на тебе. Я, не чекаючи, підняв свою рушницю і без прицілу стрілив на нього, в надії, що він злякається і втече, та видно, що це

мало бути його нещастя, що куля трапила його". Ми не мали часу довше затримуватись біля нього, і вже вдвійку пішли далі і дійшли до станції Проскурів. Тут довелося нам побачити дуже зворушливу сцену. На платформі, недалеко станц. будинку, стояв гурток близько п'ятнадцяти хлопчиків, одягнених у галицькі однострої. Всі вони понижче двадцятого року життя, декотрі не більш як вісімнадцятилітні. Мусіли вони бути десь на фронті, а, відступаючи, погубили все, рушниці, плащі, навіть — черевики. Вони тряслися від холоду і плакали, як малі діти. Руки в них обмазані болотом, одяг увесь заболочений, лица теж заболочені, тільки очі заплакані світлилися в них. Цей їх нещасний вигляд збуджував співчуття і спожаління в кожного, хто лише дивився на них. Хто ними заопікувався і як, — не знаю, бо ми мусіли спішитися, бо довідались, що наша школа має від'їхати наступним потягом до станції Гречани, а там далі до Кам'янця-Подільського. Ми віднайшли вже в потягу наших юнаків і незадовго приїхали на станцію Гречани і тут спинились, бо не було потягу на Кам'янець. Тут ми побачили знов іншу картину, а саме: Станція прямо забита військовими, з чорними, червоними, зеленими шликами — різних військових формацій. До міста ми не ходили, бо не було часу на це, тож не бачили, що там діється і скільки там військових вештається, але вистало й того, що бачили ми на станції. І стало гірко кожному з нас на душі, бачивши те, що тут стільки військових вештається без цілі, а фронт так близько, і нема ким його обсадити. Дітваками, котрі недозріли ще до цього завдання, затикають діри на фронті, а ті в першому вогні не витримують, тратять голови і втікають з фронту, гублячи все, що мають, а здорові як дуби військові вештаються без цілі в запіллю.

Як сказано вже раніше, юнацька школа мала бути відправлена до Кам'янця, та біда в тому, що не було потягу туди, тож ми ждали, поки піднайдуть для нас вагони. Врешті вдалося знайти скількись вагонів і льокомотиву, та ніяк не можна було знайти машиніста або хоч кочегара. Цю проблему розв'язали самі юнаки тим робом, що два юнаки, які, видно, працювали по цій лінії передше, стали до машини і ми від'їхали до Кам'янця. Доперва тут ми приглянулись ближче до себе самих. Не стало між нами багатьох наших товаришів по школі, як також декількох старшин. Після повернення з фронту було заряджено зробити спільну знімку цілої школи. На знімці виявилось усього сорок вісім осіб разом із старшинами, це із числа понад двох сотень юнаків (здається мені, що мало б бути юнаків 232 і біля 15 старшин). Де ж ділась решта? — один Бог знає. Ось таку ціну заплатила школа за свою реабілітацію.

Коли мені нині доводиться повертатись думкою до історії подій нашої школи, які я стараюся нині описати як спогад про цю інженерну школу, я мушу підходити до цього стисло з погляду військового. Я мо-

же буду суворим суддею в осуді деяких заряджень відносно цієї школи. Я мусів би засудити тих, які дали той наказ вимаршу цієї школи, як бойової частини, на фронт під Проскуровом. Я сказав би, що це було велике марнотратство, якщо не злочин. Наша армія так дуже потребувала технічних військових сил, і ця інженерна школа була тією надією для армії, що ця прогалина буде хоча частинно заповнена тими новими технічними військовими силами, які підшикує ця інженерна школа. І ось, коли школа доходить до свого повного розквіту та випуску кваліфікованої сили, її висилають на фронт, як бойову частину — на знищення. Чим можна виправдати змарновання таких великих державних коштів на ведення такої високої школи? Змарновано стільки праці і зусиль і лекторів, і слухачів цієї школи. Нащо було так переобтяжувати умово тих слухачів курсантів цієї школи, коли це все не дало жодної сподіваної користі? Я не в силі знайти на це відповіді. Інженерна школа не могла похвалитись як добра бойова формація. Її бойовий вишкіл був дуже мінімальний у порівнянні з бойовим вишколом призначених до цього частин. Вони весь свій час віддавали науці технічних предметів, які були в програмі її технічного завдання, а лише дві, часом три години в тижні віддавалось на науку муштри, орудування рушницею та незначне навчання бойового знання. Школу можна було вважати як сильну одиницю, але в іншому аспекті, а саме: високою національною свідомістю, незвичайно великим патріотизмом і досконалою дисципліною. Такою вона справді була. Ці прикмети є добрі і побажані в кожного вояка, але вони не вистачальні без відповідного бойового вишколу. Велике фанатичне бажання, безоглядна відвага може часом дати також бажані результати, але лише часом і то на коротку мету. Так воно вже є у військовій практиці, що в разі тяжко загроженого відтинку бойового фронту, висилається туди найкраще вишколену бойову частину, яка часто рятує загрожену ситуацію переважно тим, що має великий бойовий досвід і належний досконалий вишкіл. Такі частини мали навіть відповідні назви, які відповідали їхньому завданню, як пробоева сотня, ударна сотня, курінь смерті і т. п. А чим кермувались ті, військові провідники, які дали цей наказ Інженерно-Юнацькій Школі зайняти цей тяжко загрожений відтинок нашого бойового фронту, знаючи добре, що школа таких бойових кваліфікацій не посідає? Щоправда, це не входить у моє завдання — досліджувати це питання і всі ті причини, які примусили військовий провід цей найтяжче загрожений відтинок фронту заступати Інженерно-Юнацькою Школою. Гадаю, що хтось ще є в живих із цієї нашої інженерної школи, хто був активним учасником цього бою під Проскуровом, і може забере голос по цьому питанню і подасть дещо більше та ясніше про це все, ніж міг зробити це я.

У Кам'янці-Поділ. не довелося нам довго гостювати. Про віднов-

лення науки не можна було й думати. Отож, під тиском тодішніх подій, може за тиждень часу ми залишили той такий милий нам Кам'янець і подалися через ріку Збруч у Галичину. Пішим порядком школа вийшла з Кам'янця до найближчої галицької станції Іване-Пусте, де начальник станції дав нам потяг і ми подались до м. Стрия. Користаючи з нагоди, що я недалеко від рідного дому, я попросив кількадечної відпустки, щоб після більш як двох років моєї відсутності побачитись із своєю ріднею, а головню побачитись із своєю старенькою мамою. Мені дано двотижневу відпустку, і я зараз же від'їхав до Тернополя. Додому я прийшов пізно ввечорі у велику п'ятницю і непоказувався нікому в суботу, і аж у неділю пішов до церкви на утрєню. І що ж потішного я тут побачив? А ось що: я побачив чотирьох у військовім однострою, крім мене, а решта „маміні синки", що гарно повичісували свої чуби, котрим байдуже, що там на фронті під Львовом іде тяжка нерівна боротьба, де так конечно є зміна людей, які вже місяцями, виснажені і перевтомлені, тримають цей фронт проти польських загарбників. Моя мама теж пропонує мені лишитися вдома, як і інші. Мене огорнуло дуже прикре почуття. Я в душі жалів, що я їхав додому. Як я буду лишати цю стареньку матір, і проти її волі я піду? Чим міг би я її переконати, що тепер не час на сидження вдома, що мене зобов'язує моя присяга і військова дисципліна? Може її сльози, з якими вона буде зі мною прощатися, пімстяться на мені? Для неї найбільш переконливим аргументом є те, що всі, з малими винятками, сидять вдома, а ти чомусь мусиш іти. Ось такі та подібні думки не покидали мене. Я утратив веселість, ходив пригноблений, наче після найбільшого пережитого нещастя. Але щастя не лишило мене і цим разом.

В суботу, перед провідною неділею, ранком чути було лементні постріли навкруги села. Незабаром по тім громадські поліцаї йшли від хати до хати та оповіщали всім, що всі чоловіки, у віці від — до таких то літ, мають негайно явитися на збірному пункті коло громадської управи. Я вважав, що я цьому наказові не підлягаю тому, що я у формально дозволєній відпустці, тож спокійно зайнятий був чимось іншим. Після обіду з'явилися два військовики і питають мене, чому я не являюсь на збірний пункт. Відповідаю, що я у формальній відпустці і вважаю, що мене цей наказ не зобов'язує. Дістаю відповідь, що я можу говорити про це з комендантом карної експедиції, а тепер я зараз же мушу йти з ними. Я послухав наказа і пішов з ними і зараз же зголосився до коменданта карної експедиції. Він вислухав мене, перевірів мої документи і, — не звертаючи їх мені, заховав і в чемний спосіб заявив мені, що йому доручено наказом забрати всіх без рїжниць чи є він на дозволєній відпустці, чи ні, а справу буде розглядати хтось інший, а не він. Мене огорнуло гірке почуття. Чому я маю йти разом з тими, котрі вже місяцями сидять

вдома, з тими, котрі повтікали з військових частин, а нині ми нарівні трактовані під військовою ескортою як дезертири маєм бути відправлені до Тернополя? Нас відправлено під вечір до Тернополя і приміщено у військових касарнях під суворою військовою вартою. Ранком я побачив на стіні якийсь наказ за підписом військового коменданта та міста, д-ра сотника Сіяка, з котрим я був знайомий ще з Кам'янця. Я подзвонив до нього і коротко розповів йому, що є зі мною. Він відповів мені, що зараз буде в мене. За кілька хвилин явився сотн. Сіяк і разом з ним ми пішли до коменданта коша. У коменданта коша сотн. Сіяк попросив моїх документів до перегляду, а переглянувши їх, запитав, на якій підставі мене забрано, коли моя відпустка є легальна і термін якої ще не проминув? Після короткої виміни слів, мені повернено мої документи, з допискою, що по скінченню відпустки маю від'їхати до Стрия. За чотири дні після цього, я прощався із своєю ріднею і старенькою мамою. Вона не плакала, а благословляла мене, прощаючись, щасливо повернутися додому. Це була одна з найщасливіших хвилин у моєму житті.

Немало коштувало мене труду, поки я доїхав до Стрия. Починаю шукати свою школу, але ніхто про таку школу не чув і не знає. Цілий день я проходив і не знайшов найменшого сліду по школі. Наостанці від коменданта станції я довідався, що така школа була, але від'їхала до Чорткова, і я зараз же подався туди. Тут її знову не знайшов, і так по етапах через Броди я доїхав до Радивилова і тут згубився кінець тієї нитки, по якій я ішов і шукав своєї школи. Несподівано я вкрив на станції Радивилів начальника юнацьких шкіл полк. Сальського. Я зрадив тим, бо був певний, що від нього довідаюся про місце перебування школи. Я намірився вже підійти до нього, але помітив на його лиці якесь велике затурбовання. Я намірився двічі і двічі відступав від свого наміру. Не пригадую вже, як і від кого довідався я, що школа опинилася в Луцьку і я, не гаючи часу, подався за нею туди. Тут, у Луцьку, я врешті знайшов школу і мені полегшало на душі, що мандрівка моя закінчилася. Розмовляючи з юнаками, розливаю про новини, які сталися в часі моєї неприсутності. Новини справді є, але не дуже то приємні. Довідаюся, що були спроби ці рештки інженерної школи злити разом із Чучуївською Юнацькою Пішою Школою і створити з них одну бойову одиницю. Юнаки інж. школи ніби заявили, що вони радше підуть у партизанський загін, що його організував невідомий мені полк. Шелер, аніж піти на злиття двох відмінних одна від одної шкіл. Пізніше я довідався про все трохи ясніше від самого нач. школи. Він сказав: „Ці спроби затіяв був колишній начальник інших шкіл, які завжди вороже ставилися до нашої школи, бо їм не подобався порядок і організація Інженерно-Юнацької Школи. Я протестував проти цього, та на мене нападали за недисциплінованість. У нашій школі порядок був такий, який був

у „Николаєвській Інж. Школі” в Петербурзі, інструкція якої була в мене. В той же час в інших школах порядок був не такий і ця ріжниця їм не подобалась”. Потаємно була вислана делегація від юнаків до Гол. Отамана С. Петлюри зі скаргою на повище сказане, але що вони привезли із собою — не знаю. Це все я довідався з розповідей моїх шкільних товаришів, тому за правдивість повищого я не ручусь. До всього цього я помітив значно менше число тих юнаків, яких я залишив, відходячи на відпустку. Куди вони ділись, ніхто не міг дати відповіді.

Цей фермент не потривав довго. Я пробув усього чотири дні в Луцьку. Ми знали, що поляки вже під Луцьком, але це не лякало нікого з нас, бо в Луцьку в той час були приміщені 1-ша і 2-га Сірі дивізії, які були зформовані з колишніх полонених українців в Австрії. Ці сили давали, здавалось, повну запоруку безпеки. Говорилось навіть таке, що поляки знають, які наші сили є в Луцьку, і вони ніколи не поважаться пробувати воєнного щастя.

Десь біля 18 чи 19 травня мені припало бути помічником вартового старшини по школі. Як ніколи досі, цього вечора був значно більший рух, ніж звичайно. Більше телефонів, когось більше викликали, у кожного якийсь поспіх і т. подібне. Після 2-ї год. ночі стало зовсім спокійно, як звичайно. Що це все значило, я не знав і питати про це нікого я не посмів. Були в мене деякі припущення, здогади, але бракувало знання фактичного стану речей. Ранком, коло год. 9-ої ми одержали наказ завантажити майно нашої школи на підводи і вирушити з Луцька до Дубна. Ще перед полуднем ми вже були кілька кілометрів за Луцьком. Стан людей був такий мізерний, що не було з кого створити охорону транспорту. Попереду в екіпажі їхав начальник школи з дружиною, за ним підводи, декілька юнаків сиділо на підводах, а решта ішли пішки побіч підвід. Не знаю, скільки дороги ми так пройшли, погода була гарна, весняна, та настрої у людей був невеселий. Розмови неклеїлись, уривались після кількох слів. Кожний думав про те, чим це все скінчиться. І нараз серед цієї монотонної мандрівки, впали дуже близькі до нас рушничні постріли, а за ними крик „гура!”. Почулась команда від одного із старшин — усім залягати в рові при дорозі. Та це вже було запізно. Польська кавалерія була вже нам на п'ятах, так що навіть чудо не могло нас уже врятувати. Начальник школи, що їхав спереду, був заскочений найраніше і його з дружиною відпровадили поляки до свого штабу. Без жодних утрат поляки забрали наш обоз і нас у свою неволю. Отак сумно закінчилася ця епопея, ця висока мрія і велика надія для Київської Інженерно-Юнацької Школи. Починалася нова фаза життя за невідланичними колючими дротами ворога. Нас протримали решту дня в полі, а пізно ввечері привели назад до Луцька і примістили у військових касарнях. Луцьк здався без бою. Тут протримали нас яких

три дні. За весь той час не дали нам ні шматочка хліба, ні ложки якої страви. Котрогось дня явились під казармами якісь пані від якогось допомогового комітету і принесли нам два баняки пісної ячмінної юшки, яка нам дуже смакувала. Після відправили нас звідси до Ковля і тут після більш доби часу ми дістали перший обід. Тут ми стрінули в цьому збірному пункті, обгородженому колючим дротом, біля двох сотень старшин Сірої дивізії. По переведенню докладної ревізії всіх наших речей і нас особисто, усіх нас разом відправлено до табору полонених у Вадовицях. Куди відправлено козаків згаданих дивізій, — не знаю. Із цими старшинами Сірої дивізії я пробув увесь час неволі у Вадовицях, а після в Ланцуті. Ця трагедія в Луцьку не могла статись так випадково, в цьому мусіла бути чиясь вина, але чия? Я цього не довідався не від кого. Про різні речі говорилося, дискутувалось між старшинами так військового, як і політичного характеру, але про трагедію в Луцьку ніхто ніколи не зачіпив ні одним словом. Доводилось мені раз вчитати в „Народній Волі” із Скрен-тону в одному дописі, що трагедія в Луцьку була спричинена змовою з польською командою командирів згаданих дивізій — генерала Абази і ген. Тимченка. Не знаю, скільки в цьому є правди. Ген. Тимченка я бачив один раз у Ковлі і більше його ніхто не бачив. Генерал Абаза пробув з нами весь час неволі, спершу у Вадовицях, а опісля в Ланцуті. По переїзді нашому з Вадовиць до Ланцуту, я жив у тому самому бараку ч. 4, що ген. Абаза, навіть у дуже близькій віддалі від нього. Я не бачив, щоб він користувався будь-якими привілеями польської команди табору, а жив на тих самих правах і на тому самому харчовому, досить бідному пайку, що всі старшини, тому не можу ані стверджувати, ані заперечувати його вини в цьому. Тому нехай роблять це ті, які мають докази на такі твердження. Про життя в неволі я не буду писати, бо це не має прямого відношення до школи, бо це окрема тема.

Нині це все пережите нами в тих часах уже далеко поза нами, і ми з перспективи поверх чотирьох десятків літ, стараємося зробити підсумки наслідків тих наших дій того часу. На основі нинішнього життя нашого народу на рідних землях ми приходимо до ось яких підсумків: ці наші великі надії тодішнього часу сумно для нас скінчилися, але життя нашого народу показує, що вони не скінчилися, а тільки пересунулись у майбутнє. Здобутками нашими залишились: досвід і наука, що ми їх винесли з війни і революції. Ці наші здобутки заплачені дорогою ціною, але вони мусять виплатитись. Вони перевищували український народ, відкрили перед ним той національний образ, який у перших тижнях чи місяцях був перед ним зовсім закритий чи замрячений, і зробили його зрілою нацією, з ясно означеним хотінням того, чого він хоче. І тому надії, пов'язані тоді з тодішньою революцією, мають надалі свою силу і вартість. Коли комусь доводи-

лося бути в столиці Франції, в Парижі, і оглядати там славні пам'ятки, то, напевно, не обминули одного напису: „Піднесіть Вашого духа і Вашу рішучість на висоту небезпеки, яка загрожує Вашій батьківщині. Від Вас залежить показати світові, який не хоче згинутьі”. І якраз оце ми бачимо нині в житті українського народу як у діаспорі, так і на рідних землях, де він усі свої сили не тільки фізичні, але сили духа протиставить ворогові і доказує світові, що він не хоче згинутьі, але хоче жити. Він позбувся вже навіть цього страху і мовою душі (як доводилось нам читати) навіть на засланні, він кидає ворогові страшний для нього присуд: „Хоч ви могутні, здобули перемогу над нами, ви будете переможені, бо одна правда є вічна і вона є за нами. Ви держите нас у страшній неволі духа і тіла, знайте, що ця неволя скінчиться. І хоч би ви закували тіло наше у ще страшніші кайдани, в нашому серці не згасне віра на поміч Божу і перемогу нашої правди, і всі ми так на далекому засланні каторжному, в таборах смерті, у кривавих в'язницях, будемо дбати про нашу перемогу, бо за нами Бог, за нами правда”. Підтвердження повищого дає нам сама ворожа преса, де не скривається цієї скрайньо ворожої постави нашого народу до ворога, де раз-у-раз читаємо про боротьбу проти „буржуазного” українського націоналізму, боротьбу проти релігійного, як вони звать, „забобону”, боротьбу проти залишків „гнилого” буржуазного світогляду і т. ін. Цими епітетами ворог означає ті духові принципи, за які бореться наш народ. І це є той наш найбільший капітал, наш здобуток, який здобули ми такою високою ціною крові і терпіння у час нашої визвольної боротьби.

Нині для нас залишається єдине і найбільше завдання: дати нашу найбільшу поміч нашому народові в його тяжкій боротьбі. Було б найнатуральнішим нині думати, що ми можемо багато допомогти йому нашими апелями до сумління світу. Нам треба раз уже знати, що єдина „совість”, яку визнає нинішній світ, — це сила. І цю нашу силу нам треба показати цьому нинішньому світові, а вона в нас є, тільки розбита, роздріблена через різні партійні ідеологічні, навіть релігійні ріжницькі. Не троюдьмо того страшного боляка в нашому національному організмі, котрий паралізує наше національне життя. Порядок з партійними чи ідеологічними ріжницями будемо робити тоді, коли наш народ скине ярмо ворожої неволі і стане вільним і суверенним у своїй державі, а релігійні ріжницькі залишімо цілковито на боці, бо релігія, віра, — це особиста справа душі кожної людини, і ніхто не сміє лізти в його душу із своїми чобітьми. В ім'я великої ідеї волі України, в ім'я тих великих жертв нашого народу, які він склав у минулому і які він приносить і нині, з'єднаймо всі наші духові сили, всі наші почування і з'єднаймо силами всього нашого суспільства даймо нашому народові цю нашу поміч, на яку нам лише стати, бо він жде на неї від нас. Це є найвищий наказ хвилини і сумління нашого. Тож виконаймо його.

Валентин СІМ'ЯНЦІВ
Сотник

В ЗИМОВОМУ ПОХОДІ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Мають це бути окремі спомини — не в суворо хронологічному порядку.

В 1948 році я часто зустрічався з сл. п. генерал-полковником Михайлом Омеляновичем-Павленком. Закінчивши денні діла, ввечорі частенько згадували ми часи козакування, а зокрема про славний Зимовий Похід.

На бажання п. генерала, я написав те, що йому одного разу оповідав, назвавши це „Так народилися Лицарі Ордену Залізного Хреста”, що було надруковане в журналі „Пу-Гу” число 30, рік видання II, 30 листопада 1948 року.

З маленькими змінами переписую цей спомин з давньої минувшини, як перший образок майбутніх повніших споминів.

I. ТАК НАРОДИЛИСЯ ЛИЦАРІ ОРДЕНУ ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА

Грудень 1919 року. Українська армія, під тиском чужих і через байдужість своїх, докотилася до „Трикутника смерти”.

„Трикутник смерти” — тепер, може, й не так тяжко вимовляється ці слова, але тяжко було відчувати всю трагедію вояка, в якого доля відбирає те найістотніше в його житті: можливість боронитися, перемогти або вмерти...

Армія перестала існувати. Фронту українського більше не буде.

Ще сьогодні найпочесніше ім'я вояка української армії — завтра ніщо. Неймовірно. Але так могло статися!

Був наказ нищити зброю, до якої вже не було вояків. Люди розходилися: хто потайки, хто з болем прощаючись із товаришами.

Новий наказ: „Хто хоче, може залишитися в армії”. Командування знайшло вихід з того трикутника смерті.

Чортківська трагедія може стати виходом до слави. Хто відчував коли приморозливу безнадійність, той знає, що таке блиск віри. Знову нас Батьківщина потребує, знову ми — вояки, знову ми — люди. Маємо готуватися до чогось нового! Вояк завжди і на все готовий для своєї Батьківщини. Радість, сподівання. Мрії: на Київ, за Дніпро, у Слобожанщину, з'єднатися з повстанцями.

Боже! Знову серце повне надій, а з ними — віри в нашу правду. Вірили, глибоко були переконані, що остання перемога жде нас.

Ранок 6 грудня 1919 року. Біло, біло навколо. Весело виспіває білий килим під вояцькими ногами.

За селом, під горбком, розташувалися і Богданівці, — а це ж ті, чия кров перша скропила жертвовник Нової Воли. Це ж ті, що їх бачив Київ, потім фронт. Знову Київ, через усю Україну аж до кордонів на Харківщині. А потім знову Валуйки, Уразове, Мерефа, Харків, Краснопавлівка, Січеслав, Тальне, відступ через Румунію, наступ з Галичини, ще раз Київ.

Отак прапор свій несли Богданівці і знову він їх поведе вперед.

Читають наказ — вирушаємо в Зимовий Похід.

Заклик: „Хто не чується на силі, може залишити лави”.

Богданівці завжди мали сили, а тепер би їм їх забракло?!

Команда: „Струнко!”

Гучно і чітко відповідають частини своєму командирові на привіт. Короткою промовою благословляє „Дідусь” у новий похід надій.

„З нами залишаться тільки ті, хто має залізні нерви та сталеве серце” — каже „Дідусь”.

Радісне „Слава” виливає обітницю-присягу.

Так народилися Лицарі Ордену Залізного Хреста.

В ніч з 5 на 6 травня 1920 року залізні когорти лицарів Зимового Походу повернулися до новозформованої своєї армії, укривши свої прапори славою та записавши нову сторінку до історії українського війська.

6 грудня 1919 року дивився командарм „Дідусь” — ген.-полк. М. Омелянович-Павленко — на своїх вояків з вірою, що виконають і неможливе, а 6 травня 1920 року дивився на них — з гордістю.

*„Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!”*

II. У „ТРИКУТНИКУ СМЕРТИ”

Це охрещення — „Трикутник смерти”, треба думати, з’явилося пізніше і то, мабуть, воно літературного походження. Принаймні у нашому полку, тому ж таки славному Богданівському, було все так — ніби нічого не сталося. Відбувалися вправи, як і завжди, при відпочинках, виконувано службу, а в кінній сотні, як то кажуть, не мали часу і вгору глянути. Роз’їзди, розвідка, зв’язок — було того більше, як на фронті.

Та, насправді, становище було ось таке: з одного боку „Добрармія” (денікінці), з другого — червоні москалі, а в запіллі — польська армія. Добре сусідство і недалеко. Виїхав трохи і вже хтось з цих сусідів зовсім близько. Цікаво, чому ніхто не кидався на когось? Чому всі стояли? Це тепер питаюся, а тоді таке, можливо, і в голову не приходило. Служба, чекай наказу — оце твоє. Розвідка і зв’язок забирали так багато часу, що занадто роздумувати, що навколо діється, не було коли. Штабам треба було знати, що „сусіди” роблять. Треба було „розшифровувати” ворожі замисли, бо вороги не спали. І дійсно, необережний Дорошенківський полк роззброїли поляки.

Кругом ширяли різні чутки, було їх багато. Найбільше було чуток про повстанців. Були чутки, що хтось формує відділ для прориву до повстанців, які діяли в Україні, й багато інших.

Як грім з ясного неба, ударила чутка, що отаман Волох, тобто Третій Гайдамацький полк нашої Запорозької Дивізії, перейшов на бік большевиків, пограбувавши наш державний скарб. Через деякий час з’явилися, немов у гості, посланці від Волоха, які розповідали, що вони повертаються в Україну на з’єднання з повстанцями, а далі, як і ми хотіли всі, виженемо, мовляв, большевиків з України. Але йти на компроміс із большевиками і боротися проти своїх — це охолоджувало голови найзавзятіших вояків. Правда, декілька чоловік поїхали, як казали, подивитися, як там справа виглядає. Не минув і тиждень, як вони повернулися і були зовсім іншої думки про „батька” Волоха, який більше почервонів, як про те думали. Розповідь поворотців викликала більшу ненависть до ворогів, які через провокацію, хотіли ослабити наші сили.

Неприсмне враження робило на вояків нищення залишеної зброї. Двічі доводилося мені бути очевидцем такої „роботи”. Якась частина, мабуть, таки з наказу свого начальства, знесла рушницю до одного двору і там склали на купу. Купа виросла величенька, фур на дві, на три. Дивилися на ті рушниці та й думалося, як хто прощався зі своєю зброєю. Одні були вичищені і намазані, немов новенькі, другі — понищені, щоб ворог не скористався. Ремені всі познімані — дорогий матеріал в той час. Доводилося ще їздити витягати замки з покинутих гармат. Це була ще сумніва „робота”. Тяжко було витягати ці

замки. А гармати чистенькі, ніби тількищо відійшла обслуга. Серце крається, щемлять відкриті рани. Ще не так давно, ось ці „красуні” посилали „гостинці” нашим ворогам, прокладаючи шлях нашим частинам, спиняючи навали ворогів або переслідуючи їх.

ІІІ. ПИЛИП І ЗАХАР

З Пилипом і Захаром ми вчилися в одній школі. Крім багатьох інших гарних прикмет — вони обидва були надмірної, якщо не більше, фізичної сили. У школі їх звали Филь і Зось.

Зось був на рік чи на два старший по класі і, напевно, на два-три роки віком. Зось був дуже вродливий, ясноволосий, але з чорними бровами і блакитними очима. Филь — чорнявий, брови зрослися в дві широкі патлаті дуги. Вони, мов у старого діда, звисали на очі.

З Филем я приятелював у школі, а Зось був моїм, сказати б, протектором. Якщо хтось мене зачіпав у школі — це, все одно, що зачепив Зося. А в нього були кулаки страшні...

Мальва, так звалися першоклясники, всі мали своїх протекторів зі старших класів, а за протекцію ми складали „данину”.

Филь був не тільки найбільш розвинений у класі, а, напевно, в цілій школі. Багато любив читати, умів дискутувати. Мав чудову пам'ять, бо вірш рядків 25-30, прочитавши три-чотири рази, міг вивчити напам'ять.

Зось був, як більшість. Може тільки аж занадто приховував силу своїх м'язів, ніби соромився. Але робив „чудеса” на турнику, паралелях, кільцях і на інших приладдях спортивного майданчику нашої школи.

Обидва ці хлопці в майбутньому стали дуже добрими воюками нашої богданівської піхоти. Перед тим ми довгенько не бачилися. Якось, їдучи звідкілясь, я почув, що мене покликав Филь. Я оглянувся і зрадів.

— Злізай! — скомандував Филь і став, ніби збирався зі мною погратися навкулачки. Він стояв, трохи висунувши голову наперед, довгі руки були опущені, ноги розставлені, увесь зігнутий, нагадував горилу, — все як у шкільні часи. Я зліз.

— Кидай шапу! — з обридженням дивлячись на мого коня, далі командував Филь.

Зось, з півзаплющеними очима, стояв, опершись спиною на кам'яну огорожу. Був сумний, не виявляючи ніби й зацікавлення, що діється довкруги.

Таке дивне привітання я сприйняв за жарт, бо був повний радості, що зустрів їх, хоч тривога давала себе в знаки.

— Рушницю кидай за оцей пліт! — далі командував Филь, немов тішучись з мого тепер уже „отетерення”. Я поклав, так собі, руку на шаблю.

— І шаблюку туди ж, за пліт, — клацав далі Филь, — якщо маєш револьвер, той піде на загонку.

— Не розумію, — вирвалося в мене, хоч я вже починав дещо розуміти.

Зось аж тепер розплющив очі, простягнув руку — поздоровкалися. Подав руку і Филь. Мовчанка. Оглядаємо один одного.

— Так що, Валь, приєднуєшся до нас. Війна вже для нас скінчилася. Якщо і буде ще щось, то тільки нерозумне борсання. Підемо додому. Спочатку до мене зайдемо, відпочинемо, а потім гуртом до тебе.

До Зось не мав наміру йти, бо Зось не знав батьків, домом був у нього притулок для сиріт. Мені здалося, що Зось подумав тоді саме про це. Филь тепер плянував як колись, ще коли були учнями, перевести вакації.

Я мовчав, хотілось мені почути, що скаже Зось. Але Зось мовчав.

— Так що, з щитом чи на щиті? — запитав знову Филь.

— Смієшся з себе теж, Пилипе! — обізвався Зось.

— Не смію! — відказав я Филеві.

— Боїшся присягу зламати? Тепер усі звільнені від неї, — сказав Филь.

— Не можу, я присягав. Та й ти колись, Пилипе, теж так казав, що ніхто нас не може звільнити від тієї присяги.

— Дурень, — на це мені Филь.

— Нехай буде і так, Филь, — якимось мляво, майже пошепки, відказав я йому.

Стіна їдкою диму густішала між нами. Коли я побачив Филеві і Захарові замотані в мішки ноги, замість чобіт, лихий, лихий одяг, мені хотілося чимскорше кінчати з ними розмову.

— Зараз під'їде підвода, обіцяв один дядько відвезти до сусіднього села. А далі — як „на перекладних”. Рушаймо!

Не зразу моя права нога знайшла своє стремено.

IV. І КОНЯМ ВУХА МЕРЗНУТЬ

Була це та вікопомна ніч, коли наша, уже маленька армія, переходила залізницю поміж розташуваннями червоних і білих. Заборонено було курити, говорити і, взагалі, як „гострили зуби” хлопці, по можливості стримуватися навіть від дихання і, в жодному разі, не зідхати, і, боронь Боже, чхнути.

Мовчазні, нашорошені, насторожені колони посувалися все вперед. Ось уже і залізниця! За нею ніби воля — запілля ворогів.

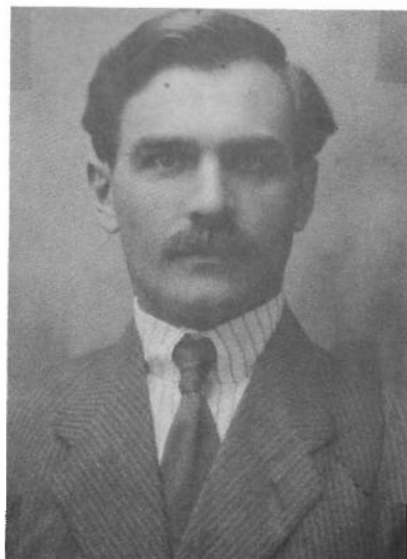
Дістав я завдання проїхати насипом залізничним, переїхати виїмку і з другого насипу слідкувати за залізницею, чи не буде якогось руху. В разі чогось — зразу повідомити. Завдання важливе. Не спустиш

1. Сотник штабу Корпусу Кордонної Охорони, нині священик Укр. Прав. церкви в Канаді, о. Юрій ЦУКОРНИК. 2. Сотник Іван Юрійович, начальник штабу Осадного Корпусу С. С. 3. Хорунжий армії Уга і УНР кінного гайдамацького загону ім. Гонта Степан БІГУН. 4. Майор 6-го куреня Низових Запорожців Данило ЛИМАРЕНКО. 5. Один з надхненників дивізії Сірожупаників, нині митрофорний протодиякон о. Костянтин ДАНИЛЕНКО-ДАНИЛЕВСЬКИЙ. 6. Сотник кінноти армії УНР Іван ДУБ. 7. о. Степан ХАБУРСЬКИЙ, капелян УСТ Б. УСС. 8. Поручник армії УНР Михайло ЗОЛОТНИКІВ. 9. Сотник Іларіон КРИЛОВЕЦЬКИЙ.

Сотник армії УНР, д-р Іван РОЗГІН.

**Підпоручник армії УНР
Кость ТУРКАЛО.**

**Поручник Окремої Кінної дивізії,
Гаврило ПАРНЮК.**

**Поручник 3-ї Залізної стріл. дивізії,
Микола ПРАСЦЬКИЙ.**

очей, а вітер з морозом таки прямо в обличчя дме-ріже. Час-від-часу, через короткі інтервали, перевірка.

Спочатку було нічого. Але за якийсь час почав відчувати, що таки порядно холодно, а потім і зовсім відчув, що замерзаю.

Зліз я з коня, щоб хоч трохи зігрітися, заховатись за коня. І тут сталася „кумедія”. Кінь став хвостом проти вітру, а свою голову пхав мені між ноги, ховаючи вуха — не інакше. Я його повертаю до вітру, а він наровить стати задом до вітру. Крутилися ми отак на тому на-сипу, намагаючись сховатися один за одного.

Переправа щасливо закінчилася і мене знято з цього проклятого місця. Сидячи знову в сідлі, схилився коневі на шию і грів своїми руками його вуха, а він аж шию підіймав — видно таки добре вони мерзли йому.

V. СТЕПКІВКА

Степківка — це село недалеко Гумані. Тут ми святкували Різдво 1919 року. В Степківці Юра Горліс-Горський взяв у мене посвідку (липову, з Гомеля), про звільнення мене з 45 сов. див., про яку він згадує у своєму творі „Холодний Яр”. Не знав я тоді, та й він також не знав, що ця посвідка йому пригодиться, бо все, що він наробив, робив під моїм прізвищем.

„З пісні слова не викинеш”, так і оце, про що буду тут писати, бо слід те все згадати. Є тут і добре і є, можливо, й таке, про що не варто було б згадувати. Коли б не те, була б Степківка таким нашим „постоем”, яких було так багато.

Командиром нашої сотні був тоді Соловійов. Той самий Соловійов, що наробив багато розголосоу під час нашого перебування за дротами в Польщі, застреливши нашого старшину, який висловив йому у вічі сумнів про його старшинську рангу.

До нашої сотні прийшов Соловійов у часі нашого відступу з кордонів на Харківщині в районі Січеслава (Катеринослав), а навіть, мені здається, в самому Січеславі.

Випало так, що коней ми мали в одному вагоні з Соловійовим. У вагоні ми залишилися вдвох, я і Соловійов. Лежимо отак удвох та розмовляємо на різні теми. Соловійов почав оповідати про себе. Добре пам'ятаю, що назвав себе юнкером (юнаком) якоїсь російської кавалерійської школи. Щоправда, в кінну сотню Богданівського полку вступив він не як старшина. Говорив він з великим російським акцентом, хоч старався правильно вимовляти українські слова, але виходило не гроші, а „гроші”, „авес”, „не можу”.

Був він стрункий, високий. Щось було в ньому багато запозичено від „піжонів”, включно з вимовою, немов би язик йому затинався, головне на „Р”. Але з часом цю звичку покинув.

Кавалерійська шинеля гарно сиділа на ньому. Був не нахабний, скорше здавався скромним. Їзду й службу в кінноті знав дуже добре. Ставилися ми до нього з недовір'ям. Сам він у товариство сотенне не спішився ввійти. Не знаю, як там дивилося старше начальство, але в скорому часі ми побачили Соловйова уже в ранзі поручника. Ще з часом — командиром нашої сотні в ранзі сотника.

Призвичаїлися ми до наших старшин, а його прийняли з незадоволенням. На цю посаду були в нас ліпші старшини. Декілька командирів нашої сотні пізніше командували нашим полком. Прикладом може бути сотник Колісник, який командував полком.

У бою Соловйов був спокійний, розважний. В атаку ходив з маленьким бравінтом. В сотні це розуміли і цінили.

Але між більшою частиною сотні й Соловйовим були якісь холодні відносини. Створилися ці відносини через те, що Соловйов з якоїсь причини принижував інших старшин, хоч вони набагато перевищували його освітою і знанням. До Соловйова жодної ріжниці чи приниження в сотні ніхто з старшин не робив.

Були в сотні так звані „старі козаки” і так собі козаки. „Старшим козаком” міг стати навіть тількищо прибулий, який показав себе сміливим у бою та в службі був першим. Цей розподіл був лише серед козацтва. Старшини на це не звертали жодної уваги.

Соловйов почав по-своєму ділити сотню — сам визначав ліпших, чи тих, котрі йому подобалися. В наслідок цього почалося підлабузювання до сотника. Почалося, хоч дуже обережно, настроювання одних проти одних. Поділ на інтелігентів і так собі козаків. Завів сувору дисципліну в часі Зимового Походу, хоч у сотні не було випадків непослуху. Служили ж у своїй армії і любили її понад усе.

Як старшини, так і козаки, розуміли, що в сотні має бути дисципліна, виконання наказів. Михайло Р. навіть скликав нас до однієї хати, де обговорювалося наше становище і нашу поставу в майбутньому. Ми заприсяглися, навіть з цілуванням шаблі, що будемо виконувати всі накази сотника, хоч би ті накази були направлені проти нас особисто, але не проти нашої армії. Але Соловйов надуживав тих, що завжди були в роз'їздах, як людей, так і коней. „Любимчики” Соловйова собі гарненько відпочивали. Таке розділення в сотні тривало аж до приходу в Польщу.

VI. ГУМАНЬ

Богданівський полк зайняв Гумань десь у січні 1920 року. Та частина кінної сотні, у якій я був тоді, мала за завдання виступити з полком із Степківки, в дорозі затриматися, а тоді, вночі, йти на Гумань. Щось як ар'єргард чи похідна застава. Проїшло все добре. На заставі передмістя Гумані нас чекав квартир'єр. Хоч і довго до-

велосся ще діставатися до призначеної нам квартири, але, нарешті, таки добралися, де вже могли відпочити як і ми, так і наші коні.

Вранці мене і Михайла Р. начальник відрядив (не пригадую прізвища) розшукати решту сотні. Довго не довелося шукати, але те, що ми побачили і почули, дуже нас приголомшило. Вночі, при допомозі большевицьких частин, наш полк роззброїли гайдамаки. Штаб полку, багато старшин, командир нашої сотні сотн. Соловійов — були під арештом. Козакам запропоновано перейти до гайдамаків „батька” Волоха. Про розташування нашої сотні Волох не знав, а тому розшукував її. На допиті хтось із старшин, нібито сказав, що вона ще не прийшла в Гумань.

Серед козаків зчинилося замішання, були такі, щоб переходити до Волоха, інші були проти. Старшина нашої кінної сотні сказав, щоб провадити далі розвідку та розпускати чутку серед гайдамаків, що кінної сотні ще нема в Гумані.

Вирішили змінити місце постою — перейти в інший район міста. З Михайлом Р. пішов я знову в розвідку. По дорозі до касарень зустріли ми хор. Співака з кінної сотні гайдамацького полку, якого ми давно і добре знали. Співак радо зустрів нас. Запитав, чи ми квартир'ери. Ми сказали, що так. Висловився, що якщо наша кінна сотня з'єднається з ними, то буде цілий дивізіон. Через такий його необережний вислів, ми розгадали, чого вони хочуть так мати нашу кінну сотню. Ми були вже насторожені, а тому хутенько попрощалися, мовляв, маємо шукати квартири для нашої сотні, яка прибуде вночі.

Оглянувши все, що нам було потрібно, вирішили заглянути до тих квартир, де раніше стояла наша сотня. Проходячи вулицею, чуємо — хтось кличе. Спочатку здивувалися, але, пізнавши старшину нашого полку, дуже зраділи. Розповіли йому чого ми тут і що шукаємо. Він також був дуже радий нам. Зайшли до хати. Тут ми зустріли ще старшину і командира полку — рідного брата Юри Горліса-Горського.

Розповіли про все, що знали і дістали наказ тримати весь час зв'язок із новим тепер уже штабом полку. Уникати зустрічі з гайдамаками і большевиками. Вночі перевести сотню в цей район.

Цього таки самого дня сотн. Соловійову вдається втекти від гайдамаків і десь в обідню пору він був у штабі та перебрав командування сотнею. Про подробиці роззброєння нашого полку розповів мені полковник Г. П. та інші старшини.

Справа виглядала так. Вночі на штаб полку, який стояв у готелі, здається, „Брістоль”, напали гайдамаки, які захопили більшу частину старшин. Деяким старшинам удалося скритися серед козаків. Командирові полку допоміг втекти власник готелю — жид, який дав полковникові цивільне пальто і шапку. Полковий прапор урятував один із козаків, що стояв на варті біля прапора і скарбниці. Гайдамаки кинулися на скриньку з грішми, а він, використавши цей момент, ви-

кинув прапор через вікно. Потім зійшов униз та заховав його, а пізніше повернув полкові.

Старшини, які переховувалися в місті, почали налагоджувати зв'язки із штабом. Шукали зв'язку і козаки. Нав'язали зв'язок із штабом армії. Наша розвідка в самому місті Гумані працювала дуже добре. Ми знали про все, що робиться в гайдамаків і большевиків. Простояли ми так ще три дні. За цей час відділ розрісся, а тим самим збільшилась і небезпека. Бо велику кількість легко могли викрити гайдамаки. Але дістали наказ відійти з Гумані. Зв'язківцям дано наказ повідомити козаків і старшин про відступ та про місце збірки.

У призначену годину відділ почав швидко збиратися. Кінна сотня у повному складі, за винятком однієї квартири, де було четверо козаків. Була ця квартира призначена для мене, щоб я повідомив. Я своєчасно повідомив, але хлопці не з'явилися. Поїхав удруге. Кажуть, що вже готові і зараз від'їжджають. Чекаємо, знову нема. Іду знову. У дворі бачу осідланих четверо коней. Заходжу в хату. Один козак, якого називали Іван Михайлович, лежить на ліжку. Два інші розклалися на лавах. Четвертого, Василя Бушанського, я зразу не побачив.

— Чому не виконали наказу? Що це таке? — запитав я їх.

Іван Михайлович підвівся, сів на ліжку й, наставивши рушницю на мене, клацнув замком. Я не чекав такої зустрічі.

— Геть звідси! — закричав Іван Михайлович на мене.

Я стояв, боячись повернутися спиною до нього. Почав вичитувати йому всі його гріхи і злочини, які він заподіяв.

Два інших з лавок байдуже приглядалися до нашого, покищо словесного двобою. Але тут раптово клацнув замок з другого кінця кімнати.

— Ти, камфора, положи рушницю! — почулося з кутка.

Всі оглянулися. Це був Василь Бушанський, який наставив рушницю просто на Івана Михайловича. Василь не любив жартувати, — це добре знали всі. Знав це й Іван Михайлович. Помалу Іван Михайлович опустив рушницю додолу. Нейтральні байдуже дивилися, не вступаючи до жодної групи.

Я зняв свою рушницю з плеча і кажу Василеві, щоб виходив з хати, тримаючи рушницю наготові. Василь і я щасливо добралися до своїх, звідки поїхали до нової частини. Не доїхавши до місця призначення, як дістали новий наказ про влиття нашої сотні до Другого кінного полку, яким командував полковник Литвиненко.

Івана Михайловича після того випадку я більше не зустрічав. Один з „нейтральних” оповідав, що десь другий „нейтральний” був у Київській дивізії. Про цю історію ні я, ані Василь Бушанський, нікому не розповідали.

VII. У ДРУГОМУ КІННОМУ ПОЛКУ

Сумно було. Не стало нашого Богданівського полку. Почували ми себе вбогими сиротами. Вірили, що Богданівський полк знову відродиться.

На першому вимарші ми побачили, куди попали. Сам полковник Литвиненко їхав у ридвані. Знали ми його вже давно, коли він був ще командиром Дорошенківського полку.

Коні в полку, назагал, гірші як в інших частинах, занедбані. Рушніці переважали у них піхотинські.

Попало нас до цього полку щось до двадцяти чоловік. А так, як наші коні були справніші, то зі служби ми майже не вилазили. Не встигали розсідлати коней, як знову збирайся в роз'їзд.

Коні стали підупадати, бо й фуражу було тяжко дістати. Вже декілька разів і я міняв свого коня на „кращого”, але всі вони виглядали як шкапи.

VIII. ДІСТАВ ТАКИ ДОБРОГО КОНЯ

Без коня, як каже українське прислів'я — „гріш мені ціна і в базарний день”. Але де, де дістати коня? Ламав я над цим голову. Вже декількох коней проміняв, та все ж таки не міг натрапити на такого, якого я хотів. Часто згадував я свого Дончака, Єрота — були це коні з гарячою кров'ю, давали відчуття, як лоскоче вітер у шаленому бігу, і в бою вмiли відчуття екстазу і радість боротьби.

І от трапився одному з наших старшин такий випадок. В'їхали ми в якесь село. А ніч була така темна, що й вуха в коня не видно. Збилися ми на вулиці. Квартир'єри вигукували свої сотні і розводили їх по квартирах. Нараз якесь замішання. Що сталося? Виявилось, що під полковником кінь дослівно провалився під землю. Був кінь, і нема коня — здивувався б кожний. Надійшли місцеві люди і виявилось, що кінь провалився до недокопаної криниці. Криниця була досить глибока, і всі дивувалися, як врятувався полковник. З оповідань місцевих людей виявилось, що господар, який жив напроти цієї криниці, не послухав людей і не засипав сухої криниці. Ухвалили, так як дядько був досить багатий і мав аж два десятки коней — рекувізувати у нього двоє коней. Ці коні ще ніколи не були під сідлом, а тому танцювали на задніх ногах, коли їх осідлали. Один із них мені дуже подобався. Я аж затрусився, побачивши мою мрію. Віжу до полковника. Полковник каже, що можу його мати, але мушу дістати якогось доброго коня полковникові, щоб був трохи спокійніший. От тобі нова

загадка! Де дістати такого коня? Але, як кажуть, козак не без долі. Будучи в розвідці, натрапили ми на большевицького комісара. Сталося це так. Стояли ми на відпочинку десь за десять верстов від станції, занятої большевиками. Мене і Терешка послали в розвідку.

Довідавшись про скупчення большевиків, повернулись назад. По дорозі заїхали до одного сільця, яке лежало осторонь головного шляху. Заїхали з левади, в селі нікого не виявилось з большевиків. Верталися вже головною дорогою. Проїхали майже з верству, коли попереду побачили сани. Око зразу пізнало, що коні не селянські, а військові. Ми приспішили ходу. Догнавши сани, ми побачили двох військових. Ми сказали зупинитися, але відповідь дістали, що „комісар” їде. Спочатку вони думали, що ми большевики, але побачивши, що ні, вдарив візник по конях і став утікати. Терешко вистрелив. Стріляв він особливо добре. В повнім галопі він перебивав гілку на дереві. Комісар трохи підвівся з саней, а потім сторчкака гепнув у сніг. На вистріли поспішали наші козаки.

З допиту візника-червоноармійця дізналися, що комісар їхав у відпустку. Забрали „язика”, сани, де знайшли шкіру на декілька пар чобіт, сувій сухна, сало і всякого іншого добра. А головне — це коні. Гарні коні — з артилерійської розвідки. Почали ми з Терешком торгуватися, хто має перший вибрати собі коня. Я йому кажу — вибери собі, якого ти хочеш. Вибрав він одного з коней та й питає, чи не помилився, а я на конях розумівся досить добре, бо закінчив агрономічну школу. Я кажу, що так. Вилаяв він мене, але за пару хвилин були знову друзями. Отже одного з цих коней я привів полковникові в замін за того коня, що був реквізований у дядька.

Майже вся сотня зібралася дивитися, як я перебирав цього коня. Не легка була справа його підкувати, бо був ще не дований. Привезли гарбу соломи, повалили коня, придушили дошками і так з горем попалам „взули” ми його. Осідлали його гуртом. Радили мені залишити його, але я не слухав нікого. Моєї радості не було кінця — кінь мій. І я вже на ньому. Танцює на місці, кидає передніми і задніми ногами, намагається непрошеного гостя викинути з сідла. Довго бавив хлопців, немов у цирку. Кінь змучився і трохи втихомирився. Пішов нерівно, все зриваючись на галоп, але з часом вирівнявся на ристь. Хлопці наостанку хвалили коня, а я таки прямо захлинався від радості. Оце кінь, якого я хотів так мати. Ішов він легко, як кажуть, землі не торкався, дихав рівно, не засапувався. Але, на жаль, зложила його большевицька куля в Бурштині літом 1920 року. І вже після нього я не мав доброго коня. А був то кінь невичерпної витривалости, навіть при малому фуражі, а іноді лише на одній водиці.

ІХ. У ПОЛКУ ЧОРНИХ ЗАПОРОЖЦІВ

Одного вечора зустріли ми якось хлопців з нашої сотні, що були призначені до іншого відділу. Тепер вони були в полку Чорних запорожців. Розповідали, яке добре життя вони там мають. Добрі коні, а хлопці-побратими — золоті душі. Старшини і козаки живуть дружньо. На кожному шапка з чорним шликом. Розказували про командира батька Дяченка. Підносили його просто до небес: перший іде в атаку, з козаками жартує, до кожного завжди знає, що сказати. Знав у своєму полку кожного козака і коня. І всюди, куди не прийде, його вітають з радістю. Піхота цілої армії радіє, як побачить „чорних”, — бо то прийшла „амба” большевикам.

Про це ми вже давно чули. А почувши від своїх хлопців, хотіли зразу їхати до полку Чорних запорожців, але більш помірковані охолоджували, бо за самовільний перехід з частини в частину карали і навіть можна було потрапити під польовий суд, де загрожував уже розстріл. Збиралися втікати, але знали, що так чи інакше знайдуть і покарають. Але одного разу приїхав сам Соловійов і забрав нас. І так попали ми в Перший кінний Чорних запорожців полк.

Але без суду не обійшлося. Допити провадив теперішній генерал, а тоді полковник, Крат. Сотню лишили тимчасово в Чорному полку. Як там справа не була, хоч і тягнулася, але нашу сотню залишили в Полку чорних запорожців — стала третьою. Та хоч і стали ми „чорними”, але все пам'ятали і не забули, що ми таки Богданівці й залишимося ними назавжди.

Х. РУШНИЦЯ В ЛАВІ

Прощалися ми вже з Поділлям і так із села в село пробиралися, аж поки опинилися на Київщині. Сам я з Лівобережжя і оце вдруге переходив Україну вздовж. Не лише кожна область, але і кожне село відрізнялося одне від одного. На Поділлі кругом кам'яні огорожі — не наші хворостяні тини чи загати. Більше носять капелюхи, а не картузи. Вища національна свідомість.

Київське село здивувало мене своєю національною свідомістю й патріотизмом. Кругом тут можна було почути, що село — це сіль землі української. Радісно ми це сприймали.

Якось зупинилися ми в одному селі на ніч. Нова гарна хата. Молодий, років тридцять, селянин приємно зустрів нас, узнавши, що ми з українського війська. Селянин приніс свіжої соломи і розстелив на долівці. То була наша звичайна постіль у той час: із соломи. Жодних матраців чи подушок. Кожний був радий такій постелі, на якій після тяжких і довгих переїздів можна відпружити свої нерви, м'язи.

Я приїхав скорше інших, упорався з конем, а знаючи, що вдосвіта вирушаємо, простягся на отій розкішній постелі з пахучої соломи відпочити.

Господар пішов давати худобі їсти. Господині не видно, ані дітей. Лежу отак і розглядаю хату. Ікони в рушниках, прикрашені зіллям і засушеними квітами. Між вікнами також прикрашений портрет Тараса Шевченка. Чистеньке таке все. На вікнах завісочки. Біля вікна, під стіною, широка з товстої дошки лава.

Мою увагу привернув якийсь предмет, що виглядав з-під споду в лаві. Порушив — щось завернуто, дивлюсь — трохи далі ще один такий самий. Розвернув, а там рушниця, в другій — кавалерійська рушниця. Дивлюся — заладовані. Коли зачув кроки господаря, зразу розладував рушниці й знову поклав на старе місце.

Мене зацікавило, хто такий наш господар? Навіщо тримає рушниці в хаті? Друг, чи ворог? Я більше насторожився. Виглядає дядько не злим, але хто знає, що скриває в собі. В цій ситуації не розбереш — хто з ким і проти кого? Приглядаюся далі, але вже нічого не зауважив у цій хаті.

Почувся гомін надворі. Виглянув у вікно, а то наші хлопці поприходили. За хвилину були вже в хаті.

Через деякий час у хату ввійшла господиня. Хлопці розступилися та привіталися. Молодиця дуже гарна на вигляд. Хлопці, жартуючи, запитали:

— Чи буде добра вечеря?

На те господиня відповіла:

— У мене мій чоловік не питає. Що дам, те і буде їсти.

Хлопці продовжували далі жартувати, але в мене з думки не сходили оті рушниці.

Нашу шістку розділили на дві хати, щоб полегшати селянам у харчуванні нас. Після малої суперечки, куди кому йти, хлопці вийшли з хати. Одні повели коней до сусіда, другі, хто лишився тут, пішли поратися також до своїх коней.

Коли я виглянув у вікно, мою увагу привернув папірець, що був прип'ятий до лутки вікна. Через брак часу, бо то хлопці прийшли, а то господиня, не міг розглянути того папірця. Тепер, коли знову залишився сам, пригадав той папірець. Став уважно розглядати цей шматок паперу. Це був друкований на машинці якийсь список. Спочатку подумав, що, можливо, хтось залишив із нашої піхоти, але сам господар казав, що української армії тут ще не було. А був це список цілої чоти, де були зазначені прізвища чотового, підстаршин і душ 30 рядових козаків.

Вийшов із хати і пішов до хлопців, подивився на коня і, при нагоді, розповів про все хлопцям. Були різні здогадки, але нічого пев-

ного ніхто не міг сказати. Вирішили покищо нічого не робити, але бути на сторожі.

Сіли вечеряти. Господарі поставили пляшку самогону. Вечеря добра. Першу випили за господиню, а далі думаю, що буде, то буде, та й кажу:

— А тепер вип'ємо за пана чотового!

При цьому назвав ім'я чотового. Випили по другій, а господар, ніби й не про нього мова. Я продовжую:

— Так це ваше прізвище?

— А так! — відповідає господар. Тут уже всі разом почали розпитувати, що то за військо.

Господар розповів, що їхнє село має декілька таких чот. Мають своїх командирів та відбувають військові вправи. Ми запитали, чи це часом не Вільне Козацтва? Господар сказав, що це організація самооборони і що цілий район може поставити декілька сотень бійців. Розказав, що не лише вони вправляються в себе по селах, але вже мали декілька боїв з большевиками.

Після вечері пішли подивитися на коней, а одного послали, щоб повідомив вище начальство, але ті вже про все знали й сказали, що можемо спокійно спати.

Коли повернулися до хати, господарів не було. Я показав хлопцям рушницю. Хлопці не зауважили, як у хату увійшов господар, бо зацікавлені були зброєю.

— Гарна! — показую йому його рушницю. Він зразу пізнав.

— Положіть на місце, — хоч із притиском, але без злоти, сказав господар.

— Покласти то я покладу, але для чого ви її там тримаєте? — запитав я, поклавши рушницю на місце.

Він сів, опершись обома руками об край лави, немов змучений після тяжкої праці.

— Добре, — каже господар. — От, ви зайшли в хату, а я сиджу на лавці. Сиджу, а ви отак стоїте.

— Стоїмо! — відповіли ми хором.

— А тепер і я стою!

Він стояв, а в руках у нього вже наготові була рушниця. Це було зроблено так блискавично, що ми аж роти пороззявляли, здивовані його вправністю.

А як подивився в рушницю і впіймав мій усміх, помахав на мене погрозливо пальцем.

Цілий вечір розказував нам господар про вправи, а також показав, як треба швидко вправлятися з рушницею. Це дуже сподобалося

нам. Ми почали вправлятися самі, але не виходило так добре, як у господаря.

Коли від'їжджали, то господар, узнавши, що в нас обмаль набоїв, дав нам цілу цинкову скриньку.

ХІ. РОЯЛЬ

На тій таки Київщині, в одному селі, на квартирі в нашого господаря, ми побачили рояль. Такий справжній чорний, що аж виблискував політурою, рояль. Як оповідали селяни, рояль був куплений, не грабований з панського маєтку. Мали вони і свого вчителя і учнів. Учителя селяни привезли з міста.

„Чому тільки мають панські діти грати, наші також уміють”, — казали господарі й пізніше, дійсно, переконали нас.

Один хлопчик років шести-семи почав грати. Його маленькі пальчики швидко бігають по клявішах, а музика ллється в простори. Переслухали старших учнів — усі грали чудово.

Далі селяни оповідали, що зорганізували ще гімназію. Учителів привезли також із міста. Учителі з охотою їхали з міст, бо тут мали спокійне життя і харчів досталь.

ХІІ. ПОСТАЧАННЯ

Під час Зимового Походу, принаймні у нас в полку, я не бачив ніяких кухонь. Діставали як фураж для коней, так і харч для людей від наших селян. Ворог поповнював нам недостачу зброї й набоїв, які ми діставали в боях. Діставали також зброю і від селян. Селяни радо допомагали не лише зброєю, харчами, а також і самі вступали в наші лави.

В одному селі був такий випадок. Ми стояли на квартирі в одного селянина, який мав трьох синів. Пам'ятаю найменшого Семена, який мав тоді десь років 17-18. Батько був років п'ятдесят. Сини — як соколи! Старий був кремезний, широкий в плечах і моторний. Очі світилися рішучістю, на перший погляд, навіть видавалося злістю.

„Суворий батько”, — думали ми і в його присутності навіть говорили притишено.

Старший зайшов до стайні, подивився на наші коні, на наші сідла, й щось йому там не подобалося. Пішов, знайшов десь ослони й поскладав наші сідла на них. Ну, думаємо, унтером був.

Якось чуємо гомін у сінях. Вийшли подивитися. Посеред сіней стояли всі чотири Крицькі (так називалися наші господарі). Сини „по ранжиру” в шерг, а батько перед ними. Сини з рушницями до ноги на „вільно”.

— Семене, дай но сюди свою рушницю! — каже старий.

— Тату, а нащо ж...? — і не докінчив Семен, бо зустрів батьків погляд. Семен благально подивився на братів, шукаючи оборони, але брати мовчали.

— Тату, а коли ж ми вирушаємо? — запитав старший. А далі:
— Ви ж досить находилися з рушницею, то нехай уже молодші...

— Семене, подай мені сюди рушницю! — скомандував батько.

Семен мовчки передав свою рушницю батькові, розгублено дивлячись навколо. І вже коли батько закинув рушницю на рамено, Семен промовив до нас:

— Приймають же у вас у козаки таких, як я?

— Та не відганяють, — відповіли ми йому.

Вийшла в цей час з другої половини хати стара мати:

— Старий, що ти робиш?

— Пильнуй свого... он дивись кури... — і ще щось доказував старий.

Мати покликала Семена, а ми розійшлися по своїх стоянках. Через деякий час Семен прийшов до нас і вже з порогу проголосив:

— Сйбогу, буду у вас, — і в очах блиснуло таке щось батьківське-Крицьке.

Село дало нам певну кількість рушниць і набоїв, а також багато добровольців вступило в козаки. А на другому чи третьому постой Семен догнав нас.

ХІІІ. В ОТАМАНА ЧУЧЕПАКИ НА ВЕСІЛЛІ

Одного разу дістали ми з Ларком К. пакет у штабі, а до того пакету інструкція: „Передати пакет тільки в руки отаманові Чучепаці і чекати відповіді теж на руки”.

Отаман Чучепако — це був один з братів Чучепаків, але не з Холодного Яру, а десь поблизу. Зміст пакету ми знали: це було жадання української армії врегулювати співдії в часі нашого перебування в цьому районі.

З радістю ми вирушили в дорогу до отамана. Надвечір ми вже приїхали в село, у якому, за вказівками штабу, ми мали б зустрітися з чучепаківцями. Переїхали село, але ніхто нас не затримав. У штабі сказали, що нас зустріне застава чучепаківців. Ідемо далі. Почало темніти, коли ми добралися до другого села. І тільки стали в'їжджати в село, як нас раптово оточила піхота, десь чоловіка до двадцяти.

„Злізайте з коней!” — почувся наказ. „Скласти зброю!” — друга команда. Наші рішучі протести не дали жодної користі, щоправда, залишили нам шаблі. При цьому заявили, що зброю можуть мати лише вони — чучепаківці. Про револьвери ніхто не питався, так вони

й залишилися в нас. Можливо, не побачили, бо ми не носили їх в кобурах. Коней також відібрали, сказали, що тут уже недалеко. З Ларком мене розділили так, що ми не могли між собою і словом перемовитися. „Оце союзники”, — подумав я, та що зробиш проти такої сили.

Підійшов хтось, видно, з начальства. Запитав нас, куди ми їдемо. Ми запитали, з ким маємо честь говорити. Виявилось, що це сотник штабу Чучепаки. Ми сказали, що їдемо від штабу дійової армії Української Народньої Республіки. Маємо спеціальне доручення до отамана Чучепаки, яке маємо власноручно йому передати. Він запитав нас, чи маємо ще щось. Ми попросили, щоб віддали нашу зброю і коней. Він відповів, що поки ми тут, вони нас охороняють і нічого з кіньми також не станеться, такий тут наказ.

Привели нас до хати. Господині сказав той старшина, щоб нас нагодувала і дала місце відпочити. Відходячи, попередив, щоб із двору не виходили, а коли щось буде потрібно, то покликати його.

Залишилися ми вдвох, та й бідкаємося, що попали в таку халепу. Господиня подала добру вечерю, ще й пляшку поставила. Хотілося випити, але й боялися. Хоч як припрошувала тітка, але випили лише по одній за її здоров'я. Відмовилися тим, що не п'ємо.

Немов на варті полягали спати, відпустивши лише пояси та розстебнувши гудзики. Отак лежимо, коли десь опівночі почалася стрілянина з рушниць, з гармат і кулеметів. Ми посхоплювалися, але проклятий наказ — нікуди з двору. Вирішили, хоч надвір вийти подивитися. Немає гірше, як не знаєш, що робити. Не встигли вийти, як тут уже й охорона біля нас. По вулиці летять тачанки, кінні заони, піхота — все стріляє, а гармати помагають.

Біля воріт стоїть наша господиня і махає рукою: ходіть но сюди, мовляв, та скорше. Ідемо до воріт помалу. Нема куди спішити. На той світ ніхто не поспішає.

Ще не дійшли, а тітка вже здалека кричить, що це отаман весілля справляє. А ми їй кажемо, то, мабуть, чорти женяться, а не отаман. А вона нам:

— Таж наш отаман, Чучепаченко, сьогодні оженився!

Повернулися до хати. Спересердя вирішили випити за здоров'я молодих. Полягали знову. Десь ще хтось дострілював набої. Дрімаємо знову. Десь о годині третій уночі прийшов до нас той самий старшина і сказав, щоб ішли за ним. Вийшли надвір — кругом тиша, все спить, лише вартові чатують. Зайшли в якийсь будинок, чи то була школа, чи, може, „Просвіта”. Велика кімната, напівтемна. За столом сидить старшина. Я передав пакет. Отаман був низького росту, в кереї чи то бурці. Привітавшись із нами, взяв пакет і вийшов до сусідньої кімнати, сказавши нам почекаати. За якийсь час ми дістали пакет, коні й зброя чекали вже під штабом. Ми вирушили назад до своєї частини.

XIV. У „ГОСТІ” ДО ДЕНІКІНЦІВ

Як кожний новий поріг переступаємо з новим почуттям, так і те, що тоді пережив, залишило глибокий слід у моїй душі. Не без хвилювання згадую оті часи, коли доводилося ходити по краю глибокої прірви.

У штабі нове доручення: дістатися в розміщення „білих”, довідатися, скільки їх там є, де стоять гармати, яке озброєння, чи не прийшло поповнення. Прислухатися до їхніх розмов і таке інше. Завдання не легке, але треба виконати.

Вирішили туди їхати саньми, а назад, щоб не гаяти часу, верхи. Для цього мені дадуть вершників, які візьмуть мого коня і будуть чекати на мене.

Передягатися старанно не було потреби, бо більшість тоді ходили у військовому. Турбували мене лише чоботи: на задниках помітні були сліди від острог.

Виїхали: три вершники, мій кінь Мудей, я з місцевим селянином-провідником на санях. Домовилися, що я його двоюрідний брат, службовець з міста, у нього в гостях. Приїхали дістати самогону на христини, бо в мого двоюрідного брата народився синок. В санях барило відер на пару та цукор на виміну.

За пару верст до призначеного села, залишили вершників у густому гайку, а ми поїхали далі до своєї мети. Провідник, як видно, знав тут кожен корч, не то що дерево. Ось уже й село. Ідемо вулицею. Денікінців — повно, метушаться сюди-туди по вулиці. Заїхали в двір. Вийшов господар. Провідник з ним про щось поговорив.

— Ей, Прокопе, а ти чого там сидиш, заходь до хати, — кликав уже мене господар. І так став я Прокопом на той вечір.

Зайшов у хату. В хаті повнісінько „воїнов доблесного бєлаво двіженія”. На столі повно їжі і напиків. У нас ані того, ані другого і на свята не було, що мали оці „спасателі родіни”. Одягнуті також добре. „Доблесно” міняють награбоване добро. На нас ніхто з них не звернув уваги, бо в хату весь час заходили і виходили щоразу нові люди.

Попоїли, для звичаю випили по чарці. Наслухалися поздоровлень з новонародженим синком, далі мій провідник каже, що тепер підемо до тітки. Після „тітки” заходили ще до „рідні”, де нас „лізнавали” і добре знали.

Побували під заставою, оглянули гармати, кулемети, підрахували. Заходили в частину села до новоприбулих. „Кузен”-провідник робив усі закупи, а я придивлявся до оточення.

Упоралися ми таки швиденько і з барилом горілки виїхали щасливо з села. Дядько поганяв коней, а я впорядковував звіт. Ось уже

і гай. Свиснули і хлопці виїхали — перемерзлі й голодні. Візник витяг буханок хліба, чогось печеного і, ясно, пляшку.

Чи ж можна коли забути про такого „кузена“? Попрощалися ми з провідником і вже далі рушили верхи на конях до штабу з повідомленням.

ХV. ПЛЕТЕНИЙ ТАШЛИК

Виконавши окреме доручення, після трьох днів у сідлі, з короткими інтервалами відпочинку, нарешті, приєдналися до своєї сотні.

Було це в районі селища Плетений Ташлик, Ново-Україна. Перемучених, нас начальство відіслало в обоз, щоб охороняли на випадок нападу на нього. Обоз розтягнувся на декілька верст і рухався з швидкістю черепахи. Отак, куняючи, тягнемось обабіч обозу. Ідемо далі з лівого боку обозу „по одному“. Нарікаємо на голод, на службу. Таке темпо руху нас ще більше змучує. Проїхали трохи — наказ: „стій“, знову „рушай“, знову „стій“...

В'їхали в долину. Зліва підвищений терен, стрімкий, з правого боку лагідний: луки, левади. Обабіч дороги — річечка.

За горбком показалася колона кінноти. Зупинилася. Вже хтось пізнав свого товариша, дехто старшин, хоч віддаль була велика, щоб пізнати когось. Колона кінноти десь сотень на дві. За колоною кулемети на тачанках. Два їздці відділилися від кінноти і попрямували до нашого обозу. Раптом бачимо їздці повернулися назад. Щось рапортують своєму командирові. Ось уже ми близько один до одного. Обоз помалу повзе далі. Нараз затріщали кулемети по нашому обозові і по нас. Тоді ми пізнали, що то не наша, а ворожа кіннота. Кулемети замовкли. З горбка з криком „ура“ ринулася кіннота на нас. Вози, немов намисто, коли хтось перетне нитку, розсипалися в усіх напрямках. Більше втікало праворуч до левади, оскраженілі коні несли куди попало.

Наш старшина на якийсь момент утримав лад. Налітаючи, вози розрізали нас. Оглядаючись на старшину, ми пробивалися на вільне місце. Але не так то було легко. Ніби з-під землі виринали з-за корчів підводи, розсипалися ніби в лаву, налітали інші — все тріщало, падали коні, бігли люди, падали...

Доки денікінці були внизу, їхні кулемети, через голови своєї кінноти, обстрілювали наші позиції зправа, де найбільше кишіло від людей, возів і коней. Ми втрюх — я, Ларко і Терешко, ще деякий час трималися разом. Але ось куля поцілила Ларкового коня. Терешко перегородив якомусь возові дорогу, я обрубав гомбур. Зняли сідло і знову Ларко на коні. Денікінці, як раптово напали, так і залишили нас. Зникли кудись, як і з'явилися.

Почали збиратися. І, на диво, всі були цілі. Втоми, як не було. Коні гарцювали.

У Плетеному Ташлику зайняли ми квартирі. Полк був увесь зібраний. Вже почали готуватися на відпочинок. Але ось нічну тишу нарушила сурма. Алярм! Знову сідаємо коней, знову в наступ. Прорвався большевицький панцерник. „Вперед! Слава!” і полетіли ми в атаку. Попереду, як завжди, полковник Петро Дяченко.

Панцерник відкрив по нас вогонь. Ніч темна і кулі лише свистять над нами. Ні з чим ми повернулися назад. Розташувалися знову на іншій вулиці. До хат дозволено було тільки невперемінку заходити погрітися. Зайшов і я. Тільки примостився, очі самі заплющуються. Четверта доба майже без сну. Коли, немов крізь сон, чую — кличуть. Хочу підвестися, але так тяжко піднести стомлене тіло. Порядний штовханець і я вже на ногах.

— Пан бунчужний тебе кличе! — каже посильний.

Знову в дорогу. Вислали мене і Михайла Р. розшукати кінногірську батарею полковника Алмазова. Більш-менш розказали, де шукати. Треба повідомити полковника Алмазова про новий напрямок пересування армії.

Нарешті добралися до місця стоянки батареї полк. Алмазова. Але... ані батареї, ані полковника Алмазова. Батерія вже вирушила з місця. Їдемо далі шукати. Цілу ніч у дорозі. Коні вже попроставали. Вирішили вранці трохи відпочити. Через село, де ми зупинилися на відпочинок, алмазівці не проходили, хоч це село лежало на дорозі напрямку руху армії з попереднього наказу.

Не знаємо, де шукати, куди йти. Два дні знову в пошуках. Знайшли батарею лише за два тижні.

З того часу минуло чимало часу. Відділ до двадцяти чоловіка виконував якесь окреме завдання. Щоб дати коням відпочити, зупинилися ми в розташуванні якоїсь частини. Нам, вільним від сторожі біля коней, дали дозвіл відлучитися на якийсь час.

Я вирішив пройтися трохи. Бачу — ватрочка. Довкола стоять і гріються люди... І таким же добрим тютюнцем заносить від ватри. Не витримав, підійшов, привітався та й кажу:

— Що то за пахоці від ваших цигарок, панове, і некурящий захотів би потягнути...

— А ви курите? — запитали вони мене.

— Коли маю, то курю, — кажу.

Були то старшини. Угостили мене тютюном. Давно не курив такого тютюну.

У цілому роз'їзді повітрушували ми кишені, де колись тютюн був. Старшини, бачучи, що я „чужий”, питають — хто я і з якої ча-

стини. Я відрепортував, як належить козакові. Хтось перепитав, як моє прізвище. Я повторив.

— А більше ви не знаєте когось із цим прізвищем в армії? — знову питає той самий старшина.

— Брат мій десь є, але від 1918 року нічого не чув про нього.

— Під Ташликом же ваш полк був? — запитав старшина.

— Був, — відповідаю я.

— Там один Сім'янців, що був хворий на тиф, загинув. Коли денікінці пішли в атаку, віз, на якому лежав Сім'янців, перевернувся. Потім, коли все затихло, його знайшли мертвим. Там, у Ташлику, його й поховали.

— Як його звали? — запитав я оповідача.

— Здається, Ростислав.

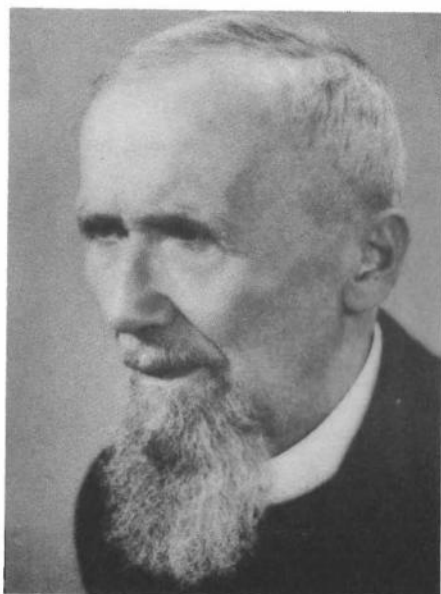
— Мій брат називався Олекса, — ми з Харківщини, — сказав я.

— Та й Ростислав був із Харківщини, — хтось додав.

Але в нашому роді ніхто не називався Ростиславом.

Довго не давав мені спокою той Ростислав, аж поки в 1920 році, літом, я зустрівся з своїм братом Олексою, який теж перехворів на тиф.

**Начальний духівник УГА
і 1 УД УНА д-р о. Василь ЛАБА.**

**Митрофор, протосрей Олександр
ДОВГАЛЬ, к. поручник армії УНР.**

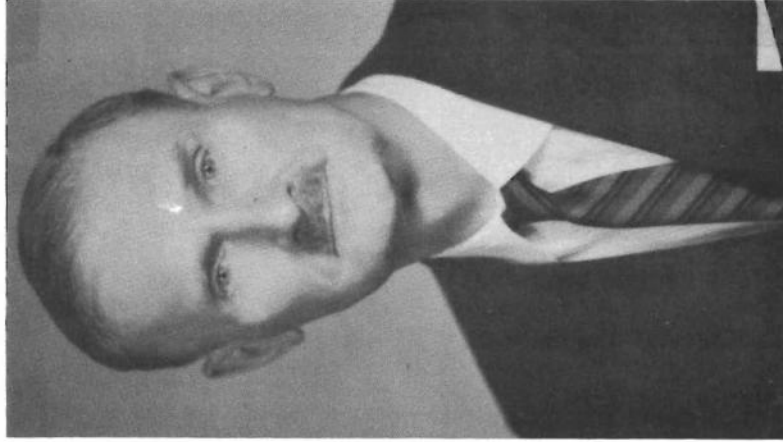
**Полковник Окремої Кінної дивізії
Іван ЦАПКО.**

**Сот. армії УНР
Сергій ЛИТВИНЕНКО.**

Сотник Іван КОСЕЦЬ.

Поручник Іван ПИНДУС.

**Поручник гарматного полку УСС
і армії УНР Петро ПРУДИУС.**

Григорій МАСЛІВЕЦЬ
Підполковник

ГОРДІЄНКІВСЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК

1-ий Гайдамацький запорозький кошового отамана Костя Гордієнка кінний полк — так він називався з дня початку формування (десь наприкінці 1917 року, в північнозахідній лісовій частині Волині) і так він називався в другій половині березня 1918 року, коли з боку Полтави вступив до м. Костянтинограду на Полтавщині.

У м. Костянтинограді від другого тижня січня 1918 р. до згаданої вже другої половини березня господарювали большевики. Прийшли вони туди з Харкова через Лозову. Мале повітове місто переживало на протязі отих двох з таким місяців спершу глибоке здивування, а потім жах від непроханих та розперезаних червоних господарів. Життя завмерло, місцеві люди трималися кожне свого помешкання, побоюючись навіть на подвір'я виходити. На вулицях удень з місцевих нікого не можна було побачити, і лише коли починало сутеніти, то десь-не-десь хтось крадькома швиденько вискочить із хвіртки свого подвір'я, щоб прожогом побігти до хвіртки сусідової або на протилежний бік вулиці. А саме тоді було, власне, найнебезпечніше показуватися на вулиці, бо на рогах вулиць висіли оголошення, підписані — „Ревком міста і повіту Костянтиноград”, а в них писалося, що кожний, хто вийде на вулицю по 5-ій год. вечора, буде патрулями затриманий і суворо покараний. Це суворе покарання було — розстріл на місці без допитування і навіть без ідентифікування.

По вулицях міста дійсно сновигали до зубів озброєні та кулеметними стрічками навхрест обпопружені кінні та піші патрулі п'яних і напівп'яних типів, переважно чистокровних москалів. Пострелів скрізь чути було багато, особливо тоді, коли заходив вечір. Від подвір'я до подвір'я містом через плоти діставалися повідомлення, що на тій та на тій улиці застрілено того то та того то. Називано прізвища. Розграбовано банки, розграбовано „казначейство”, розбито горільчаний склад, ограбовано споживче товариство, згвалтовано багато дівчат

та заміжніх жінок, ограбовано церкву... Таких вісток було без кінця й краю.

Надворі в січні та лютому стояла зима, а від березня потепліло, сонечко почало довірливо заглядати у перелякані обличчя, на подвір'я та утворило по вулицях цілі озера, бо ні про відгортання снігу перше, так само, як ні про відведення води пізніше — ніхто не дбав. Коли почалася друга половина березня, то якась невидима рука на багатьох місцях у місті, на плотах та на стінах будинків, поналіплювала оголошення, що з боку Києва та Полтави незабаром до міста прийде українське військо, слідом за яким іде військо німецьке, щоб у Костянтинограді так само, як на терені цілої України, відновити мир і порядок та вигнати оті осоружні п'янї банди червоної гвардії. Одна з тих невидимих рук пише зараз оці рядки. Наступного дня над містом появилася літак із чорним хрестом на крилах. Появився з напрямку Полтави, пару разів обкружляв і повернувся знову в напрямку на Полтаву.

Люди підбадьорилися, повеселішали, виходили вдень на вулицю, почали приглядатися та розпитуватися, констатували, що більшість отих повідомлень, що до них недавно діставалися від сусідів через плоти, були правдиві. Із затаєною злобою поглядали на озброєних москалів, які якимось принишкли та прислухалися, чи не долетять до вуха якісь звуки з полтавського напрямку. Вночі в тім напрямку цілий небосхил спалахнув огнем і почалися глухі та могутні вибухи — десь там щось відбувалося. Озброєні банди непомітно стягнулися до залізничної станції, містом уже вільно з острахом ходили гуртами і поодинокі місцеві люди. Один одного питали про заграву та про вибухи. Не відомо, якими шляхами та звідки від уст до уст полетіло вияснення — горять у Ланній склади гарматних набоїв, підпалили їх большевики, що звідти вже прибули на станцію Костянтиноград потягом, а до того потягу вантажаться оті „наші” розхрістані бандити, бо з Карлівки наступає українське військо. Ті склади у Ланній були збудовані на полі, близько залізниці, в другому чи вже в третьому році війни. Стояли там в рядах вирівняні величезні дерев'яні „сараї”, наповнені ящиками гарматних набоїв. Оце тепер ті „сараї” з набоями горіли, тупали та освітлювали небосхил.

Ціле місто було на вулицях, не зважаючи на те, що була ніч. З боку залізничної станції, що була за містом, почулося пару гарматних вибухів — це оті „наші” з гармат, що мали у відкритих вагонах, бухкали в напрямку Карлівки, мабуть, більше зі страху, ніж із потреби. На ранок втихло і те бухання зі станції і незабаром з боку Ланної до міста вихром на конях примчали передові стежі козаків Гордієнківців. Коротко поговорили з місцевими людьми при в'їзді до міста і помчали через місто в напрямку залізничної станції. За ними незабаром з боку ж Ланної наспів цілий Гордієнківський кінний

полк і без пострілу, в струнких рядах та за надхненних вигуків, сліз, цілування коней та стремен посувався містом і розташувався по подвір'ях. Була неділя. Неділя за календарем і неділя, навіть Великдень на обличчі і в душі кожного громадянина міста.

Не встиг полк розташуватися по подвір'ях, як до будинку, на брамі якого стирчав спис із прапорцем, посунув натовп місцевої молоді — студенти, семінаристи, старші гімназисти, старшини, що приїхали недавно з фронту, їхні знайомі та приятелі. Всі навипередки зголошувалися до українського війська. На подвір'я вийшов командир Гордієнківського полку полковник Петрів, довідався про причину приходу того натовпу, віддав розпорядження і вже почалася реєстрація та приділення до частин.

У церквах дзвонять дзвони, люди до церков поспішають і наповнюють їх, на вулицях міста заграли сурми і після Служби Божої, вже на площі, стоїть Гордієнківський кінний полк, потім проходить рядами перед оркестрою, з боку якої стоять священники в блискучих ризах, хор, хоругви, полковник Петрів на коні — загальне привітання, радісне, шире, участь бере ціле місто. По закінченні дефіляди, полк знову розташувався по помешканнях і в місті почалося нормальне життя, відкрились недограбовані крамниці, почалося навчання в школах, відновився рух із сіл до міста на базар, почали ходити потяги з Полтави і на Полтаву, відкрився розграбований червоними поштамт, повітовий уряд і т. д.

Гордієнківський кінний полк стояв постоем у місті тиждень, комплектувався, відпочивали люди і коні по довгих перемаршуваннях з Волині через Київ та Полтаву. Складався він тоді з чотирьох кінних сотень, кінно-гірської батареї полк. Алмазова, що була стало приділена до полку, сотні кулеметної, відділу мотоциклетного, відділу зв'язкового (телеграф та телефон) та відділу господарського, що задовольняв усі потреби полку і батареї та їхніх коней щодо харчування, одягу, взуття, зброї, амуніції тощо. В Костянтинограді він докомплектувався і навіть перекомплектувався, бо насували з сіл натовпи молоді, що зголошувалася до зброї. Тим часом піші частини бригади отамана Натієва, що до неї належав тоді і Гордієнківський кінний полк разом із батареєю Алмазова, заняли простір упродовж залізниці на Лозову (залізничний вузол) і посувалися з боку Лозової та з боку Полтави на Харків. Таким чином відступ по залізниці червоним на Москву був відрізаний на цьому відтинку лівобережної України. Відступали вони по лінії залізниці в південному напрямку, на Крим.

По цілотижневому відпочинку в Костянтинограді, Гордієнківський полк сотнями повантажився до вантажних вагонів на ст. Костянтиноград і станціях сусідніх і через Лозову тими потягами рушив у напрямку на Синельникову, Олександрівськ, Мелітопіль аж до ст. Джанкой уже на Кримському півострові. Червоні панічно втікали, не ро-

били в паніці майже жодного спротиву, не встигали навіть за собою псувати залізницю. Їх не було багато, бо місцеве населення українське ніде до них не приєднувалося, їм не допомагало, хоч і проти них на тому терені ніде збройно не виступало. Боялися їх, бо це були дійсно в повному значенні бандити. До зубів озброєні, розбещені, вбивці і грабіжники — така тоді була вся московська збройна сила — „красная гвардія”.

На ст. Джанкой усі потяги, а було їх 6, Гордієнківського кінного полку скупчилися і почали вивантажуватися з вагонів. На протязі 2-х годин полк із батареєю був готовий до бою, тим часом смерклося і полк вирушив у напрямку Симферополя, головного міста Таврії. Нічним походом перейшов половину віддалі до Симферополя, віддаляючись ліворуч від залізниці, ранком розташувався по глухих німецьких колоніях, що там були, підгодував коней і смерком вирушив знову на марш. Знову південним напрямом і щораз далі від лінії залізниці, що йшла з Джанкою на Симферопіль. Вступив у гори, ще раз переднював по татарських саклях, порівнювався з Симферополем, який був на захід, і ввечері вирушив, об'їжджаючи Симферопіль, глибше в гори в напрямку татарського села Біюк Джанкой. Розвідка і контррозвідка, ще коли полк був на ст. Джанкой, повідомила, що червоні не думають зупинитися в Симферополі, а поспішають до Севастополя, щоб там з'єднатися з Чорноморською фльотою, яка стояла в Севастополі. Контррозвідка наша довідалася, що моряки Чорноморської фльоти, в переважній кількості українці, мають намір приєднатися до українського війська, яке до них суходолом наближається, не виступають проти москалів, бо і тих є у флоті немало, але рішуче не передадуть фльоти і не піддадуться німцям, які сунуть на Крим слідом за українським військом. Командування німецького війська, яке було десь далеко ззаду за нами, повідомило наше командування, яке оперувало на тому терені, що воно не бажає, щоб українське військо переходило Перекоп і вступало на кримську територію, бо, мовляв, Крим є російський і українці там не мають що робити. От через ці причини наші марші на кримському півострові, від Джанкою починаючи, відбувалися не вдень, а вночі, — щоб німці не знали, де ми обертаємося та куди прямуємо. Бож німецьке військо з німецькою докладністю посувалося недовірливо, обережно та нерішуче далеко ззаду за нами, все більше віддаляючись від нас.

Коли ми третього ранку опинилися в горах на південь від Симферополя, то почали розташовуватися в с. Біюк Джанкой по татарських подвір'ях. Незабаром з північного напрямку появився літак з чорними хрестами на крилах, обписав у повітрі пару кіл і зник на північ. Ще не встигли козаки нагодувати та напоїти коней після нічного маршу, як з півночі пришуміли на мотоциклетах вояки в німецьких уніформах, розпитали наших вартових про місце перебування

командира полку і передали йому наказ німецького командування. Наказ той був: повернути полк на північ і відійти за Перекоп. За якусь годину потім до нас приїхало німецьке авто з німецьким полковником, який привіз наказ від німців: бути йому при нашому полку і супроводити його аж поки полк не буде за Перекопом.

Про якийсь спротив не могло бути мови, бо німці з нашою владою в Бересті підписали договір, вони сьогодні є наші союзники і, чи нам хочеться чи не хочеться, — мусимо виконувати їхні розпорядження. Довелося завертати назад. Ту віддаль від Джанкою до Біюк Джанкою, що ми переїхали її на протязі 3-х ночей, ми, з німецьким полковником в протилежному напрямку, покрили за тиждень. В Джанкої, де тоді вже була німецька піхота, навантажилися знову до потягів і вирушили за Перекоп, власне, за Сиваш, бо Перекоп був не по дорозі. В Ново-Олексіївці німецький полковник нас залишив і поїхав до свого штабу, а ми потягами поїхали на Мелітопіль, куди прибули на Великдень. Великодні свята перебули з кінями у вагонах на станції Мелітопіль і вирушили потягами до ст. Царицин Кут (на південь від Олександрівського, в дніпрових плавнях), де вивантажилися із потягів і розташувалися по селах близько залізничної станції.

Перше в Мелітополі, а потім в Царициному Куті командир полку скликав збори старшин полку і на тих зборах пояснював ситуацію у світі взагалі і на терені нашому зокрема. На тих зборах ми від нього довідалися, що німці у Києві насильно перебрали владу з рук Генерального Секретаріату та Центральної Ради та передали до рук ними призначеного „гетьмана”, російського генерала, росіянина українського походження — Павла Скоропадського. Всіх присутніх опанувало обурення таким німецьким насильством, всі шукали виходу з нашого становища, постала думка: не чекати часу, коли гетьман німецькими руками візьметься за нас тут, а залізницею дістатися на Кубань, де з кубанськими козаками разом не пустити німців на терен війська кубанського, а ввійти у тісний контакт з народами Кавказу та з Кубані і Кавказу утворити осередок спротиву проти німецького та російського червоного і білого насильства. До здійснення того рішення не дійшло, бо комунікація тим часом була вже в цупких німецьких руках.

До Ростова-на-Дону, через який ми мусили б пройти походним порядком, щоб обійти Озівське море, є понад 300 км., цю віддаль можна б покрити днів за 8-10, але через Ростов довелося б пробиватися, бо там большевики мають значні військові сили, мають пряме сполучення залізницею з Царициним на Волзі, де скупчені великі сили червоних. Це все ми знали і тому похід на Кубань походним порядком відпадав.

Тим часом німці поволеньки просунулися до самого Севастополя і почали переговори з червоними військами, що ми їх туди перше загнали, від Костянтинограду почавши. Червоні німцям здавалися,

але з умовою, що німці їх перевезуть через Україну до Московщини. Чорноморська фльота не схотіла з'єднатися з отими червоногвардійцями-бандитами, але також не виконала своєї попередньої погрози, що ліпше пустить фльоту на дно, ніж передавати її німцям.

Отож, червоні, яких ми були вирядили з України до Севастополя, залізницею тепер під охороною німецьких кулеметів проїжджали через ст. Царицин Кут потягами, а ми на них з перонів дивилися та обмінювалися з ними „компліментами”.

В дніпрових плавнях Гордієнківський полк простояв з місяць по селах. В тім часі до полку на відвідини приїжджав із штабом австрійських старшин Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург, який ніби прихильно ставився до українців австрійської держави та до української державности взагалі), на його привітання відбулася дефіляда полку, був на тій дефіляді також полковник Балбачан, який так не славно закінчив свою кар'єру пізніше. Чи він приїхав разом із Вишиваним та його штабом, чи звідкілясь окремо — не знаю. Був там і від'їхав разом із Вишиваним.

По місячнім відпочинку біля Царициного Кута, Гордієнківський кінний полк дістав розпорядження, очевидно, з Києва, вантажитись до потягів і від'їхати на північносхідній кордон України, там його обсадити, охороняти і т. д. В декількох днях наш полк через Синельникову, Чаплине, Макиївку, Костянтинівку, Слов'янське прибув на ст. Барвінкова (лінія з Лозової на Ростов), там вивантажився з потягів і розташувався в близьких селах, а тиждень пізніше знову навантажився до потягів і знову через Слов'янське та Луганське посунув по лінії на Старобільське. Вивантажившись із потягів, полк по мапі установив українсько-московські кордони, що були визначені в Берестю, і обсадив їх. Кордони ці, в глухому куті України, до того часу не були ніким охоронювані з жодного боку. Так само, як з боку нашого, — з боку московського не було жодної охорони чи сторожі. Незабаром сюди з Донецького басейну прибули піші частини тепер уже Запорозького корпусу, бо так тепер називалася колишня бригада Натієва. Вони обсадили кордон поруч Гордієнківського кінного полку. Штаб корпусу розмістився в містечку Білокуракине, найближча залізнична станція Сватова Лучка — майже 50 км. від штабу корпусу.

При нашому від'їзді з Барвінкової, наш командир полку, полк Всеволод Петрів, був раптом і негайно відкликаний до Києва. З того часу ми про нього нічого не чули і не знали. Командиром полку був призначений полковник Продьмо, який прибув із Києва. Командиром корпусу був з Києва призначений ген. Бочковський, а начальником штабу — Церетелі. Всі ці три названі особи були перед тим і залишилися надалі російськими офіцерами і „руськими людьми”. Нічого спільного з українською ідеєю, хоч формально були старшинами війська української держави, ці люди не мали. Російський генерал,

теперішній, з примхи німців, гетьман України Павло Скоропадський, їх покликав і наказ їм дав, а вони той наказ виконували. Одним із перших наказів від командира корпусу командирові полку був: привести Гордієнківський полк під присягу гетьманові.

Одного червневого дня сурмачі заграли збірку цілого полку, приїхав новий командир полку, відрекомендувався нам усім і оголосив, що найближчої неділі полк на площі має скласти гетьманові присягу.

Кожного дня провадилася муштра, часом на конях, часом без них. Треба було отих студентів та семінаристів з Костянтинограда навчити гаразд сидіти на конях, орудувати шаблею та рушницею. Треба було їх із цивільних хлопців перекувати на вояків не тільки душею, але й тілом. Треба було прищепити їм військові знання, без яких молодий чоловік не є вояком.

Надійшла неділя, сурмачі скликали людей на площу, полк сотнями розмістився навколо столика, обрусом накритого, у струнких рядах. Село Павлівка, де полк тоді перебував, досить велике село, в центрі церква, а біля церкви вигін-площа, що на ній звичайно восени відбувався ярмарок, а вліті, на весні та восени поза часом ярмаркування, бігали та бавилися діти чи часом паслася худоба. На тому вигоні старшини та козаки Гордієнківського кінного полку чекали закінчення Служби Божої у церкві та на прийняття присяги. Церква сільська, невелика, — туди може вмістилося б чверть тих людей, що стояли на вигоні. По закінченні служби священник із дяком, євангелією та хрестом вийшли з церкви і заняли місця біля столика. Після прочитання молитви, священник сказав, що тепер він читатиме слова присяги, а всі присутні мусять за ним той текст повторювати слово за словом і після того підійти до нього та поцілувати хрест на знак того, що тим цілуванням хреста присягають дотримувати того, що буде прочитано в тексті присяги.

Далі голосно читає: „Оцим я присягаю перед нашим Господом Богом (за ним сумлінно присутні повторюють слово за словом) та цілуванням хреста і євангелії стверджую... (повторюють далі)... що я, по мірі своїх сил буду чесно і вірно та сумлінно... (повторюють)... боронити свою державу Україну... (повторюють) ...та ясновельможного пана гетьмана... (мовчанка, ніхто не повторює) ...та її ясновельможного пана гетьмана... (читає голосніше священник, але знову тиша і тільки з задніх рядів на повний голос пролунало — „А...!”) ...священник, тоді вже більш не повторюючи про гетьмана, похапцем дочитав слова присяги, не зважаючи, чи за ним хтось повторює, чи ні ті слова і закінчив. Залунали команди та розпорядження і сотні відійшли з вигону. Отак та отаким способом Гордієнківський кінний полк „приняв” присягу гетьманові Скоропадському.

Перед цим полк та його господарська частина з батареєю Алмазова існували з якихсь резервів та заощаджень, про які старався та

про які знав тільки начальник господарської частини Корніяш і його підлеглі урядовці. Знали ми, що ті резерви вже вичерпані. З Києва було давніше обіцяно, що до всіх частин Запорозького корпусу будуть регулярно додавані гроші, харчі, овес, сіно, зброя, амуніція, одяг і взуття. Обіцянки цієї гетьманський уряд не дотримав ні перед присягою, ні по ній. Харчувався Гордієнківський кінний полк у тих павлівських селян, що по їхніх подвір'ях з кіньми був розташований. Щоб не бути для селян-господарів тягарем, дармоїдом, — кожний старшина та козак дістав дозвіл самому допомагати господарям у праці на полі і свого коня до такої праці вживати. Отож, навчання та муштра мусіли припинитися, бо припинити виконання охорони на кордоні аж ніяк не можна було. На протилежному березі річки Айдар, що в тих місцях творила кордон, від недавнього часу почали появлятися озброєні та у військових уніформах люди щораз більшими групами. Почали навіть у нічній темряві перепливати на конях річку, грабувати околицьких селян, а на ранок зникати знову за річку. Отож потреба пильніше охороняти кордон була ясна кожному. Від того часу охорону з нашого боку посилили, пости та патрулі були розтрушені густіше. А гетьман тим часом навіть їсти не дає ні людям, ні коням...

Такий стан потривав ціле літо, відбулися жнива, надходила осінь 1918 року. Майже в усіх старшин та козаків одяг та білизна і взуття зносилися. Не помагали вже пильні руки зичливих дівчат та молодниць, що тих наших вояків обпірали, латали їм сорочки, нашивали латки на штанах. Час робив своє, надходила холодна осінь, а полк голий і босий. Команда полку не ставила жодного спротиву, коли хтось із старшин чи козаків, передавши коня з сідлом визначеним чинникам, від'їжджав з полку геть. Мабуть, полковник Продьмо щодо цього мав із Києва інструкції, бо наскільки в інших відношеннях він був твердий, настільки в цьому відношенні був лагідний та зичливий. Отак Гордієнківський кінний полк з дня на день меншав і меншав. Це очевидно сходилося з бажаннями гетьманської влади в Києві. Влада та в легкий та дешевий спосіб хотіла таким своїм поступованням довести до того, щоб єдине в ті часи сильне духом та велике кількістю українське свідоме з'єднання перестало існувати. Ішло до того. З Полтави, Лубень, Костянтинограду, Миргороду та інших міст Полтавщини й Київщини почали до тих, що в полку ще лишилися, доходити повідомлення, писані і переказувані, від тих, що з полку від'їхали, що там, дома у них, по їхньому приїзді з війська, місцева „Державна Варта” (так за гетьмана в Україні називалася поліція) їм докучає допитами, арештовує, ув'язнює і кудись відсилає. До полку таким чином наспівали застереження: додому не їздити! Від'їзди з полку по домівках таким способом почали припинятися, люди думали та передумували — куди? Тут лишитися обірваним та босим на зиму немає чого, додому не можна, бо арештують. Наростало озлоблення з крив-

ди, яку чинив свідомо гетьманський уряд та його урядовці. Тепер, хто витримати в полку довше не міг, уже свій від'їзд не зголошував, коня з сідлом не передавав, а вночі сідав на коня і десь зникав. Як пізніше виявилось, дехто з них продав десь в сусідньому селі селянинові за безцінь коня, а сам поїхав залізницею та в цивільнім убранні не додому, але десь до якихсь родичів чи знайомих далі від дому. А деякі, національно менш свідомі, але зате більш озлоблені — перепливали конем річку Айдар і зголошувалися у москалів до червоної армії, щоб таким чином мати змогу в майбутньому помститися отій владі, що в такий куток та таким способом його загнала.

* * *

Тим часом заворушилося в Білій Церкві та навколо неї — і розголос, повний радісних сподіванок, пішов по Україні. Петлюра в Білій Церкві! Петлюра підняв повстання проти гетьманської влади! Петлюра визволить Україну від загарбників німців та не ліпших загарбників, що були вірні гетьманові! Автор цих рядків, передавши коня з сідлом, перебував на Полтавщині поза Костянтиноградом, мешкав у родичів і прислухався до отого гомону про Білу Церкву, з Гордієнківським полком утратив зв'язок, зголосився знову до війська, бо гетьманська влада вже перестала переслідувати тих вояків, що поверталися із Запорозького корпусу додому. Йй тепер було не до того, горів йй ґрунт під ногами, бо Петлюра скрізь по Україні був популярний, люблений і шанований, а гетьманська влада з йй гетьманом Скоропадським була в народі зненавиджена, бо була спряжена тісно з німцями та з єдиномеділимцями москалями. Вона себе цілком здескредитувала, йй чинникам і обіцянкам перестали вірити. Проти неї повстали і до повсталих приєднувалися.

З Полтави, куди гетьманською владою до військової частини з Костянтинограду автор був приділений, на свою відповідальність та на свій ризик попрямував у напрямі до Білої Церкви, минаючи Київ, де тримався ще гетьман з допомогою німців. Переїжджаючи через Кременчук, довідався, що в місті знову формується Гордієнківський кінний полк, рештки якого щойно приїхали до Кременчука з кордону. Цілком зрозуміло, що незабаром я знову зголосився до полку. До Кременчука почали над'їжджати ті старшини і козаки полку, що якомсь викрутились від арештів Державної Варти дома після повороту з кордону. Коней, отих ще з Криму та з кордону, що тепер були в Кременчуці, було досить. Полковника Продьми давно вже не було, він, як оповідали, однієї ночі „змився” до Денікіна на Дін. Рештки полку від кордону ледве встигли проскочити потягом через Харків, бо з півночі насували на Харків орди москалів, а харківські фабричні робітники, що йх у Харкові багато, були так розлючені на гетьмана і його владу,

що москалів червоних чекали, як визволителів. Незабаром Харків москалями був зайнятий. З Харкова москалі посунули на Полтаву, а з Полтави на Кременчук, Київ та Лозову. Полковника Балбачана в Кременчуці вночі Волох заарештував на станції, до того часу він був командувачем військ УНР на лівобережжі. Нам, Гордієнківському полкові, що стояв у місті Кременчуці, не ясным було тоді, чому це на станції вночі почалася стрілянина і чому та з чийого наказу заарештували тоді там полковника Балбачана. Автор цього спогаду випадково тієї ночі саме мав службу в полку, почувши пізно вночі стрілянину в напрямку станції, поїхав туди з малим відділом козаків, говорив там із старшинами штабу Волоха, але, не помудрішавши, повернувся назад до місця розташування полку. Довідався лише, що полковник Балбачан заарештований на наказ із Києва і що стрілянина виникла тому, що деякі старшини з штабу Балбачана, який був на коліях в окремому потязі, почали були відстрілюватися після викликання та затримання полковника Балбачана.

Останнього дня січня 1919 р. Гордієнківський кінний полк на наказ із штабу корпусу залишив Кременчук і, перейшовши через міст (Дніпро перед тим був розмерзся і знову замерз, криги позмерзалися при нових морозах так, що про перехід по льоду кіньми не могло бути мови), похідним порядком пішов у напрямку на Знам'янку, бо там тоді якийсь отаман Григор'єв із повстанцями захопив залізничний вузол Знам'янку і перерізав комунікацію по залізниці нашому корпусові, що через Знам'янку мусів би від червоних на захід відступати. Тим часом якісь частини наші із Знам'янкою самі собі дали раду і полк, лишаючи на боці Знам'янку, за наказом попростував на Голованівськ - Балту - Бирзулу. Штаб корпусу та піші частини корпусу в потягах поїхали тим самим напрямком і в Бирзулі були перед нашим туди приїздом. Так тоді в тих теренах воювали — піхота трималася залізниці та вагонів, а кіннота просувалася на конях вільним тереном, не тримаючись залізниць і, по змозі, обходячи міста. Останнє практикувалося тому, що в містах було тяжче дістати харч для козаків і особливо тяжче було в містах роздобувати сіно та овес для коней. Отож, в Бирзулі, на початку березня 1919 р., Гордієнківський кінний полк зійшовся з піхотою свого корпусу та штабом і дістав наказ вантажитись до вагонів і їхати потягом аж під Шполю, де з вагонів вивантажитись і затримувати червоних, що вже сунули з Черкас та Смілої на Умань. Мабуть, малося на увазі, що котрась із піших частин наш полк під Шполюю підтримає та до нас приєднається, але так не сталося і Гордієнківський кінний полк, приїхавши під Шполю, у чистому полі, під ворожим обстрілом, з кіньми з вагонів вивантажився, щоб потім ще раз зробити похід майже тим самим шляхом знову на Бирзулу і пізніше з Бирзули на Тираспіль.

Весна робила своє, підсихало, до Тирасполя полк увійшов на пе-

ремучених конях за майже літньої спеки, хоч ще не було Великодня, а лише наближалася вербна неділя. Між Тирасполем та Бендерами, де був міст через Дністер, стояли один за одним потяги в полі — це були потяги з нашим військовим добром, з нашими обозами, з обозами всіх частин корпусу, з раненими та хворими. На протилежному березі Дністра, у Басарабії, були румуни і вони з нашим командуванням за переїзд потягів через міст торгувалися та зволікали так довго, аж поки зі сходу на ті наші потяги не натиснула червона орда, що вже гострила собі зуби на майно, яке було в потягах. Короткий час наш фронт пробігав лінією поза останнім потягом, потім і ту лінію наша піхота мусіла залишити. Червоні кинулись грабувати майно в вагонах, румуни тим часом помудрішали і почали перепускати потяги через міст... щоб потім пограбувати ті потяги на своєму, басарабському терені. У страшний четвер Гордієнківський полк перейшов Тираспіль і підійшов до Дністра, наближаючись до бендерського мосту. По мосту один за одним переїжджали наші потяги. Ще не встигли всі переїхати, як на закруті ріки з кулеметами з'явилися червоні і взяли міст під обстріл. Піхота наша, побачивши, що потягів на другий берег не вирве, підкладала під вагони та під колії динаміт і за короткий час вагони почали вилітати в повітря. Червоні знову натиснули, піхота наша була вже на другому березі, а Гордієнківський полк сам залишився на лівому березі під кулеметним, гарматним та рушничним вогнем ворога. Через міст довелося полкові перебігти повним чвалом, а за останньою трійкою полку бендерський міст полетів у повітря. Підмінований він був раніше, а тепер французи, з якими ми зустрілися на румунському березі, привели ті міни до експлозії. Червоні ще пару разів за нами бахнули з гармат на румунський бік, а потім все втихло.

* * *

Тепер, коли у своїх споминах дійшли ми аж до румунського кордону з Гордієнківським кінним полком і той кордон по бендерському мосту вихром переїхали, пора зазначити, що саме цей полк від другої половини березня 1918 року виконав та в яких подіях брав участь. Від другої половини березня, від м. Костянтинограду, тобто до того часу, коли оповідач у тому полку не був і своїми очима не бачив того, про що мав би оповідати, — хай про той період оповідають ті, що про нього знають як учасники його.

Починаючи від Костянтинограду, де полк навантажився до потягів і вирушив через Лозову - Синельникову - Олександрівське до Джанкою в Криму, полк не прийшов по цілій цій віддалі до зустрічі з ворогом. Большевики, оті п'яні московські розперезані душогиби та грабіжники „красногвардейци”, з таким поспіхом, починаючи від Лу-

бень, Полтави та Костянтинограду тікали до Севастополя, що не було спроможности і засобів їх наздогнати та зловити. По цілій цій лінії кількість їх поступово збільшувалася: до втікачів з-під Лубень приєдналися втікачі з Полтави, до них приєдналися такі самі „Ваньки” з Костянтинограду, до них далі приєдналися в Лозовій такі самі і т. д.

Гордієнківський кінний полк разом із кінно-гірською батареєю Алмазова нараховував тоді кругло 1.000 вояків, добре озброєних, добре умундурованих, дисциплінованих, на добрих конях та з добрим технічним вирядом. За такий стан полку заслуга належить перш за все першому його командирові — полковникові (пізніше генералові) Всеволоду Петрову, а на другому місці належало б поставити тодішнього начальника постачання — Корніяша.

Самим тільки імпазантним виглядом, кількістю та дисциплінованістю вояків полку на розперезані п'яні московські банди гордієнківці наводили жах. Той жах посилював ще й той факт, що симпатії населення були цілком по боці української частини війська, яку при появленні радісно та сердечно цивільне населення скрізь зустрічало.

Отож Гордієнківський кінний полк, їдучи з кіньми потягами, не міг наздогнати „красногвардійців”, що перед ним утікали на Севастопіль також у потягах. Перевага з цього погляду в утікачів була в тому, що вони по своєму шляху втечі захоплювали на вузлових станціях найліпші та найшвидші паротяги і мали майже необмежену кількість вагонів, тоді, як Гордієнківський полк просувався за ними при допомозі паротягів та вагонів, що червоним були не потрібні, бо тому вони їх і залишали.

Після вивантаження полку з вагонів на ст. Джанкой, від полку в різних напрямках, а особливо в напрямках південному, південносхідньому та південнозахідньому були вислані сильні передові стежі, а зв'язком між ними та полком, що посувався на південь, були мотоциклісти. Ті наші стежі на південному напрямку дійшли до Симферополя, на південнозахідньому та південносхідньому — до моря. Одні, другі і треті мали малі сутички з червоними, що в Евпаторії, Симферополі та Судаку господарювали таким самим способом, як і в Костянтинограді. Кого з них не зарубали шаблями і кого не догнали кулями з рушниці, той втік у напрямку на Севастопіль, де очевидно прилучився до таких самих бандитів із Полтави, Костянтинограду і т. д. Таким чином Гордієнківський полк, просуваючись головними силами на Біюк Джанкой, за три доби лише своїми передовими стежами (з кулеметами) очистив від червоної наволочі ромб — Джанкой - Евпаторія, Джанкой - Севастопіль і Джанкой - Судак, при чому ті стежі (права і ліва) посувалися берегом моря обидві в напрямку Севастополя на з'єднання там зі стежею південного напрямку та на з'єднання з головними силами полку, що через Біюк Джанкой туди мали надійти. Саме в той час, коли головні сили полку зі штабом полку входили на сві-

танку до Біюк Джанкою, з Лівадії прибув на мотоциклі наш зв'язковий з повідомленням, що наша південносхідня стежа вигнала з Лівадії (літня резиденція царя Романова) червоних і посувається берегом моря далі в південному напрямку. Німецький засяг цю операцію припинив перед самим закінченням, а це закінчення було безсумнівне, бо на протязі доби в наших руках та під нашою командою опинилася була б ціла Чорноморська фльота, яка тоді була на якорі в Севастополі. Не тяжко вгадувати, що фльою за короткий час українське військо без труднощів оволоділо б усі українські береги моря Чорного та Озівського, нав'язавши сполучення з кубанським військом. Такого щось тодішнє німецьке командування собі не бажало, бо таким успіхом українське військо набуло б собі на тому терені над військом німецьким перевагу не тільки моральну, але і фізичну.

Сціпивши зуби, мусіли ми виконувати німецькі бажання та відмовлятися від майже закінченої широко zakresної і успішно до того часу переведеної військової операції.

По довгих переїздах залізницею в Таврії, Катеринославщині, Харківщині, по залізницях Донбасу та знову по Харківщині, по вантаженнях до вагонів та вивантажуваннях із вагонів, полк дефінітивно на довгий час вивантажився на залізничних станціях навколо Старобільського, обсадив декілька десятків кілометрів тодішнього українського державного кордону по річці Айдар і разом з полками пішими тієї Запорозької групи (корпусу чи дивізії, бо за той час незмінним залишилося лише ім'я „Запорозька”) Богданівським та Дорошенківським, які по лінії кордону були від Гордієнківського кінного полку розміщені праворуч і ліворуч, — узяв на себе обов'язок стерегти оцей глухий та найвіддаленіший куток Батьківщини.

Цей куток української державної території тоді в жодному значенні не являв собою якогось важливого пункту, що ніби вказувало б на те призначення для цієї служби саме Запорозької групи, єдиної в той час сильної бойової одиниці тодішньої молоді української держави. Багато більше ця бойова одиниця могла б зробити в той неспокійний час там, де будувалася доля України, в осередку її, в Києві. Саме з цим рахувалося німецьке командування з підлеглим йому гетьманським урядом і саме з тих причин Запорозьку групу запроторили аж в найвіддаленіший куток від Києва, відкликали полк. Петрова, усунули Натієва, настренчили Бочковського, Церетелі та Продьму. Німці таким способом у Києві і взагалі в Україні мали руки цілком розв'язані і робили, що хотіли, а гетьманський уряд їм у всьому допомагав, а часом навіть переборщував німецькі бажання, аби тільки їм догодити. Цілий час тривання гетьманської влади (рівних 200 днів) відносини на Україні в цьому напрямку гіршали для українців і ліпшали для німців і білих москалів. Населення України, всі його шари і прошарки, всі, в кого прокинулося почуття української приналежності, — з та-

ким поступом не погоджувалися і ставилися до нього перше з іронією, а пізніше з ворожнечею — затаєною чи явною. І не могло бути інакше:

Україна мала з німцями певну умову, укладену в Бересті, якої німці на кожному кроці не дотримували, а часом нахабно ламали;

Україна власною збройною рукою цілу свою територію звільнила від московських озвірілих банд, а німці при тому були завжди пару десятків кілометрів ззаду за українським військом;

Україна своїм хлібом годувала тепер цілу Німеччину та Австро-Угорщину, не одержуючи від німців за той хліб нічого;

Україна з волі віроломних союзників-німців поступово перетворювалася в інтенданта ворожой собі сили, що зростала на Дону під керуванням різних краснових, олексієвих, денікінів та врангелів.

Кожному свідомому українцеві це було видно і пояснень не потребувалося, бо факти говорили краще від різних пояснювань та гетьманських викрутасів.

Червона Москва тим часом не зівала і повною парою приводила в порядок свої збройні сили. Перестала вистрілювати офіцерів колишньої царської армії, а навпаки — запросила їх творити червону армію. Покликала до служби колишніх царських генералів та старшин генерального штабу, сипнула грішми їм. Троцький та Фрунзе, не покладаючи рук і маючи до диспозиції необмежені засоби, організували, будували і посилювали свою червону армію. Гетьманський уряд робив навпаки на терені свого посідання, в Україні, — розкладав та розформовував українські більші і менші військові одиниці. Така доля спіткала Синю та Сіру дивізії, що на теренах Німеччини та Австрії в час війни були зформовані з полонених вояків-українців. Обидві ці дивізії, не взявши жодної участі у звільненні України від передгетьманської червоної навали, по своїм приході з Німеччини та Австрії до Києва були роззброєні і демобілізовані з волі німців та з наказу гетьмана. Та сама доля чекала і Запорозьку групу, вояки якої, свого часу добровільно зголошувались до українського війська і були в порівнянні до згаданих двох (Синьої та Сірої) дивізій краще орієнтовані, краще інформовані та національно твердіше спрямовані, бо всі ті події на Україні в 1917-му і 1918-му роках відбувалися у них перед очима, тоді як вояки Синьої і Сірої дивізій, будучи в той час на терені Німеччини та Австро-Угорщини, знали про все лише з німецьких джерел.

Правда, Скоропадський після ліквідації цих двох дивізій почав у Києві формувати Сердюцьку дивізію. До неї з його наказу набирали молодих хлопців, які ще і у війську не були, які походили з заможних селянських родин. Їм, тим хлопцям, нічого їхні російські старшини не викладали про історію України, про постання сучасної Української Держави, про національні стремління українців. Їм викладали лише

знання військової дисципліни та ганяли їх за царськими російськими звичаями і порядками на муштру. Творилася таким чином у Києві національно несвідома, з російським духом, хоч і з українського людського матеріялу, — збройна одиниця. Гарматне м'ясо.

Це гарматне м'ясо виступило на сцену тоді, коли гетьманська влада стрясалася у своїх основах, — під кінець німецько-гетьманського панування — в обороні гетьмана на вузькому терені Києва та його околиць. Виступило і при першому дотику з їхнім ворогом — військами Петлюри — розбіглося і розсипалося. Павло Скоропадський змушений був тоді на швидку руч перебратися в уніформу німецького старшини, обмотати собі голову бинтами, сісти в німецький потяг німецького червоного хреста та хутенько, поки його не пізнали, від'їхати до Німеччини, де він потім перебував аж до року 1945-го, коли його в Баварії забито під час бомбардування міста, через яке він тоді переїздив потягом.

Гордієнківський кінний полк створений був перед гетьманом, перетривав тих 200 днів панування Скоропадського і, знову поповнений та укомплектований, існував далі. Від Кременчука командиром полку був полк. Птушко. Перше ніж полк відійшов з Кременчука на Бирзулу в кінці зими 1918-19 року, він вислав до с. Омельник (північний напрямом, 20 з лишком км.) сильну охорону. Між Омельником та Кременчуком натягнули телефонний дріт. Це було в другій половині січня 1919 р. В Полтаві тоді вже були червоні, на лінії Полтава - Ромодані курсував наш панцерник, Кобеляки станція (12 км. від міста Кобеляк) була занята червоними, що прийшли з Полтави, отже Кременчук був під ударом червоних. Відділ, простоявши у віддаленому від залізничних ліній селі декілька днів та за той час щоденно висилаючи стежі на схід, північний захід на своєму терені не виявив присутности червоних, зате вже другого дня втратив телефонний зв'язок з Кременчуком, бо хтось вночі дроти перерізав і їх зовсім відносив. На вечір сполучення з Кременчуком знову налагоджувалося, а вночі знову дроти на великій віддалі були перерізані і забрані. Лежав глибокий сніг і падав новий на нього, сліди були заметені. Четвертого чи п'ятого дня з Омельника було чути глухі вибухи в напрямку південному, а поступово і в південнозахідньому, ніби кременчуцькому. Зв'язку з Кременчуком уже два дні немає, не відомо, що там робиться, вибухи гарматні в напрямку Кременчука — немає чого далі нечинно сидіти в Омельнику. Відділ вирушив у напрямку на Кременчук, стежі спереду, вибухи ближчають. Вияснення: на станції Потоки стоїть ворожий панцерник і з гармат стріляє по Кременчуку. Обійшли півколом здалека Потоки і наблизилися до Кременчука. Назустріч сунеться по дорозі великий натовп людей, багато з них з рушницями. Хто і куди? Стежа зупинилася біля них і розпитує, відділ наближається до натовпу.

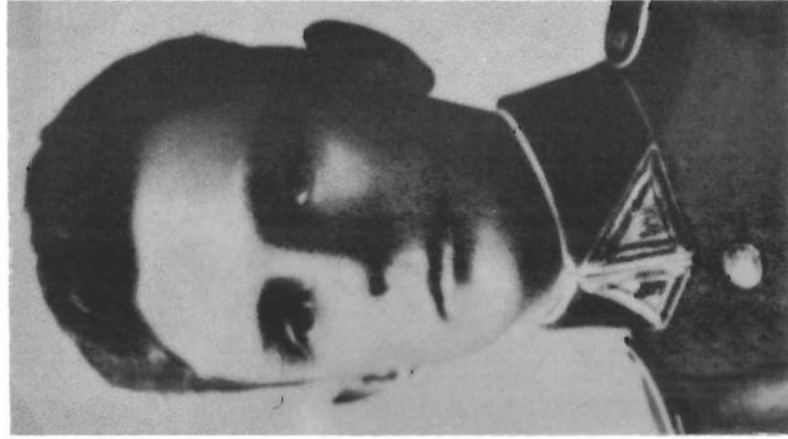
„Товарищі! Нас мобілізував гетман, ми не хотім служити ні єму і нікакой Україні, ми їдьом к вам!” — гукають здалека до нас.

„Очень хорошо, — відповідаємо. — Пока суть да дело, сложите оружие на сани!” Декілька саней їхало за відділом з телефонними дротами та телефонними апаратами.

Охоче і швидко накидали до саней рушниць, пістолів, набоїв, гранат. До саней приставлено варту.

„А тепер, хлопці, обертайтеся та йдіть перед нами по дорозі на Кременчук, що он його вже видно!”

Здивовання на обличчях, чухання в потилицях, поглядання на сани зі зброєю, але пізно, мусять слухати. Їх разів у 5-6 більше, ніж нас у відділі. Посуваємося до міста, по заметах, обминаючи натовп, обігнала його вислана наперед стежа. Під плотом крайнього подвір'я заклацали рушници і висунулись голови в шапках, стежу підпустили близько. Наші, піхота, Дорошенківський піший полк. Передаємо їм натовп і з відбраною у нього зброєю. Командир полку, полк. Литвиненко, говорить, що Гордієнківський кінний полк з наказу штабу дивізії ще позавчора на вечір похідним порядком з Кременчука відійшов через міст на Крюків і далі в напрямку на Знам'янку, для відділу чомусь не лишено жодних розпоряджень. Дорошенківці навіть не знали, що відділ Гордієнківців перебуває десь в якомусь Омельнику. „Мама” — полк. Литвиненко, поспробував гордієнківцям дати свої накази, щоб відділ не йшов за полком, а щоб лишився з пішим полком. Послали зв'язок до штабу дивізії, що був у вагонах, які стояли саме на крюківському мосту. Генерал Загородський, тодішній командир Запорозької дивізії, віддав наказ, щоб відділ доганяв свій полк. Отож уже смерком вояки відділу гордієнківців, пішки, за повід тримаючи коней, один за одним перевели своїх коней по трьох дошках залізничного мосту. На коліях стояли вагони, а далі стояли накопичені та льодом сковані криги Дніпра. До ранку Дорошенківський полк заняв оборонну лінію на правому березі Дніпра, потяги вночі переїхали міст, а на світанку червоні почали з лівого берега гарматним та кулеметним огнем кропити правий, крюківський берег. Кулемети обізвалися також з боку крюківського залізничного депа. Заагітовані раніш червоними, робітники крюківського депа стріляли по нас. По нас стріляв і кулемет з церковної крюківської дзвіниці. Нам лишалася одна дорога і та обстрілювана ворогом, дорога побіля залізничної колії на Знам'янку. По залізниці їхали один за одним наші потяги з постачанням, резервовими кінсьми, раненими, зі штабом та обозниками, а рівнобіжно з потягами тим самим напрямком, пригинаючись попід плотами, перебігали дорошенківці і серединою вулиці їхали гордієнківці. Тих, що стріляли, не було видно, отже не було по кому стріляти ні дорошенківцям, ні нам, але кулі летіли на нас і поміж колесами вагонів, що їхали з лівого боку, і з дзвіниці з правого боку, і від мосту ззаду. Тому, що

Хорунжий армії УНР Іван ЧЕСНО
(в уніформі майора Литовської армії).

Полковник Віктор ДЯЧЕНКО
(в студентській уніформі).

Полковник Іван ЦАПКО
(в уніформі осаула Кубанського
війська).

Сотник інж. Валентин СІМЯНЦІВ.

**Підполк. Аверкій ГОНЧАРЕНКО,
командир бою під Крутами і коман-
дир батальйону 29 полку 1 УД УНА.**

Поручник інж. Олекса СІМЯНЦІВ.

це по нас стріляли не вояки, вправні в стрілянні, а різна червона на-
волоч, що дістала рушницю в руки, мало хто з нас і з дорошенківців
у тих крюківських сутичках був забитий чи поранений. Вийшли в по-
ле, за місто, дорошенківці залягли в лаву лицем до Крюкова, пару
разів кожний з них вистрілив і стрілянина з Крюкова припинилася.
Дорошенківці там лишилися, а гордієнківці поїхали за своїм полком
на захід. Наздогнали його аж другого дня надвечір біля с. Диківка,
що 15 км. на північний схід від ст. Знам'янка. Знам'янка тим часом
була для проходу потягів наших вже звільнена тими раненими та
обозниками, що в тих потягах їхали, відділ Григор'єва із Знам'янки
відступив.

Майже без жодних пригод Гордієнківський полк з Кременчука
пройшов шлях через Голованівське до Бирзули. Щодня в поході, а вно-
чі відпочинок у селі, годування коней та харчування вояків. Не при-
гадую собі точно, скільки днів цей похід тривав. Трохи більше тижня.
Селяни, що з ними по селах ми бачилися та говорили, не виявляли
жодного зацікавлення, хто ми, чому та куди йдемо. Ховали від нас
по клунях коней, щоб не завербували їх „у підводи“, охоче частували
козаків горілкою свого виробу, раділи, що немає вже німців та їхнього
гетьмана. По селах відбувалися весілля, на ті весілля під час зупинки
на нічний відпочинок попадали, як запрошені гості, наші старшини
та козаки. Українське село гуляло, веселилося, гонило самогонку та
її на весіллях пило і аж ніяк не переймалося тим, що у світі далекому
і близькому діється, і тим, що з Москви на Україну суне червона орда.

„Нам їх немає чого боятися“, — говорили. — „Ми з ними на фрон-
ті в окопах з „одного котьолка“ кашу їли, нас одна воша в окопах
кусала, вони нам дадуть землю, що їй обіцяв та не дав Петлюра, а по-
тім за неї нас у с...у бив гетьман“... Отак тоді думав наш пересічний,
несвідомий національно сільський дядько. Ім'я тому дядькові — все
сільське населення хліборобської України. До такого способу думання
отого нашого селянина привів ясновельможний пан гетьман з його
жорстокою до українців і поблажливою до білих москалів владою та
методами влади. Ніщо інше не було причиною масового втікання се-
лян із Київщини поза державний український кордон на північ до
червоних. Там червоні з них утворили Таращанську дивізію, з якою
мали що робити і з'єднання нашої армії і повстанські відділи, що нам
сприяли. На тій самій Київщині оце тепер село гуло, справляло ве-
сілля і нишком сподівалося червоних визволителів, вірило, що йому
на московських багнетах принесуть вимріяну та обіцяну землю.

До нас ті наші київські, подільські та херсонські селяни стави-
лись досить прихильно і зичливо, відчували, що ми їхні і вони наші,
але душа кожного такого дядька линула в напрямку тих, що обіцяли
йому дати землю — до червоних москалів. Нічим іншим цього не
можна пояснити і нічим іншим це в дійсності не було, як тільки реак-

цією на гетьмансько-німецьку владу. Владу ту за 200-денного її тривання наш київський, подільський, волинський та херсонський дядько пізнав до глибини печінок на своєму власному тілі, бо гетьманські карні загони щедрою рукою роздавали нагаї на протязі цілого літа 1918 року саме отим дядькам. Оці, правобережні наші селяни, не познайомилися перед владою гетьманською з владою червоних москалів, вони їх не бачили, вони про них майже не чули, зате вони добре надивилися на владу гетьманську та її чинників. Надивились і оцінили — дуже добре! На відміну від правобережного, наш лівобережний селянин за короткий період часу пізнав перед гетьманщиною ще й владу розперезаного та загребущого „Ваньки-косого”, червоногвардійця. Тому отой наш сільський дядько з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, Вороніжчини, Катеринославщини та Таврії був терпеливішим до окупанта-німця і ним наставленої гетьманської влади, ніж селянин із правого берега Дніпра. Лівобережний дядько прихід українського війська щиро та сердечно вітав, радів, давав свого сина тому військовій, допомагав тому військовій всебічно, тоді як правобережний дядько, не зазнавши лиха більшого, вважав лихо менше за лихо найстрашніше та найбільше, а тим лихом для нього були оті нагаї гетьманських карних відділів, бо він їх відчув на собі та бачив, як їх щедро роздавано — винен чи невинен — селянам іншим. Тому отой наш київський перше, а потім подільський та херсонський, дядько на нас, гордієнківців, на початку року 1919-го поглядав хоч і не злим оком, хоч нагодував і козака і його коня, але свого сина до українського війська не послав і своїх коней у клуню сховав, щоб, боронь Боже, не сказали йому запрягати та відвезти за полком на санях хворих козаків чи пару мішків з вівсом. На той випадок, що його коні в клуні були б виявлені, то дядько мав у резерві вже приготовані і поламані сани і подерті цілком хомути чи не кованих коней. Причина, як би не поїхати, завжди знаходилася і свідків не бракувало. Коли ніщо з переліченого не помагало, то тоді дядькова жінка була смертельно хвора і лежала на ліжку, свитками вкрита, та просила, щоб до неї привезти священника. Аж отак наш правобережний дядько-селянин боронився, щоб нічим не послужити українському військовій. По селах тоді, з одного в друге, невтомно нишпорили різні провідники, що до небес вихваляли червону Москву та лили помії на Петлюру, Центральну Раду, Грушевського, Винниченка, Директорію. До їхнього голосу правобережний селянин пильно прислухався і щиро вірив. Вірив і сподівався, що отой червоноармієць, який до нього має прийти, несе йому перш за все землю, що за неї його гетьманські відділи нагаями били...

Похідним порядком Гордієнківський кінний полк у такій атмосфері дійшов з Кременчука до Бирзули.

Переставало замерзати, почало розтавати, пересування по небру-

кованих, розмерзлих дорогах ставало чимраз тяжче, а при тому ж — посувалися на південь. У Бирзулі під ногами у коней була якась брудна каша, коні грузли в тій каші майже по коліна і тяжко посувалися наперед.

На залізничних коліях у Бирзулі багато потягів, з потягами ми не бачилися від Крюкова, а оце були саме ті, що тоді були з нами в Крюкові. Тут, в одному з них, і штаб дивізії. Зголошення у штабі, отримання наказу і навантажування до вагонів з кіньми. Бирзула - Рудниця - Гайворон - Зятківці - Христинівка проїхали на протязі доби. Їдемо на північний схід, звідки прийшли похідним порядком. За Христинівкою вже потяг так не розганяється, як перше. Тальне проїхали зовсім помалу, а під Шполою потяг у полі став, бо його почали обстрілювати з боку Шполи. Мабуть, панцерний потяг десь із закруту, не видно. Поливають нас кулеметами, гранатами і шрапнелями. Вивантажуємося, змушуючи розсідланих коней вискакувати з вагонів, сідлаємо біля вагонів під постійним і досить близьким ворожим обстрілом. Близький, але не влучний. „Куди вони, партачі, стріляють?” — сміються козаки, коли на віддалі від потягу гранати зариваються в розмерзлу землю і цілим фонтаном розбризкують широко землю. В бік пострілів вибалочком поїхала наша стежа, постріли замовкають, перше кулеметні, а потім і гарматні. Стежі наші розїхалися у всіх напрямках, обстріляли їх лише зі Шполи, значить, ворога маємо лише на лінії залізниці на схід. Вечоріє. На північ від залізничної лінії, пару кілометрів за нею, в полі, стоять якісь фундаментальні будови, оточені високим муром. Присвітили сірником, на мапу, виявилось, що це монастир Бурсуки. Знайшли браму, постукали, відкрив чернець. Роз'яснилося лице у нього, коли почув, що це не червоні, а український кінний полк. Заметушилися ченці, вітають, запрошують цілий полк, прийшов ігумен і лице його також радісне. По залах, по трапезах та по різних великих кімнатах і будинках розмістили старшин та козаків полку. Коней поставили ченці по конюшнях, повітках, клунях та інших господарських будовах своїх. Відносно їжі сказали, що для коней є всього доволі, але для людей, тому що тепер великий піст, їжі обмаль. М'яса немає зовсім, хліба є досить і ще напечуть, досить є муки, молока, меду, солоних огірків, квашеної капусти, конфітур та яблук. Цієї чернецької „обмалі” вистачило, щоб за якусь годину по приїзді, люди і коні цілого полку, були нагодовані та, тепло вкрившись, спокійно спали до ранку. Вранці знову гуркання гармат та невдале влучання, на цей раз у монастирському саду та поза мурами монастиря. Нашвидку попоїли, осідлали коней. Ігумен Христом Богом просить, щоб ми своєю присутністю в монастирі не накликали на монастир біди. хоч як він радо нас бачить тут. Виїхали з брами, з боку залізниці у наш бік летять гранати та шрапнелі — якось уночі большевицький панцерник вивідав, що ми ночуємо у них

під носом, у монастирі. Стежі, що роз'їхалися по вчорашніх напрямках, всі повернулися з однаковим майже повідомленням: по них з обрізанів побажкали з поза плотів та повіток там, де їх ще вчора ввечері привітливо зустрічали. Декого з тих стрільців бачили. По одягу і по обрізнах видно, що то оті, що з „одного котьолка” на фронті кашу їли з москалями. Ті, що сподівалися від москаля обіцяної землі. Що робити? Вступати в бій? З нашими несвідомими селянами? — Ні! Хай вони покуштують у себе дома отого „котьолка” та пізнають ближче отого москаля, що їм обіцяє землю!

Розвідка на протязі цілого дня і на протязі днів наступних не виявила ніде в терені присутности наших піших частин. Гордієнківський кінний полк перебував сам один у селянському морі, серед своїх селян, що побабахкували по ньому з обрізанів. У бій ніде з ними не вступав, на побабахкування не відповідав, а те побабахкування супроводило його майже скрізь від Шполи на Умань, на Балту, на Бирзулу знову та до Тирасполя. Цілий той терен тоді вже був затуманений агітацією червоної Москви. Те побабахкування не робило нам жодної шкоди, не було ранених ні забитих. Єдино під с. Гусаковим, здається, Гайсинського повіту, на полк у поході стріляно організовано і більшою кількістю рушниць разом. Дві сотні полку одержали наказ розвернутися в бойову лінію і заатакувати обстрілювачів.

Назустріч нашій лаві заторохкотіли кулемети, а десь ззаду почали бухати гармати. Друга половина полку вибалочком пішла навколо села, стрілянина з села замовкла, гармати також замовкли. В с. Гусаковім, куди полк ввійшов з двох протилежних боків разом, лежало декілька забитих червоноармійців та декілька пораних. З нашого боку також було декілька забитих і пораних. З опитувань місцевих селян виявилось, що минулого дня надвечір від залізничної станції до села прийшов досить численний відділ червоної піхоти — москалів і оце вони нас рясно обстрілювали, а коли побачили, що полк розгортається до бою, похалцем втекли в напрямку станції, де стоїть їхній панцерник.

З того досвіду, що ми тоді намацально на терені Київщини, Поділля та Херсонщини набули, можу твердити:

1. Наш правобережний селянин, не познайомившись перед тим з владою червоних, щиро їм вірив, що вони йому принесуть добробут, вірив, що від них він одержить подостатком землі у вічну і неконтрольовану власність. Так їм московські агітатори обіцяли.

2. Селянин той не розбирався і не хотів розбиратися у тому, яка то влада іменем української держави біла його нагаями та насильно забирала хліб для Німеччини та Австро-Угорщини. Для нього то була влада України. Чи та влада називалася Центральна Рада, чи Гетьман,

чи Директорія — йому тоді було однаково. Українська влада йому зробила кривду, а російська влада так багато обіцяла йому і, очевидно, виконає свої обіцянки. Очевидно, що симпатії селянина були на боці отієї влади, що йому багато обіцяє, а особливо — *дасть землю!* Вимріяну землю, голод на яку наш селянин відчував уже не десятки років, а століття, бо землі його прадіди мали колись досить, а пани її в нього відібрали. За тими панами селянин не бачив Москви, що з її наказу в тих селян землю відбиралося та передавалося в руки і володіння головним чином різним російським князькам та князям, а в меншій мірі — тим покірливим українцям, що зігнули хребет і пішли поцілувати московський чобіт чи навіть лапоть. Цього неграмотний наш селянин царського виховання зовсім не знав. Московський агітатор нацьковував його проти пана, а про москаля мовчав.

3. Отой наш правобережний селянин мусів якийсь час пройти школу червоно-московського пана, щоб доглубатися, що Петлюра та Центральна Рада, а потім Директорія не є те саме, що гетьмансько-німецька влада. Він, отой наш український правобережний селянин, на протязі декількох весінніх та літніх місяців 1919 року на своїй шкірі пізнав ціну московсько-більшевицьких обіцянок і під кінець літа, коли армія УНР разом із галицькою повела наступ в напрямку з Кам'янця на Київ, — тоді він уже не вірив, що москаль дасть йому землю.

У страсний четвер румуни з таким поспіхом, бо під обстрілом червоних, перепускали через бендерський міст українські військові частини, що не встигали на своєму березі відбирати у них зброю, як було умовлено. Ті частини, що почали переходити в середу, і ті, що переходили міст у четвер ранком — зброю склали і вона купами лежала зразу біля мосту. Коли Гордієнківський полк по полудні під перехресним ворожим огнем переходив міст, то на румунському березі не було кому ту зброю здавати. Румуни і французи поховалися по шанцях колишньої турецької фортеці в Бендерах, бо большевицькі кулі з-за Дністра посвистували над їхніми головами. Таким чином Гордієнківський кінний полк в повному озброєнні перебував на терені румунському решту дня четверга, ніч, п'ятницю, ніч, суботу, ніч під Великдень і аж на Великдень, коли він походним порядком прибув до Кишинева, куди він поволі з Бендер з відпочинками та попасанням коней наближався. На залізничній станції румунські розцяцьковані офіцери з переляканими обличчями дивилися на озброєних наших вояків і несміло запропонували скласти лише рушниці та кулемети до окремого вагону, а пістолі та шаблі лишити у себе. Про той вагон вони сказали, що він поїде з нами тим самим потягом і що свою зброю ми знову на галицькому кордоні (Заліцики) з вагону розберемо. Тільки ми її і бачили! З кіньми ми навантажилися до ва-

гонів, простояли до вечора на станції, перестояли і ніч на великодній понеділок і щойно другого дня потяг наш рушив на Новоселицю тимчасовою воєнною залізницею. Не на Яси, куди нам була пряміша дорога в напрямку на Чернівці, а на Новоселицю - Більці - Чернівці - Заліщики. В Новоселиці наш потяг під'їхав під рампу, за рампою на протилежному боці її стояв потяг з порожніми вантажними вагонами. Коли наш потяг зупинився, на нас із дахів дивилися дула кулеметів, а румунські старшини російською мовою нам наказали виходити з вагонів без коней і без сідел і переходити до вагонів, що стояли порожні на другім боці рампи. Таким способом румуни забрали в нас коней з сідлами. Без коней, без сідел і без рушниць румуни повезли нас досить швидко на Більці - Чернівці і біля Заліщиків, на румунському березі, потяг зупинився. Міст через Дністер був зруйнований, верхом його залишилася якась сталева частина не зруйнованою, на тих залізних незруйнованих частинах мосту були покладені дошки і по тих дошках ми один за одним переходили. Глибоко під мостом, у покручених колючих дротах, бурлила і пінилася вода, надворі починало сіріти, дошки були слизькі і не прибиті цвяхами, угиналися. Якось щасливо всі перейшли на лівий берег Дністра, на терен ЗУНР. Ні зброї, ні коней, ні взагалі жодного військового майна цілої групи військ наших, які з нами переїхали Басарабію, румуни нам не повернули. Циганська їхня вдача, цигансько-зłodійське і їхнє поступовання! За умовою, що укладена була з ними в Бендерах в присутності французьких старшин з французької фльоти, одиниці якої тоді стояли в Одесі, зброю і все військове майно румуни нам мали повернути в Заліщиках по перевезенні нас через Басарабію. Підступ і зłodійство, але що ми могли робити? Добре, що хоч головну умову виконали, — перевезли нас усіх знову на терен український. При вступі на галицький берег Дністра, не один з наших вояків якось непевно зробив пару кроків, а потім сів і ліг на землю, бо під час переїзду Басарабією у багатьох із нас у переповнених вагонах почали боліти голови, трясла гарячка, а лікуватись не було ні часу, ні можливости. Лікарів наших з нами не було. Думалося, що то якась собі лихоманка. У Заліщиках, в отих, що далі не могли йти, виявили тиф. Уже багато наших вояків нарікало на гарячку і біль голови. Тиф почав повною парою опановувати наше військо. Тиф ми привезли з собою до Заліщиків. Тиф був причиною того, що автор цих рядків відкрив очі на ліжку в тернопільському шпиталі, не знав, де він є і як він тут опинився. На моє запитання лікар відповів, що дивізія наша десь за Збаражем, по той бік колишнього австрійсько-російського кордону.

Молодий організм дозволив за пару днів залишити тернопільський шпиталь та їхати на Збараж, але там Гордієнківського полку не було. Замість закінченого плямистого тифу прийшов тиф черевний. Знову шпиталь, тепер у Збаражі, знову без пам'яті і знов очуняння.

Де полк? — „Пішов на Проскурів”. За ним мандрування селянською підводою. Скінчився черевний тиф, почався поворотний. Перележав у якійсь селянській хаті села Миколаєва. Де полк? — „У Проскуріві”. У Проскуріві полк наздогнав, але на ногах не тримався, а полк вирушив кудись у напрямку на Бердичів. Довелося знову лишатися, бо не сила була вилізти на сідло.

У складі Запорозької групи військ Гордієнківський кінний полк уже на конях і озброєний вирушив з Поділля в напрямку на Київ. До Києва не дійшов, піші частини групи разом із галицькими частинами ввійшли до Києва, зустрілися там з частинами денікінців і на тому терені розпочали війну з москалем білим. Червоний москаль тим часом сидів аж десь в Орлі. На протязі другої половини літа 1919 року Гордієнківський полк з боями поступово відходив у напрямку Проскурова і знову в ньому опинився вже пізньою осінню. Вирушив у Зимовий Похід, пішов і пішов наперед в напрямку на Умань від Любара. Дійшов до Умані, заняв Умань, але там його спіткала несподівана халєпа. Слідом за полком із Любара, пограбувавши державну скарбницю, нишком до Умані ввійшов Омелько Волох із своїм відділом. Тоді він уже був у контакті з червоними. Гордієнківці не знали ще ні про Волохову зраду, ні про те, що Волох приїхав до Умані слідом за ними. Вночі Волох напав на гордієнківців, роззброїв їх, дехто встиг втекти з конем чи без коня, а решту забрав і передав своїм панам — червоним. Червоні хитро-мудро та лагідно поводитися з роззброєними гордієнківцями і приділили їх усіх разом до однієї з своїх кінних частин. Не можу назвати тієї частини, бо під Проскуровом я вже за полком більше по Україні не ганявся, а по видужанні вступив до дивізії Київської, що саме перед тим з червоного запілля пробилася до нас і приєдналася до армії УНР під командою отамана Юрія Тютюнника.

Більше скугчення колишніх гордієнківців було в складі полку після повороту 3-х дивізій українського війська із Зимового Походу. Тут вони, не оглядаючись довго та не чекаючи на якусь іншу нагоду, пробились ззаду через фронт червоних і вийшли біля с. Китроси на відтинок нашого фронту, а саме, на дільницю 4-го Київського полку 4 Київської дивізії.

Сталося це на світанку свіжого травненого дня 1920 року. Десь у половині місяця. Лінія нашого фронту тоді пробігала глибоким байраком, який, починаючи від Дністра біля Великої Кісниці, крутився майже рівнобіжно з Дністром, поступово від нього віддаляючись десь у напрямку північному. Ввечері перед тим днем червоні з протилежного горба густо обстріляли село Підлісівку, яке було в тому байраці саме на лінії фронту. 4-ий Київський полк у Підлісівці мав штаб полку, сотні й застави були розкидані праворуч і ліворуч від Підлі-

сівки. Не перший раз сталося, що Котовський, а це був він з кіннотою проти 4 Київського кінного полку, заатакував зненацька Підлісівку. Полк звичайно відходив на свій берег високого байраку і звідти кулеметами та гарматним вогнем змушував Котовського забратися з протилежного берега байраку. Отже і напередодні Котовський знову надумався подрочитися з 4 Київським кінним полком. Переночував полк із кіннями, за повід до ноги прив'язаними, під ліском у вибалочку по нашій стороні байраку. Автор цього спогаду в 4 Київському полку був від дня його зформування, мав тієї ночі службу в полку — вартовий старшина. Декілька разів за ніч об'їхав та проконтролював застави. Там було все спокійно. Перед самим ранком з боку ворога чути було стріляння кулеметів, але десь у глибині, за їхнім фронтом. Приглядаємося та прислухаємося. Стріляння наближається. Що за біда? Треба будити цілий полк. Уже цілий полк на конях, розсипався по бугрі у піщу розстрільну і чекає появи ворога на конях. Немає. Стріляння наближається, надворі вже зовсім розвиднилося. Що за морока? Стріляють уже зовсім близько, десь у Підлісівці, що під нами, але не в наш бік. Хто і на кого? Кіннотник у бойовій обстановці почуває себе цілком як дома, коли він сидить на коні, а коли він без коня, то непевний. Бойова атмосфера твориться, треба мати коней. Привели коней, посідали на них і розсипалися лавою по житі в напрямку Підлісівки. Чекаємо на місці. Стрілянина наближається дужче і вже кулі посвистують над нашими головами, але нікого не видно.

— „Подивимося!” — не витримав командир полку. — „Шаблі геть, кроком руш!” Їдемо житом. Раптом знизу виривається біля нас кіннотник, за ним другий, за ним ціла купа. Побачили нас, блиснули їхні шаблі і... розгорнувся жовтоблакитний прапор у повітрі.

— „Хто ви?”

— „Ми 4 Київський кінний полк, а ви хто?”

— „Ми гордієнківці, що їх червоні захопили в Умані.”

З'їхалися до купи вони і ми — знайомі обличчя, знайомі люди. Поговорили з нами, дали їм козака показувати дорогу до штабу дивізії і попрощалися з ними. Зі штабу нашої дивізії їх направили до штабу дивізії Запорозької, а звідти до вже знову зформованого Гордієнківського кінного полку. На протязі цілого літа 1920 року ті три дивізії армії УНР, що були в Зимовому Поході, трималися скрізь на фронті разом. Наш полк із Гордієнківським зустрічалися в різних місцях та в різних обставинах. Восени, в листопаді вже, перед останнім нашим відступом за Збруч, зустрілися ми з гордієнківцями біля містечка Балин, близько Кам'янця, на північ від нього. Тоді Гордієнківський кінний полк був у складі Кінної дивізії і в складі її він відступив

20. 11. 1920 р. за Збруч. Поляки його інтернували до Вадовиць, де ми знову з ним зустрілись за колючими дротами, а навколо Вадовиць стояли гори, снігом укриті. Сидіння в таборах було безнадійне, приваблював близький від Вадовиць чеський кордон.

Однак наш полк ще перед весною з Вадовиць вивезли до Олександрова Куявського і від того часу з Гордієнківським кінним полком я вже не бачився, лише в Нью-Йорку побачився з одним із гордієнківців. Називається він — Федот Грінченко. В Гордієнківському полку був він саме у тій групі людей, що в Умані потрапили до рук червоних, а в Підлісівці потім знову до нас.

Семен ЛЕВЧЕНКО
Майор

ПЕРЕМОЖНИЙ БІЙ ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ ПІД МІСТЕЧКОМ СНИТКІВ 10 ЛИСТОПАДА 1920 РОКУ

Присвячую світлій пам'яті командира
Окремої кінної дивізії —
ген.-поручника І. Омелянович-Павленка

В українському суспільстві на еміграції панує неправильне поняття героїзму. На думку багатьох, героєм є лише та постать українського провідника, яка впала від ворожої кулі і так закінчила своє життя. Таку постать українське суспільство вшановує з усім пієтизмом. Постаті ж інших провідників, які за свого життя вславились героїчними чинами, а однак померли натуральною смертю, або які ще живуть — з цього пієтизму українського суспільства, з глибокої пошани суспільства до них, як до героїв — або цілком не користуються, або ж суспільство про них і цілком забуває. Так, на жаль, поміж нами сьогодні є. Який же неправильний, незрозумілий у нас підхід до героїзму!

Візьмімо для порівняння інші народи. Хоч би народ німецький. Усім нам відомий німецький фельдмаршал Гінденбург — той, що вславився перемогами над Московщиною в першій світовій війні... Чи ж він упав від ворожої кулі? Ні! Але ще за його життя німецький народ увесь без винятку хилив своє чоло перед ним, як перед героєм. Ставив йому за життя пам'ятники. Вибрав його німецький народ першим своїм президентом.

Візьмімо другий приклад — на цей раз із життя невеликого фінського народу. Таким самим героєм фінського народу був уславлений ним фельдмаршал Маннергайм. Чи він упав від ворожої кулі? Також ні! Але його героїчні чини вшанував фінський народ ще за його славного життя і також за життя ставив йому пам'ятники і до кінця свого життя маршал був президентом фінського народу.

Отже, чому тоді в нас не вшановують героїв — чи вони мертві, а чи вони живі? Чи вони впали від ворожої кулі, чи вони вмерли натуральною смертю? Героїзм є завжди тільки один! Той є герой, хто за собою має славні героїчні чини. І пієтизм мусить бути для героїв завжди один! І це буде правильний підхід до героїзму.

А як ми розцінюємо? Візьмімо бодай одну тільки постать з наших героїчних провідників... Буду говорити про командира української армії з часів нашої збройної визвольної боротьби, генерал-поручника Омеляновича-Павленка. Це ж він очолив Зимовий Похід. Це ж він уписав в українську військову історію невмирущу славу! Це ж він півроку ходив на тилах большевицьких армій і бив ворога на його тилах! Чи подумала українська еміграція про те, щоб хоч якнебудь скрасити його самотнє життя в бараках Німеччини? Чи подумала, щоб хоч чимнебудь віддячити цій скромній, алеж такій героїчній постаті? Підпомогти хоч бодай духово в його останніх днях життя? Він відійшов від нас цілком непомітно десять років тому... Де його поховано? Чи хто з українського суспільства на еміграції згадує ще його сьогодні? Чи він хоч на це собі, по своїй смерті, заслужив?

* * *

Ми хилимо наші голови перед тими, кого знищила за їхні героїчні чини для українського народу — підступна і хижа Москва, але ми мусимо схилити наші голови й перед усіма тими, які своїм героїчним чином вписали золоті сторінки *у велику книгу буття українського народу!*

* * *

Сталося це 18-го березня 1921-го року. В незабутні дні серпня українська армія прорвала бравурною атакою кінноти большевицький фронт на Дністрі біля міста Нижнева і пішла на глибокі тили большевицьких полків. Піхота українська частинно перейшла там же уцілілий через ріку Дністер міст, а частинно переплила човнами і йшла на схід, зводячи успішні бої з напіврозбитими й здеморалізованими кіннотою большевицькими полками, забираючи аж до самого Збруча полонених, десятки гармат, сотні кулеметів, тисячі гвинтівок та іншої зброї. Аж за Збручем почались тяжкі бої з новими московськими частинами, що їх кидали в поспіху большевики замість своїх знищених полків.

А проте українська армія посувалася чимраз далі. Уже недалеко була й Жмеринка, а там, там... і столиця України, Золотоверхий Київ. Дух у козаків і старшин — був добрий. Перемоги від Дністра по Збруч показували, що ворога можна ще добре бити і тому настрої скрізь

був офензивний. Але не так сталось, як жадалось... Раптом штаб української армії одержав від штабу польського фронту повідомлення, що поляки й большевики припиняють на три тижні бойові дії, а цим самим рекомендувалось і українській армії на цей же час укласти перемир'я та одвести на скількись там кілометрів фронтові частини. Дивна пропозиція! Поляки могли з москалями укладати перемир'я. Але ми! Як же ми могли миритися з одвічним ворогом, який хотів нас цілковито знищити!... Тому поляки на час перемир'я до 18. III. 1921 р. своїми частинами прикрили фронт української армії, що ніяк не погоджувалась на перемир'я. Польща не питала згоди українського союзника. Вона використала всю українську військову силу на своїм південнім фронті, а коли ворог був відкинутий до попередніх кордонів, польські „союзники” вже не думали дотримуватись „союзу” і допомагати українцям проти москалів, як це в договорах поміж обома воюючими арміями було сказано. Повторились, одним словом, прикрі факти з української історії: і Польща і Москва мирились завжди коштом українського народу! Так було завжди в нашому державному минулому! Так сталось і тепер!

Та чи це Польщі принесло волю — бачимо найкраще в сучасній добі! Значення „перемир'я” й що воно для української армії несе з собою, напевно, розуміли в штабах української армії. Напевно не розуміли того як рядові старшини, так і козаки. А що український провід добре це розумів — бачимо з того, що на всім Поділлі було оголошено мобілізацію. Незабаром мобілізованими були поповнені фронтові частини, а також розпочато формування нових, і коли б прийшло до офензиви, то ці мобілізовані безперечно спричинились би до дальших успіхів української зброї. Відомо, що українське командування таку офензиву й готовило, але москалі, напевно, мали відомості про це й на кілька днів, перериваючи несподівано „перемир'я”, прорвали своїм наглим наступом український фронт. Так чи інакше — впала, як грім з ясного неба, вістка про мир між Польщею й большевицькою Московщиною. Це вже була повна зрада польсько-українського союзу! Польські „союзники” лишали напроти московського ворога Україну — без жодної допомоги. Найкраща пересторога нашим провідникам на майбутнє!

На початку листопада, ми, з поручником Г., по кількамісячній перерві, верталися через штаб української армії в містечку Городок на фронт. Стояли досить морозні дні. Поля були засипані глибоким снігом. Ми прямували до штабу однієї з піхотних дивізій, до якого мали призначення. Штаб стояв у містечку Снитків. Ми з'явилися у начальника штабу, полк. Ч., і були призначені до окремого куреня, що формувався саме при штабі, і одержали команду над сотнями, в яких бракувало і старшинського й козацького складу. Кілька днів пішло на початкову організацію сотень. Фронт був кілометрів за десять,

але тому, що було „перемир'я” — в містечку його не відчувалось і нічим він себе не нагадував. Проте вночі з дев'ятого на десяте листопада, мене раптом збудив вістовий зі штабу й передав наказ від начальника штабу негайно з'явитися в штабі. Коли ж я вийшов надвір — одразу зупинився, бо звичне вухо вловило десь там, за містечком, далекі сальви і серії кулеметів. Що б це могло бути? — задавав я собі питання. Невже ж „перемир'я” чомусь закінчилось? На відповідь довго чекати не довелося. Коли я увійшов до кімнати школи, в якій містився штаб, і злогосив свій прихід, начальник штабу запросив мене до мапи і, вказуючи на ті села за містечком, де мали бути наші фронтові частини, сказав:

— Ворог несподівано перейшов до наступу. Ось село Хринівка... Одержано відомості, що новомобілізовані дезертують із частин... Ось бачите ці горбки? Візьміть з вашої сотні десятеро козаків, їдьте туди й зупиніть дезертування, і якщо треба — формуйте резерв... Зрозуміло?

Мені зовсім нічого не було зрозуміло і взагалі цього наказу я не розумів... Взяти десять козаків і з ними спинити дезертування? Це ж було жалюгідно мало! Але що ж — наказ — наказом! Я тільки спитав:

— А решту сотні?

— Залиште на місці! — сказав полковник і встав, даючи до зрозуміння, що все вияснене.

— Щось начальника дивізії не видно? — звернувся я до знайомого ад'ютанта в коридорі школи.

— Два дні вже як на нараді в штабі армії, — таємниче зашепотів сотник. Я зрозумів — це готовився наш наступ, але ворог нас випередив.

Я вийшов зі штабу і з пересердя сплюнув. Хоч би з усією сотнею, хоч усіх було лише тридцять козаків, але все ж таки не десятеро! Ну й завдання! Але трудно! Все ж таки, на свою відповідальність, я ще взяв кулемет і кулеметника і так на санках, з кулеметником і кулеметом при собі ми полетіли в передранкову млу, залишаючи за собою містечко. Коні йшли добре і ми хутко проминули одне й друге невеличке сільце і шлях пішов з гори. Починало розвиднюватись і з тим праворуч і ліворуч від дороги щось ясніше вставали горбки — місце, яке мені показував на мапі начальник штабу. Під'їхавши ще трохи, я зупинив санки, наказав козакам висісти і йти за мною. Кулеметника лишив коло кулемета і суворо наказав йому (щоб чули виразно усі господарі санок і коней), щоб пильнував, а коли б хто захотів з дядьків утікати, — стріляв без попередження. Думка була така — коли б з'явився несподівано ворог — коні з санками могли б ще нас вирятувати з біди.

От ми й на горбках. Десь, за два кілометри перед нами, велике засніжене село. Це має бути Хринівка. Шлях до неї рівний і видно аж до перших хат... Ніде ніякого руху, ніяких там дезертирів, як казав

полковник, і головне тиша. Зате праворуч, у сусідньому селі, нараз зірвався рушничний і кулеметний бій, а потім забухали зі сторони москалів гармати і шрапнель почала рватись над селом. Там кипів запеклий бій, а тут тиша. Що то має значити? Я вже хотів вислати двох козаків на розвідку до села, де ніби мали бути наші частини, коли мою увагу звернули козаки, що з містечка доганяє нас якась бричка, і вже здалеку можна було пізнати, що на ній двоє військових, а коли бричка під'їхала ближче — я впізнав урядовця К.

— Куди це ви?

— До Хринівки. З наказу штабу. Маю взяти для потреби нашого куреня одну польову кухню.

— Будьте обережні! Я хотів лише послати розвідку, бо, як чуєте, бій іде праворуч, а тут попереду якась дивна тиша! — сказав я. К. подякував і поїхав далі, а я все дививсь услід, аж поки бричка в'їхала в село. Та не пройшло й кількох хвилин, як вона вилетіла з-поза хат у зворотному напрямку і коні рвали, як навіжені. На бричці я помітив уже трьох людей. Що це могло значити? Я сам збіг з горбків і чекав. Бричка наближалась і тут К. ще здалеку почав махати рукою в напрямку Сниткова.

— У селі большевики! Кіннота! — долетів до мене збентежений голос.

— Стій! — зупинив я. — А це хто з вами?

На бричці сидів у короткій козушці і з такою ж шапкою на голові середнього росту селянин.

— Це з села. Він нас і попередив про кінноту.

Наші погляди зустрілись із селянином...

— Семен!

— Василь!...

Передо мною сидів мій добрий приятель, поручник Р., з яким ми разом кінчали в 1918 році в Києві інструкторську школу старшин, після того, як уже старшинами царської армії перебули кілька років московсько-німецького фронту.

Виявилось, що після перевороту вісімнадцятого року, він армію покинув і учителював у Хринівці, де батько його мав сім десятин поля й невеличке господарство. Як до села вранці вскочила червона кіннота, він переодягся і тікав на хутори до знайомих, та оце й наскочив на козаків. Я наказав сідати на санки, бричку — наперед, а сам сів з кулеметом на останні сани.

— Гони, та добре! — наказав я.

Селянам не треба було повторювати двічі. Вони чули розмову. Коли ми минули одне з сіл і почали підійматися вгору, на тому місці, де зачинались горбки, показалися кіннотники — передова стежа, а введовзі за ними ціла кінна колона — може й цілий полк. Вони зупинились — певно бачили нашу втечу. Я спинив санки й крикнув кулеметникові.

За кілька хвилин кулеметні серії прорізали ранкову тишу. І напевно не дарма, бо кіннота пурхнула з дороги поза горбки.

— Гони!

І знову полетіли санки. А там, де ми якраз стояли з кулеметом, на горбках проти Хринівки, розсипалася большевицька піхота і йшла лавами, як око могло захопити виднокруг... Снитків був уже недалеко. Залишивши козаків із кулеметом за рогами двох перших хат і, наказавши підхорунжому боронити дорогу до містечка, я з поручником помчав до штабу. Начальник штабу стояв на вулиці зі своїм адьютантом.

— Пане, полковнику, Хринівка зайнята большевицькою кіннотою. Масу кінноти я обстріляв кулеметом і вона зникла, але за нами йшли лави большевицької піхоти. Десяток моїх козаків з кулеметом я залишив боронити головну дорогу до містечка. Чи маю взяти решту сотні?

Полковник помітно зблід.

— Візьміть решту ваших козаків і чекайте тут. Попередьте командира куреня про ситуацію. Хай обсадить усі дороги з містечка.

Я побіг по людей, віддав наказ начальника штабу, а також відкомендував мого приятеля поручника, і командир куреня віддав його до мого розпорядження. Тількищо ми вернулись до штабу, як раптом почали сипатись на містечко гранати й шрапнель. Било, напевно, нараз зо дві батареї. В містечку почалась паніка. Під таким інтенсивним обстрілом, начальник штабу віддав наказ евакуювати шпиталь дивізії. І під гранатами, що рвались кожную хвилину, почали виносити тяжко поранених і хворих. Також почав вантажитись обоз. Ми стояли з двома десятками людей і нічого в тому хаосі допомогти не могли. Ситуація була цілком кепська. І от у такому, здавалось, безвихідному стані, раптом, десь на тилах, почули ми з поручником брязкіт кінських копит. Так, якби йшла чвалом велика кількість кінноти. В цей час вибіг зі штабу полковник.

— Ну, слава Богу — поміч! — крикнув він нам і пішов на середину вулиці.

Ми поспішили за ним. У цей час ми побачили тісну колону кінноти, що рвала вулицями до нас. Короткі кожушки, сірі шапки з червоними шликами. Окрема кінна дивізія. Попереду летів її командир — генерал І. Омелянович-Павленко (молодший). Він на ходу зіскочив і підбіг до начальника штабу. Я його тоді бачив уперше. Середнього росту, міцно, дуже міцно збудований, енергійний і смілий, з папахою набакир.

— Що у вас тут, полковнику? — питав ще на ходу.

— Большевики прорвали фронт. Частини не відомо де. Резервів майже нема. От, сотник обстріляв кінноту. Певно полк. За містечком — дивізія большевицької піхоти...

Граната, що розірвалася просто в недалекій хаті, засипала вули-

цю і снігом і залізом. Генерал глянув у той бік. Нічого не сказав начальникові штабу, скочив по-молодецьки на коня. Обернувся до ближчих шерегів кіннотників...

— Дивізія!... До атаки!... Шаблі, списи — геть!

Сам вихопив шаблю, що зловісно блиснула над нашими головами, і рвонув уперед, а за ним летіла якась жива, скажена лавина шабель, списів, кіннотників і коней... Ми всі стояли, як заворожені... Сон це, чи дійсність?... Але ні! Це була таки справжня дійсність! Бо от до нас долетіло, як виття хуртовини, чи якогось гурагану: ва - ва - ва - ва!!! Це було ж: — слава! — І нараз вибухи і свист ворожої шрапнелі і гранат, як рукою урвало...

Настала тиша на вулицях містечка, тиша, що впала раптом, і тільки часом звідтіль — зі снігових, із позамістечкових просторів: ва - ва - ва!

Евакуація шпиталю пішла спокійніше і весь він витягнувся незабаром до виїзду з містечка. Штабний курінь зібрався до штабу й чекав наказів, але з фронтом зв'язок і далі був пірваний. Не пройшло й двадцятьох хвилин, як Окрема кінна дивізія пішла в атаку, як знову забряжчали підкови вулицею. За хвилину перед усіма нами така картина: кільканадцять кіннотників гнало, як отару овець, з триста, а може й більше большевиків — полонених. Більшість із них були закривавлені... Здорові, рижі московські „ваньки” — сама піхота. Кіннотники раз-у-раз їх підганяли, щоб вони швидше йшли, але один із кіннотників, мабуть, зденерований повільними рухами цілої групи, нараз вихопив шаблю:

— Бігом! Бігом, чортові діти! Кричи: слава Україні! А ні — то рубати буду!!!

Решта кіннотників і собі вихопили шаблі. Полонені, що було сил, бігли по вулиці й кричали:

— Слава Україні! Слава Україні!

Це все було таке несподіване, що викликало загальний сміх. Сміялись козаки, сміялись старшини і сміялись мешканці містечка, вибігаючи з хат. Хтось сьогодні скаже: — Чи це було на місці — так поводитись із закривавленими полоненими?

Так! Це було на місці! Хижий, неблаганний ворог виганяв нас із решток нашої української землі! Була боротьба, жорстока боротьба, не на життя, а на смерть! І в такій боротьбі не могло бути (й не було) жодних сантиментів!

Як лише зникла за рогом колона полонених, до начальника штабу підлетів козак і, віддавши пошану, передав пакет. Полковник перечитав повідомлення від командира „Окремої кінної”, підписав коверта і, віддаючи козакові, сказав:

— Передай поздоровлення генералові з такою славною перемо-

Поручник Іван СТРИЛЕЦЬ
(з уліформи російської армії).

Сотник 1 УД УНА
Михайло ПЕТРУНЯК.

Хоружжий Корпусу Січ. Стрільців
Андрій АНТОНЕВИЧ.

**Поручник УГА і УНР Олекса
ЯВОРСЬКИЙ, учасник Зимового
Походу (в уніформі австр. армії).**

**Поручник Михайло СМАЛЬ,
команд. кулем. сотні на панцернику
„Стрілець” (в бою під Дубном втра-
тив обидві ноги і в болюч. полоні
позбавив себе життя).**

**Сотенний писар 3-ої сотні полку
Січ, Стрільців Юрій ГУМЕНЮК
(в уніформі канадійського війська).**

гою від нас усіх! І подякуй козакам, що оце нас із біди врятували! — додав полковник.

Козак скочив на коня, віддав пошану й полетів назад.

— Відходимо! — наказав, трохи подумавши, начальник штабу. — На санках виставити кулемети й бути напоготові. Прорвалась большевицька кіннота...

Аж тепер я послав козака зняти мою заставу і, коли вона вернула, виявилось, що ще перед атакою нашої кінноти, коли большевицькі гармати били по містечку, спочатку кіннота, а потім і піхота хотіли вскочити до містечка, але напоролись на вогонь кулемета й застави і мусіли відскочити. У них були вбиті й поранені, і в цей мент, власне, вилетіла наша кіннота й почала рубати піхоту, а кіннота большевицька втікала полями, залишивши своїх „пехтурів”. Двох моїх козаків було поранено.

Залишивши Снитків, ми відходили аж до вечора, і як недалеко було вже до села, де колона мала спинитись на ніч, нас із обох боків дороги догнала „Окрема кінна” і зникла в сутіні морозного вечора. Вночі ж почали підтягатись і наші фронтові частини, що мусіли відійти поза Снитків, кидаючи обози і вириваючись із несподіваного наступу большевиків і їхнього прориву. До ранку вже встановився новий фронт. І тоді почались бої і відступ, бої і відступ... аж до самого польського кордону. Поляки вже не воювали, вони покинули свого „союзника” на поталу, а москалі здійняли з польського фронту десятки дивізій, і наша нечисленна армія не могла вже своїми силами провадити далі боротьбу... Перегортались останні сторінки визвольних змагань... Приходив боротьбі кінець!...

Сьогодні еміграція українська про цю боротьбу, про ці велетенські героїчні змагання якось забула!... Якось собі їх легковажить! Якось про них і не згадує!... І тому нам, нечисленним, що ще лишилися при житті, нечисленним і, може, в загальній кількості еміграції — непомітними, нам треба говорити, нам треба голос забирати! Про те, що було! Про тих лицарів, що впали... Про тих, що ще живуть!

Бо таки так: „Слава не вмере! Не поляже!”

Василь ЗАДОЯНИЙ
Підполковник

МОСКОВСЬКА НАВАЛА

*(Матеріали до Історії Таращанського Повітового Коша
Запорозької Січі на Київщині)*

Червневий ранок в околицях Тетієва 1920 року був туманний і безвітряний. Береги річки Роськи, розлогі лани збіжжя, ліси і гори, що простягалися ген далеко, як тільки засягнеш оком, були сповиті молочним серпанком, який заглушував гамір і закривав собою небо-схил. Земля ще не збудилася з тихого спокійного сну.

Нагло, десь далеко на південному сході, несподівано пролунали гарматні постріли. Глухо і зловороже гриміли вони, сповіщаючи світові початок нової заграви, страшної і кривавої. Гарматні стрільна, вистрелені на сліпо, летіли небом зі свистом і грізним скавулінням понад туманом, понад верхів'ями старих дерев і стріхами селянських хат, вибухали десь далеко в полі.

Люди вискакували з хат, збиралися на вулицях і городах, вслухуючись зі стисненим серцем і нахмуреними бровами в ті чужі, протинні людській натурі відголоси. Для війська українського були вони побудкою і рівночасно тривожним сигналом. В штабі коша рух надзвичайний. Помчали піші й кінні гінці з наказами. Піхота бігом займала визначені їй завчасу відтинки фронту і обсаджувала важливі пункти кулеметами. Артилерія кар'єром виїхала на становища і, відчепивши передки, — гарячково приготувлялася до оборони перед ворожою навалою. В штабі I-ої дивізії безперерви дзвонить телефон. З усіх сторін міст і містечок по дротах надходять донесення: стотисячна московська кінна армія Будьонного наступає зі сходу на Тетієв.

Після ґрунтового знищення маси відділів, полків і дивізій, багато людей не вірило в можливість поновної московської навали на Україну. Думалося, що після останньої поразки, якої завдала їй українська повстанська армія, — прийде довгожданий спокій. Але Божого призначення не пощастило відвернути або змінити, а вогонь, який

сьогодні палить живе тіло України, завтра буде палити Європу, а може й цілий світ...

Тетієва й околиць мали боронити сини їхньої власної землі. Перша й Друга дивізії Таращанського повітового коша Запорозької Січі. Відтинок цього фронту мав близько 60 кілометрів і був дуже трудний до оборони перед масовою ворожою навалою. Ліве крило, обернене фронтом на південний схід, становища мало приготовані вздовж цілого фронту. Не зважаючи на добре зорганізований „Народній фронт” (так називали селяни масове повстання в квітні-червні 1920 року в Таращанському повіті), не можна було навіть думати про оборону такої розлеглої лінії фронту. В тих умовах єдино можливим було дозорувати ті розлогі простори патрулями, а сильніше тільки тримати важливіші теренові пункти на переправах.

Тетіїв становив окремий опірний пункт із завданням обороняти його з усіх боків. Основу оборони оперто на природних перешкодах. З півночі і зі сходу місто обрамоване рукавами річки Роськи, ставками й трясовинами. На південь від міста, на Снігурівці і Плоханівці, вибудовано цілий ряд барикад зі звезених борін і кільчастого дроту, фортифікаційних ровів з кулеметними гніздами і багато інших перешкод; але всього цього разом не вистачало для оборони від противника, який озброєний був від ніг до зубів, — не тільки рушницями й кулеметами, а навіть панцерними автами і тяжкою артилерією. Що могла українська оборона протиставити такому численному ворогові і його озброєнню, коли взяти під увагу, що обіцяна головним командуванням українських збройних сил зброя й амуніція не надійшли. Шанці й кулеметні гнізда обсаджували звичайні стрільці, озброєні в найліпшому випадку рушницями, або обрізами без набоїв до них.

Перша дивізія в складі Тетіївського, Кашперівського, Животівського і Оратівського відділів „Народнього фронту” під командою отамана Зраецького — зайняла південнозахідній відтинок фронту: Стадниця, Високе, Голодьки, Росішки — Тетіїв. На лівому крилі Першої дивізії, між Високим і Олександрівкою, була кількакілометрова люка, яку обсадили відділи „Народнього фронту”. Праве крило сягало Оратова і було забезпечене Оратівським полком під командою Шарнопільського. І тут з погляду технічного оборона перед ворожою навалою була недостатньо приготована. Через несподівану появу великої маси кінноти Будьонного, оборонні лінії були не викінчені, а шанці в багатьох місцях взагалі не викопані.

Боротьба з московським окупантом у 1920 році відбувалася в стилі партизанської війни 1919 року, так що фронтальних боїв у цьому районі не передбачалося, тим більше після останнього розгрому окупанта, якого прогнано далеко поза межі краю на північ. Війни з ним більше не передбачалось на наших землях.

Друга дивізія в складі: П'ятигірського, Ставищанського, Жаш-

ківського, Організаційного і кінного імені Гонти й Залізняка полку — зайняла південносхідній відтинок фронту по лінії: Ставище - Жашків - П'ятигори - Олександрівка. Через ліве крило Другої дивізії перебігав стратегічний шлях, який ішов через Жашків - П'ятигори - Тетіїв. Був це напрям найбільше для нас небезпечний на цілому відтинку фронту Другої дивізії. Для того, власне, тут було згруповано найбільшу оборонну силу фронту. Приготовано мости до висадження в повітря. На шосах і дорогах споруджено цілий ряд чергових перешкод проти кінноти і панцерних авт. Чоло оборони висунено на південний берег річки й ставків, що в тих місцях творили цілий ряд природних перешкод, які досконало боронили нашу позицію перед ворожою навалою кінноти. Тут був, так би мовити, натуральний, природою створений, мостовий причілок; але мав і він свої слабкі сторони. Передусім то були місця жодною рослиною не покриті, так що кожний, викопаний стрільцем шанець на тих полях, видний був здалека ворогові і не було змоги замаскувати його. Комунікаційні засоби південного відтинку фронту з мостовим причілком були надзвичайно трудні, а зброю і амуніцію треба було носити людськими руками. Праворуч від П'ятигірського полку боронилися курені „Народнього фронту” вздовж тракту від П'ятигір до Черепина, а ліворуч — діяв сильними роз'їздами кінний імені Гонти і Залізняка полк.

Близько 6-ої години ранку прибула до штабу отамана Зраецького з далекої контррозвідки Раїса Кравченко з важливим донесенням про рух червоних військ. З тих донесень видно було, що москвини наступають двома сильними групами, з яких одна група кінноти, під командою Котовського, наступала на Ставище - П'ятигори - Високе просто на Тетіїв, центр організації Таращанського повітового коша Запорозької Січі, а друга група кінноти, під командою Будьонного, на Таращу - Білу Церкву - Новофастів.

Ліве крило армії Будьонного, під командою Котовського, натрапило безпосередньо на вогнище найсильнішої оборони по нашому боці. Після першого удару москвини поломали собі зуби об наш спротив. Після того рух москвинів був трохи обережніший і повільніший, але не менш завзятий. Спроба заатакувати наші позиції в селі Олександрівці не дала жодного вислідку. Олександрівські селяни ставили запеклий спротив.

Десь близько години 7-ої ранку боротьба розгорілася повною силою в селі Високому. Можна вже було розрізнити клекіт кулеметів і постріли з поодиноких рушниць. Привезено перших пораниених і повідомлення про перших забитих у цій нагальній атаці москвинів...

Наші дрібні охоронні відділи, об'єднавшись з відділами „Народнього фронту”, помалу відступали на лінію головного опору. З обсерваційних пунктів на церковних дзвіницях у біноклі ми знову побачили нагло й несподівано нашого смертельного ворога.

На хребтах горбів, відлеглих від наших позицій ледве на 4-5 кілометрів, польовими дорогами, які простягалися рівнолегло до нашого фронту, посувалася довга хвиляста колона московської кінноти і валка підвід, на яких сиділа піхота. А з лівого боку, по трактовому шляху, який простягався рівнобіжно до фронту, сунувся довжелезний вуж московської піхоти, артилерії і обозів. Велетенське тіло того вужа видно було на всіх пригорбках, а кінець його зникав у блакитній далечині за с. Високим. Москвини не сподівалися зустріти тут жодних перешкод, а що найважливіше — не знали, що перебувають так близько від наших позицій.

Не злишнім буде тут згадати, що москвини, наступаючи зі сходу, в Христинівці розділились на дві сильних групи. Вони не наступали безпосередньо на наші позиції, а обходили нас півколом, щоб захопити організацію Запорозької Січі в Таращанському повіті цілком у свої руки. То було видно з рухів їхніх військ, які робили чимдалі більший лук, щоб досягнути своєї мети. Але не зважаючи на тактичні ворожі посування, українське командування старалося сконтактуватися з ворогом, щоб не бути заскоченим.

На якийсь час запанувала мертва тиша. На всіх обсерваційних пунктах командири відтинків фронту скерували свій зір на те надзвичайне й подиву гідне явище. Начальник штабу коша сотник Скворців нагло кинувся до телефона, але інтервенція його була вже не потрібна. Наші гармати і всі кулемети всіма своїми люфами сіяли вогонь смерті. Елементи сконцентрованого вогню були приготовані на маневрах і вправах наших військ. Перед тим були виміряні всі віддалення так, що вогонь, спрямований на ворога, дав відразу свої наслідки. Тепер наші гранати із зловорожим гуком і свистом полетіли на голови москвинам. Гранати наші летіли, як свідоме знаряддя *Божої справедливості*, як кара за напад, за підступ і фальш. Дим від гранат закryw знову на хвилину поле бою, але через сильні біноклі добре було видно, як гранати вибухали, викидали кавалки заліза в повітря, сіючи смерть серед ворожих лав.

У ворожих лавах створилось замішання. Окремі тачанки з ворожими кулеметами з найбільшою швидкістю втікали з дороги за найближчі горбки. Лави московської кінноти й артилерії безвладно розсипалися по довколишніх полях. Тривало то близько години часу, а вогонь наших кулеметів і гармат мав найвище напруження. Коли забракло об'єктів через розפורошеність ворога, на передпіллі диміли рештки розбитих возів і тачанок. Москвини зазнали в тій хвилині дошкульної втрати й дістали пересторогу, що українська земля не буде стояти для них отвором, як інші загарбані ними землі, і що їхні походи не будуть для них такими легкими, як їм то здається, але будуть боєм, — кривавим і завзятим боєм.

Кілька годин на передпіллі боротьби панував цілковитий спокій.

Щоб розгорнути до боротьби відділи кінноти й піхоти, помішані між собою й частинно розпорошені після нагального сконцентованого вогню української збройної сили, москвини потребували багато часу. Десь близько години 4-ої по полудні розпочалася поновна ворожа атака. Почалась вона з обох боків тракту й скерована була фронтально на терени, що їх займав П'ятигірський полк. Атака була попереджена концентрацією гарматного вогню згаданих теренів.

Незабаром ворожий вогонь спотужнів до такої міри, що був подібний до вулкану, з котрого щохвилини вибухали стовпи вогню, землі й диму. Кожне стрільно було влучне, бо місцевість, в якій боронилася українська армія, була показана як на долоні.

Здавалося, що шанці будуть зрівняні з землею, а з оборонців ніхто не залишиться живим. Проте, коли показалися розгорнуті довгими хвилями маси московської кінноти, — одізувалися з усіх боків наші кулемети й гармати, а вогонь їхній ставав з кожною хвилиною сильніший і щоразу цільніший. Козаки, чорні від диму і пороху, оглушені гуком вибухів гранат, — висувалися на борти вирв, витягали кулемети, які до цього часу були сховані в надбережних заростях, і плювали кулями на ворога, що атакував наші позиції. П'яна матросня, без сідел, сидячи охляп на конях, одчайдушно гнала вперед.

Треба тут відзначити надзвичайну стійкість і безстрашну відвагу чотового кулеметної сотні Михайла Шостопала, який, не зважаючи на чорну хмару ворога, що атакував, не втратив рівноваги духа і, підпустивши на дуже близьку віддаль до своїх позицій, сконцентованим кулеметним вогнем змусив його відступити назад, залишаючи на полі бою багато вбитих червоноармійців і багато воєнних матеріалів. Московській нахабності не було міри. Не зважаючи на наш запеклий спротив, москвини щораз нагальніше атакували наші позиції своєю кіннотою.

Завдяки дуже добре розбудованій нашій оборонній лінії, як я вже згадував вище, — борони, пов'язані в козли вверх зубками й переплетені колючим дротом, — не давали можливості пробитися москвинам через неї. Московська кіннота, спішившись і пройшовши заледве пару сот кроків, затрималась і почала окопуватися. В цей момент наша артилерія й кулемети мали тяжку працю. Вони так само не дармували часу. Знову полетіли наші стрільна на ворога, і знову змусили його відступити на попередні позиції. Десять московських кулеметних тачанок з обслугою залишилися на полі бою. Одна гірська гарматка, збита кулеметною чергою чотового Михайла Шостопала, лежала на віддалі якихось пару сот кроків від становищ нашої піхоти. Московську навалу знову відперто по всьому фронтові.

Але боротьба однак не припинялась ані на одну хвилину. Праворуч і ліворуч від мостового причілка щоразу нахабніше шниряли стежі піші й кінні, а наша позиція вздовж цілої лінії фронту була весь

час в огні. На правому крилі зарисувався рух московської кінноти. З мостового причілка безперервним шнурком прибували поранені. Мости на річках попалено, залишилися тільки кладки, які можна було швидко й легко знищити.

Вогонь московської артилерії бив по всій лінії нашої оборони, шукаючи становищ нашої артилерії, обсерваційних пунктів і замаскованих кулеметних гнізд, але цей вогонь не був для нас шкідливим, бо москвини на цьому відтинку фронту не мали доброї наземної обсервації.

З боку Тетієва на фронтах: Олександрівка - Високе - Стадниця - Ситківці - Росішки, долітав до нас далекий гуркіт гарматного і кулеметного бою. І на цьому то відтинку фронту розгорілася запекла боротьба. Цього відтинку фронту боронила Перша дивізія і місцеві відділи „Народнього фронту” під загальною командою отамана Зраецького. На цей відтинок москвини особливо завзято напірали, але всі їхні атаки полки отамана Зраецького криваво відбили.

Близько години 6-ої по полудні москвини поновили свої атаки на висоту біля лісу. Ця висота тепер являла собою жалюгідний вигляд. Московські гранати безперервно рили землю, не даючи змоги оборонцям піднести голови.

Московські кулемети, розміщені на хребтах сусідніх горбків, клетали безперестанку. Гайок, який простягався недалеко річки, перестав бути охороною, бо москвини посунулися до води й обстрілювали нас бічним вогнем.

Хоч становище наше на фронті стало тяжким, але не зважаючи ні нащо, оборона тривала далі. Ніхто й думки не мав про відступ. Особливо селяни з „Народнього фронту” були завязані в боротьбі. Ці безстрашні народні лицарі, зі звичайними вилами рвалися до атаки на стократ сильнішого ворога, озброєного від ніг до голови. Вони також дбали про те, щоб жоден вояк не вимкнувся з рядів і, боронь Боже, не наробив паніки в нашій запіллі. Це були вояки, які твердо постановили в цій боротьбі здобути перемогу або вмерти за Україну.

Враження з першого бою вже минули. В козацьких серцях пробудилася глуха завзята ненависть до віковичного ворога-москаля й охота дорватися до його горла. Затискаючи зуби, вони перескакували з розбитих окопів до вирв, які не встигли ще охолонути після вибуху гранат, і негайно розпочинали наново боротьбу. Місця забитих командирів негайно заступали молодші старшини, а то й козаки, які виявляли велику відвагу й сприт під час боротьби. Не зважаючи на велику небезпеку, козаки робили випадки й здобували так дуже потрібну в цій боротьбі зброю й амуніцію. Легше поранені козаки підносили амуніцію і харчі. Кіннотники, які втратили своїх коней під час бою, вскакували до окопів і билися нарівні з піхотою.

Сила й завзятість нашої оборони була така велика, що всяка спроба фронтального наступу москвинів заломлювалася ще швидше, ніж він розпочинався. Всяка спроба коштувала ворогові великих утрат в людях і матеріалі.

Тим часом москвини намацали слабко обсаджений терен на лівому крилі нашої оборони. Але, зорієнтувавшись в ситуації, отаман Зраєцький обсадив цей терен сильними стежами й заміри ворожі силою сконцентрованого вогню були спаралізовані. Спочатку дрібні піші відділи, а потім московська кіннота, переправившись через річку, широким колом почали вглиблюватися в терен. Рухи їхні були дуже обережні й непевні. Кривава лекція, яку отримали вони ранком, відібрала в москвинів ту нахабну сміливість і певність у їхніх діланнях.

Незабаром вони отримали ще одну лекцію. Цим разом від нашого „Народнього фронту”. Пронюхавши люку, яка не обсаджена була нашим військом, москвини висунули свої стежі в цьому напрямі. За стежами переправились незабаром більші відділи піхоти. Один з московських відділів, не маючи жодних перешкод, спокійно перейшов ліс і зайняв хутірець, який лежав на схилі, відкритому з півдня і зі сходу. Командир і червоноармійці того відділу не здавали собі справи з того, що, коли переходили ліс, відійшли ліворуч від напряму маршу, і що не були через це забезпечені стежами, а опинившись на безпосереднім передпіллі українського фронту, розбудованого рівнолегло до річки.

Командир куреня „Народнього фронту Галайки”, сотник Галамейда, що обсаджував цей відтинок, протер від здивування очі, коли нагло побачив на віддалі не більше 300 метрів перед собою купи московської піхоти, яка спокійно маршувала до хутірця. Потім, дійшовши до середини, зупинилася коло криниці й почала пити воду. Інші розбрелися по хатах шукати поживи. Картина була гідна подиву. Як за нормальних часів, москвини ходили собі й наспівували: „Ох, люблю же тебя да за ета, что ты тьотка Лісавета”. Але що ж, коли наш командир „Народнього фронту” не мав поетичної душі, бо в той момент заграли чотири його кулемети „Максима”, а піхота вдарила на них перехресним вогнем. Важко собі уявити страх і заколот, який постав серед москвинів. Заки вспіли зорієнтуватися в ситуації або втекти назад до лісу, кільканадцять трупів усіяло маленький хутірець. Особливо багате жниво мали наші „Максими” біля криниці на хутірці. Москвини з лютого безсилля запалили кілька невинних хат і почали втікати до лісу, але кількадесятиметровий скок до лісу треба було виконати під довгими серіями наших „Максимів”, які не мовкли ані на одну хвилину.

Але цей випадок однак не затримав на фронті дальшого розвитку боротьби. Москвини залишили дальший натиск на чоло нашого мо-

стового причілка: П'ятигори - Денихівка. Перегрупувавши свої сили, скеровують їх у люку за нашим лівим крилом: Тайниця - Галайки. Доносив про це командир Жашківського полку сотник Дзюньківський, доносили також обсерватори з усіх висунених обсерваційних пунктів до штабу коша, але через брак резервів протиставитись цьому наглому натискові москвинів не було спроможности. Під загрозою оточення, П'ятигірський полк Другої дивізії відступив і зайняв ключову позицію на лівому крилі. Небагато однак мав на це часу, бо сильні московські відділи передових ліній, зміцнені кіннотою й кулеметами, вже пенетрували терен, намацуючи підложжя і силу нашої ключової позиції.

Тягар боротьби здецидовано пересунувся на наше ліве крило. У зв'язку з цим, з нашого боку Ставищанський і Організаційний полки змінили свої становища, щоб підтримати оборону нашої ключової позиції, а кінний полк під командою Чайківського пересувався групами з правого на ліве крило фронту.

Уже день хилився до вечора. День, такий відмінний від попереднього. День, повний реву гармат, гуку, вибухів гранат, клекоту кулеметів і стогону поранених. З самого ранку до вечора снувався дим над самою землею, закриваючи обрій. Куди не глянеш — горіли села: Стадниця, Високе, Олександрівка, горіли П'ятигори, Галайки, Тайниця, Василюха, Черепин, Черепинка, горіли всі села, всі осади й хутори, горіло навіть збіжжя в полі. Сонце, заходячи, з трудом продиралося через чорну пелену диму й світило несамовитим, понурим, кривавим блиском просто в очі оборонцям української ключової позиції.

З того блиску почали виринати вершники московської кінноти. Як біблійні їзди Апокаліпсиса. За ними йшла піхота. Ворог на протязі дня, восьмий раз атакував наші позиції, цим разом південний берег, рівнолеглий до річки.

Розгрохоталася вогнем ціла наша позиція. Затряслися в спазмах довгі серії наших кулеметів. Здрижала найвищим напруженням боротьби вся наша збройна сила, останніми набоями ревули наші гармати. Кривавий блиск сонця, що заходило, осліпив наших наводчиків. Достиглі лани збіжжя на узбіччях, в деяких місцях уже висушені на порох, загорілися від сильного безперервного смугового вогню й створили штучне, несподіване задимлення. Було то якраз на руку ворогові. Кіннота цілою парою, стрибками від заслони до заслони, гнала щоразу ближче до наших становищ.

Перевага ворожої сили була величезна. Як я вже згадував вище, головні сили ворога, згруповані в окрему кінну армію під командою Будьонного, підтримані піхотою, артилерією і панцерними автами, — натискали на наші слабко розбудовані позиції. Ми мали оборонну спроможність двох лише дивізій піхоти та одного кінного полку,

при певному співуділі „Народнього фронту”, який не мав ані зброї, ані амуніції. Єдиною зброєю цих нерегулярних частин були саморобні списи, вила й коси. Це була та сила, що протиставилась стокротній силі ворожої навали. Але не зважаючи ні нащо, не заломила вона духа українського спротиву. Замовкали один по одному наші кулемети, розбиті сильним вогнем ворожої зброї. Наша безстрашна піхота, відгризаючись від настирливого ворога і чіпляючись за кожний об'єкт і кожний горбок, поволі відступала до тилу.

Сонце вже давно сховалося за долішній рубчик небосхилу. Темрява, насичена димом, почала огортати землю. Але це однак не перешкоджало ворогові провадити дальший наступ, загрожувати нашій позиції й нашому тилу.

Тим часом Тетіївський полк, як наша залізна резерва, причаївся в терені й чекав на ворога. Його курені й сотні „Народнього фронту” вліпилися в кожну долинку і в кожний рівчак, і так лежали нерухомо, щоб не виявити себе московським стежам. Власне Тетіївський полк не мав більших утрат в людях від вогню ворожої артилерії, тому зі свіжими силами приготувався для зустрічі ворога.

Командир Першої дивізії отаман Зраецький, він же й командир Тетіївського полку, сам провадив полк до протинаступу. Стрілянина, що почала стихати, нагло стала знову посилюватись, коли полк, розвернувшись чотирма куренями в першій лінії і підсилений групами П'ятигірського полку, з розмахом і бравурно рушив уперед на ворога. Не мав він досить сили, щоб відкинути ворога, але завзятість, з якою цей протиудар був переведений, зробила своє. На самий вигляд цього сміливого удару українських військ, сила ворожої навали затрималася за хребтами низьких лагідних пригорбків. Московська кіннота, спішившись, залягла на тих пригорбках і зустріла нас сильним кулеметним вогнем.

Наш полк, просунувшись з пару сот метрів, заліг на другому боці долини. Був чудовий образ цієї незвиклої позиції. Ворога, який мав стократ численнішу перевагу в людях і матеріалі, у відкритому терені, затримав один полк українських військ. Любов до батьківщини, завзятість і самопосвята — були сильніші від переважної маси ворога. Коли згасли останні відблиски дня, москвини, які боялися нічної боротьби, — відступили, а Тетіївський полк Першої дивізії посунувся за ними й зайняв перед тим утрачені ключові позиції.

Перепроваджений удар був на відносно вузькому відтинку фронту і не міг обняти цілої ключової позиції. Через це частина кінноти і трохи московської піхоти непомітно продерлися вздовж долини й вийшли на тили нашого мостового причілка. Опановане становище на лівому крилі — нагло скомплікувалося на правому. Було вже цілком темно. Наші відділи сиділи ще в тих місцях, де їх застало закінчення бою, а зв'язку з ними в більшості випадків не було. Від часу

до часу розлягалася несподівана стрілянина і крики „С л а в а !!!”, які свідчили про те, що перемішаність наших відділів з московськими відділами на полі боротьби, ще не була розв'язана.

Прибув козак зі штабу коша до отамана Зраецького і приніс відомості, що зважаючи на прорив ворожих відділів у наше запілля, штаб коша наказує відступати обозам у напрямі Довгалівка - Долотецьке - Дзюньків.

Для українських партизанів московська кіннота, в умовах нічної боротьби, не була грізною, скорше являла собою ласу мету — здобути коней. Але заки однак вспіли зібрати відповідні сили й змонтувати акцію діяння, ворожа кіннота тихо вимкнулася з нашого району і відійшла глибше в терен, зайнятий московською піхотою.

Наявність ворожої кінноти на безпосередніх наших тилах була дуже неприємна й небезпечна для нашої оборони. Але не зламала вона духа в наших рядах. Не зважаючи на вороже оточення, на брак зброї й амуніції, твердо стояли наші вояки на своїх становищах і відбивали всі удари ворожої навали.

Під загрозою ворожого оточення, штаб коша, обози і Друга дивізія в складі: П'ятигірського, Ставицанського, Жашківського, Організаційного полків і відділов „Народнього фронту” відійшли на розбудовані 13-ою польською дивізією оборонні лінії фронту: Долотецьке - Довгалівка - Дзюньків - Липник. Кінний імени Гонта і Залізняка полк прикривав відступ наших військ і відходив у напрямі: Довгалівка - Павлівка - Погребище.

З мотивів стратегічних, штаб коша наказав і Першій дивізії відійти на вищезгадані лінії фронту, але зважаючи на прорив ворожої кінноти, наказ прийшов уже запізно, в наслідок чого Перша дивізія, яка боронила праве крило, була оточена ворогом під Тетієвом з усіх боків...

Боротьба з московською навалою 1920 року відбувалася в стилі „партизанської стратегії”. Оточення Тетієва скувало значні повстанські авангарди на большевицькому фронті.

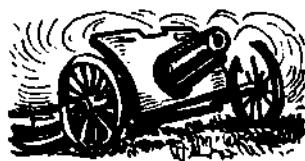
При зударі з москвинами нашим випадковим отаманам бракувало ініціативи й рішучості пересікати цю флангову скалку на самому початку боротьби. Як наслідок цього, Перша дивізія опинилася в дуже тяжкому становищі.

Усе населення із запертим віддихом і в напруженні слідкувало за боями під Тетієвом. Очі всіх були спрямовані на постать отамана Зраецького. Це не зникло з-під уваги тим більше, що двічі, при другому, а особливо при третьому ударі москвинів на Тетіїв, успіх виявився тоді, власне, коли, після відходу штабу коша, отаман Зраецький перебрав ініціативу в свої руки, і що йому вдалося завдати москвинам рішучого удару після останнього оточення ними міста Тетієва. Це було помітне ще й з того, що цей успіх був обумовлений не тільки

цілістю й рішучістю діяння отамана Зраецького, але в значній мірі й тими властивостями партизанської штуки, духовими контактами, які створилися між отаманом Зраецьким та його відділами в часі довгої боротьби, в силу тієї безмежної віри, що її він зумів прищепити своїм підлеглим своєю особистою відвагою, прикладом і впливом.

Цілоденний бій над річкою Росською і під Тетієвом був уже не першою твердою кривавою пробкою загартованого в боях вояка Першої дивізії, а раніше загону отамана Зраецького. Вийшов він із цього бою переможно. Окріп морально й зафіксував ще раз свої вроджені якості і вальори. В наступних тяжких боях піднісся на висоту слави і не шкодував крові в обороні своєї батьківщини.

Зважаючи на перевагу ворожих сил у людях і матеріалі — змушений був відійти, щоб битися далі з ворожою навалою. А по закінченні боротьби, коли московський лапоть витискав криваву росу з української землі, яку покривав поцілунком кошмарних езекуцій, не піддалася душа українського народу. Він затиснув зуби й тяжко стогне в московському ярмі. Але терпить і витримає до кінця. В душі українського народу криється така велика сила духа, що можна його тимчасово подолати, але не можна його забити.

Антін КУЩИНСЬКИЙ
Підполковник

В “ЛЕТЮЧІЙ СОТНІ” УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА

Коли берусь оповідати про свою службу в Українському Вільному Козацтві, то мої спогади переносяться спершу до 1916 року, коли ще за Першої світової війни, як старшина російської армії, був я на північному фронті. Тоді пройшла чутка про творення національних військових частин. Тоді ж бо почали формуватись польські легіони. У вояків українського походження блиснула надія на можливість побачити українські козацькі полки. У мене особисто те почуття підогрівалось ще й кровно-органічною романтикою про минуле мого роду. Знав я з оповідань мого батька про одного з наших предків — значкового товариша війська запорізького Дмитра Кущинського, що завідував Переволочанським перевозом через Дніпро, де гетьман Іван Мазепа з Карлом XII-м після невдалої Полтавської баталії переправлявся, виходячи на першу українську політичну еміграцію. Тож не один з нас романтично уявляв себе гідним славних своїх прадідів і мріяв про відновлення українського козацтва. В лютому-березні 1917 року, коли вибухла в Росії революція, ті мрії здійснились. З частин 60-ої пішої дивізії російської армії, в якій я служив у 240-му пішому Ваврському полку, створився Український ім. гетьмана Пилипа Орлика полк на чолі з полковником Карпом Липовцем, моїм земляком із Полтавщини. Я став адъютантом штабу дивізії для справ українізації. Свій полк ми назвали так тому, що в наших ідеалістичних уявах жевріла думка про відновлення державної України, що було б здійсненням перерваних акцій того гетьмана-емігранта. Наш полк серед усіх інших військових частин дивізії, що вже втрачали боєздатність, дисципліну і були розагітовані революційними гаслами, визначався і дисципліною і видатно показав себе в тодішніх боях проти німців. Це було навіть відзначено в наказах по дивізії і по курпусу. Але наше „мазепинство” не було до вподоби масі російської салдатески й „товаришів” офіцерів, яких було значно більше, ніж українців. Почалися

спершу менші, а потім поважніші ексцеси, а навіть солідні бійки, що кінчались убивствами наших козаків. Нам довелося спасати себе з того оточення. Скориставшись з відводу дивізії в далеку корпусну резерву, українці невеликими групами почали пробиратись в Україну. Переборовши всякі труднощі того рейду через цілу Росію, коли між Московщиною й Україною був установлений кордон, я перед самим Різдом 1917 року прибув до Кременчука на Полтавщині, де мешкали мої батьки. Там я зразу ж записався в Кременчуцьку сотню Українського Вільного Козацтва. Сотенним командиром її спершу був селянський син Олександр Степаненко, людина без найменшої військової підготовки. Його потім заступив грузин Георгій Джемарджідзе, штабс-капітан, що прибув зі мною з російського фронту, як мій полковий товариш, який під час українізації дивізії попросився служити з українцями. Потім ту сотню перебрав я, як старший в ранзі.

Чому я, почавши українську військову службу вже дома, в Україні, вписався у вільні козаки, а не поступив в один з українізованих полків, що мали постій у Кременчуці, куди вони повернулися з південно-західного фронту? Тому, що ці полки 9-ої дивізії — Брянський і Орловський, вигнавши з Кременчука большевиків, самі здеморалізувались і здемобілізувались. Тільки сотня Вільного Козацтва виявила себе стійкою і весь час виконувала службу охорони спокою, ладу та активної збройної боротьби проти комуністів у місті й повіті. Сотню було названо „Летуча сотня Українського Вільного Козацтва при українському комендантові м. Кременчука”. Так її названо тому, що мала таке рухливе завдання і наче літала по всьому районі свого діяння. До неї вступило багато й колишніх вояків згаданих двох полків, головно з місцевих мешканців. Військовим комендантом м. Кременчука спершу був полковник Брянського полку українець Василів, а потім, з наказу Військового Секретаріату з Києва, комендантом став мій гімназійний товариш, який лише щойно скінчив школу прапорщиків і мав рангу прапорщика, — Михайло Прохода. Але він почав зватися полковником і носити уніформу, як він казав, „відповідну до посади”...

Важко тепер описати в подробицях все те, що було 45 років тому. Але то були часи, що закарбувались не лише в пам'яті, але й в почутті, Тож постараюся хоч у загальних рисах згадати те минуле.

Кінець грудня 1917 року і початок 1918 року пройшли в організаційних справах формування чот УВК у нашій сотні та в підшукуванні приміщень, де б могли перебувати вартові частини. Козацтво перебувало по своїх приватних домівках чи квартирах. Для вартових відділів під командою чергового старшини ми мали перемінні місця посткою. Це були: або одна зі шкіл — комерційна чи гімназія, або в українській комендатурі, або в колишніх військових касарнях. Тоді були дуже непевні часи в місті, бо серед робітництва вирували боль-

шевицькі настрої. Тому треба було бути обережним і та обережність змусила нас забезпечуватись від усяких несподіванок. Доки укріпилась українська влада, в Кременчуці постав большевицький „штаб”, що містився в готелі „Італія”. Так що якийсь час у місті було і УВК і той „штаб”.

Щоб припинити той зріст большевизму, ми, маючи в рядах УВК уже, крім молоді, і поважне число здемобілізованих вояків-українців, рішили зліквідувати ту большевицьку „ячейку”. Пригадую, як з тією метою відбулися таємні сходи членства УВК, на яких вироблено плян нападу і захоплення влади в Кременчуці в свої руки. У складі козацтва був певний елемент, зрадників і легкодушів не було. Тому, хоч не всі були вправні у військовій штуці, але задуманий напад вдався зовсім легко. Зробили ми його вночі. В большевицькому „штабі” захопили тільки двох вартових, місцевих жидків, забрали їхню канцелярію і машинку до писання. А на другий день вранці большевицьких проводирів уже не було в місті. Вони втекли. Наш військовий комендант тепер міг урядувати як представник української влади. Сотня УВК виставила свої стійки при урядових будинках, на залізничному двірці, на залізному мості через Дніпро, на пароплавній пристані, до банку, до пошти, до будинку місцевої самоуправи.

За Дніпром лежало заштатне місто Крюків. Там були великі залізничні майстерні. Серед робітництва тих майстерень, за відомостями військового коменданта м. Кременчука, готовилось протиукраїнське повстання. Зокрема там мав бути склад зброї. Сотня УВК дістала наказ розшукати ту зброю і ліквідувати крюківську большевицьку організацію. Знову вночі наш відділ у складі двох чот УВК перейшов через залізничний міст і оточив ті майстерні. Зробили докладну ревізію спершу в майстернях, потім у хатах підозрілих осіб. Зброю ревізували, а підозрілих арештували.

Наладали зв'язки з Києвом. Дістали повідомлення, що звідти по залізничних лініях Київ - Ромодан - Кременчук просуваються українські військові частини — „Січові Стрільці”. Мене призначено зв'язковим з ними. Але це було лише кілька душ стрільців, що прибули в Кременчук з німецьким військом. Мені довелося зробитись співкомендантом разом з німецьким лейтенантом. Розподіл між нами праці був такий: УВК побороє большевицькі прояви, арештовує підозрілих у большевизмі і передає їх німецькій команді.

Тоді в Кременчуцькому повіті ще не було спокійно. Там ширилась большевицько-московська пропаганда і ось для поборення того ворога наша сотня УВК робила час від часу рейди по повіті. Кілька таких рейдів мені довелося зробити в райони Потоки, Глобина й Рублівки. До тих залізничних дворців ми звичайно доїздили з наступленням темноти спеціальним потягом з двох вагонів. У тих виправах

брав з нами участь і один січовик, дуже енергійний підстаршина. Ще перед такими виправами ми через свою розвідку знали прізвища большевицьких місцевих проводирів по тих селах. Це не давало великого труду, бо маса селянства не толерувала тих агітаторів, а зокрема своїх перекинчиків. Тому, висівши з потягу, ми простували за вказівками розвідача до „большевицької хати” і там переводили трус, арештовували агітатора, відбирали зброю, робили допит і в результаті робили те ж саме ще і в інших підозрілих „кутках”.

Одного разу, в Потоках, ми наскочили на комуністичні збори. Це сталося для зібраних так несподівано, що на заклик „руки вгору!” — всі присутні без жодного спротиву далися арештувати. Господиня ж тієї хати, що кидалась на коліна з проханням не забирати її чоловіка, видала нам сховище зброї, яку збольшевизований гурток готував для повстання. Арештованих під ескортою привезли в Кременчук і передали німецькій комендатурі, а всю зброю забрали собі, так що змогли пристойно озброїти своє козацтво.

Але з тих рейдів найцікавішим був арешт советського літуна. Наша розвідка донесла, що в Келеберді, колишньому передовому форпості Запорізької Січі, почала діяти комуністична „ячейка”, яку треба зліквідувати в самому зародку. В Келеберді священиком був мій двоюрідний брат, замучений пізніше большевиками о. Олексій Торський. Тому я охоче зголосився до виконання того завдання. З півсотнею вільних козаків сіли ми на пароплав, що його дано в наше розпорядження. За кілька годин приемної плавби вниз по Дніпру пристаємо до скелястого берега, на вершку якого стояла старовинна церковця, в якій тоді ще зберігалися дари від Війська Запорізького — золоті чаші з викарбованими написами та срібні ризи. Негайно кидаємося в село, у той його кінець, де за інформаціями перебуває комуністичний провідник, але вдома ні його, ні його сусідів не застаємо. Перелякані ж жінки розповіли, що весь гурток прихильників комуністів уже давно пішли на леваду за селом, бо чекають, що на їхні збори „прилетить” аероплянном післанець і щось їм привезе. Мерщій поспішаємо за село і, дійсно, на широкій леваді бачимо гурт людей. Але ті люди, помітивши нас, утекли в лісок. Нас заінтригувала вістка про „аероплян”. Тому рішили чекати його на леваді. Дійсно, незабаром над нами загуркотів і закружляв невеликий літак. Пілот, певно, думав, що то на нього чекають „товариші”, і почав приземлюватись. Але коли роздивився наш озброєний гурт, хотів піднятися. Ми відкрили по ньому стрілянину і літак осів. Козаки вмить його оточили і полонили москаля з пакетами большевицької літератури і зразу ж відвели його на пароплав. Згодом прикотили до пристані і наш трофей — літака, не пригадую, чи відмонтували крила, але помістили його на чердаку пароплава і попливли в Кременчук. Чутка про те, що

1. Медсестра армії УНР Марія **ВОВК-УРБАН**, учасниця Зимового Походу. 2. Поручник кінноти Марія **ПЕКАРЧУК** і підполк. Петро **ПЕКАРЧУК**. 3. Пані Олена **КОСЕЦЬ**, учасниця визвольної боротьби. 4. Майор армії УНР Семен **ЛЕВЧЕНКО**. 5. Согник д-р Борис **СТАВИНСЬКИЙ**, поручник кінноти Дмитро **КУЗЬМЕНКО** і підпор. піхоти Михайло **КУЗЬМЕНКО**. 6. Козак панцерника „Стрілець” Іван **ГОРИШНИЙ**. 7. Десятник 1 УД УНА, Михайло **ГЛУХИЙ**. 8. Підстаршина Запорозької стріл. дивізії Микола **ГУДИМА**. 9. Козак 3-ої Залізної стріл. дивізії Роман **МЕЛЬНИЧУК**.

1. Майор 2-гої Волинської стріл. дивізії Василь МУЛЕВИЧ. 2. Поручник армій австрійської, УГА і УНР Микола ЛОЗОВСЬКИЙ. 3. Старший десятник УСС Петро ЛОЗОВСЬКИЙ. 4. Сотник армії УНР Федір ПІНЧУК. 5. Козак Михайло ЛИСИЙ. 6. Підстаршина Запорозької стріл. дивізії Олександр БАБЕНКО. 7. Поручник гарматного запасового полку Артем МЕВША. 8. Бунчужний армії УНР, хорунжий 29 полевой артилерії 1 УД УНА Віктор ІВАНИЦЬКИЙ. 9. Бунчужний кінного полку Чорних Запорозжців Сергій ГНИДА.

козаки „збили московського літака” та ще й з „комісаром” довго потім кружляла в Кременчуці нам на славу, і на сміх з ворогів.

Але змінилися обставини. На Кременчук наступала червона армія і місто опинилося в большевицьких руках. Не всі вільні козаки залишили місто. Велика частина, а в тім числі й автор цього спогаду, залишились, щоб вести підриєвну роботу. Хоч і було це велике ризико, але тоді ще в Україні такі задуми були можливі. Розбрелися ми по своїх хатах або по знайомих та по сусідніх околицях. Одного разу лише чудом мені пощастило вискочити у вікно, коли я вдосвіта заглянув до своїх батьків, а в той самий час до хати з другого боку прийшли агенти ЧеКа робити трус...

Але незабаром знову прийшла зміна обставин. Наближались знову українські війська. Про це ми довідалися від залізничників. Большевики заметушились. На двірці в окремому потязі стояв їхній штаб. У тому штабі одним із чільних командирів був якийсь кавказець. З тим кавказцем познайомився і заприятелював наш побратим грузин Джемарджідзе. Він, ризикуючи життям, прикинувся прихильником большевизму і на тім тлі увійшов у довір'я до того большевика-кавказця і став його „кунаком” (другом-побратимом). Так ми знали, що робиться в тім штабі. І ось щось за день перед тим, коли до Кременчука мали вже підійти українські війська, ми довідалися, що по Дніпру з Градіжська пливе пароплав з червоними на поміч кременчуцькій большевицькій залозі. Тоді ми рішилися на таке ризиковне діло: Козаки „повилазили” з своїх нелегальних приміщень і зі зброєю в руках скупчилися у двох місцях. Один відділ засів коло пароплавної пристані, а другий згуртувався на крюківському мості. А в той час Дজেма, як ми його в скороченні називали, зробив у большевицькому штабі переполох. Влетів туди з криком: „спасайтесь”, бо Кременчук оточили українці. Настрій у штабі був і без того нервовий і далеко не войовничий. Паротяг стояв на парах, а тому враз вирушив і втік з большевиками з Кременчука. Наші ж козацькі відділи, почекавши наближення „червоного” пароплаву, взяли його в перехресний вогонь з пристані й з мосту. Залога пароплаву, що було вилізла на чердак, кинулась у трюми, трохи постріляла, пароплав повернув назад і теж утік. Так наша сотня уможливила українським військам знову зайняти Кременчук без жодного спротиву.

Пізніше сотня УВК брала допоміжну участь в обороні міста, коли большевики пробували захопити той центр залізниць. Настав час, коли українська влада відносно укріпилась і, здавалось, Україна заживе мирним життям. Тоді я залишив свою службу в УВК, бо забажав увійти в склад регулярної української армії. Для цього я зголосився на перевишкіл, вступивши в українську інструкторську школу старшин у Києві. Скінчивши ту школу, я дістав призначення коман-

дира сотні 47-го Кременчуцького полку і відповідно до стажу і рангі попередньої військової служби був іменований сотником. Але згадувати про службу в регулярній українській армії вже не є темою цієї статті.

* * *

В ряди Українського Вільного Козацтва знову зголосився аж на еміграції в Німеччині 1948 року в таборі ДП в Міттенвальді. Тоді на заклик полковника В. Дітеля та бл. п. проф. Як. Моралевича, які в імені ген. В. Трутенка завітали в наш табір, щоб відновити козацьку організацію, було створено станицю УВК. Станичним отаманом був бл. п. ген. Палій-Неїло, я був його заступником, а станичним писарем побратим бл. п. інж. Ів. Пляшник.

Але незабаром я виемігрував у Парагвай, де дістав від заступника військового отамана УВК ген. В. Трутенка призначення бути уповноваженим УВК на ту країну. Склад тамошньої еміграції та парагвайські закони не дали можливості заложити там УВК.

З переїздом до США (в Чікаго) зустрів тут кол. кошового слобідського Козацького Коша сл. п. генерал-бунчужного УВК Ів. Омеляновича-Павленка і Високодостойну Пані Отаманшу генералову Фатіму Омелянович-Павленкову. Вони настирливо активізували думку відродити тут УВК. Але цілий ряд причин, а в тім тодішній стан мого здоров'я і брак часу не дозволили мені взяти активну участь в їхній організаційній праці. Тому я обмежувався лише участю в деяких нарадах прихильників козацького руху.

Тільки цього 1963 року обставини почасти змінюються. Тому я відновив своє членство в місцевій станиці ім. ген. Ів. Омеляновича-Павленка, згодившись бути тільки членом Контрольної Комісії та взяв на себе обов'язки приготувати й виголошувати доповіді на козацькі теми.

С. БІГУН
Хорунжий

ЯК МИ ВОЮВАЛИ ЗА АВСТРІЮ, А ЯК ЗА УКРАЇНУ

Коли на початку серпня 1914 року почалась австрійсько-російська війна, то Австрія була не приготована до неї, бо навіть не мала часу перевести мобілізацію в східній Галичині. На весні покликано два річники до чинної служби (1892-1893 рр.), а в червні, покликано резерву до 40-го року. Покликану резерву не було навіть де розмістити, тож усі сиділи по два тижні на міських оболонях під голим небом. Таких таборів було багато у кожному місці. Порядків не було жодних, денно викликали по кілька людей та відсилали їх до полків. У половині липня вештались по селах урядовці з жандармами, переписуючи усіх коней, яких призначали до обозів, т. зв. „форшпан”. Кожний селянин мусів упорядкувати добре віз, коней та приготувати харчі на два тижні наперед, а хто міг, то й на довший протяг часу. Усі кращі коні були забирали до війська, лишали тільки таких, що вже жодної користі не давали навіть селянам. 2-го серпня виїжджали по сотні або й більше підвід з усіх сіл. Тоді саме були жнива і селяни мусіли носити збіжжя з поля додому на плечах.

Саме в той час, коли наші селяни виїжджали до обозів, я приїхав додому. Дома застав ще свого батька, який збирався виїздити і був саме на подвір'ї. Годі було навіть поговорити, бо жандарми відганяли усіх, щоб не тратити часу, тому не залишалось мені нічого іншого, як тільки попрощатись із батьком і побажати йому щасливого повороту додому.

Війна почалась, коли я ще був у Кракові. Дуже тяжко було мені дістатись додому, бо потяги були зайняті військом, а для цивільних не було жодної комунікації, особливо на схід. Я підійшов до одного потягу, що йшов із військом на східній фронт, і спитав військовиків, чи не підвезли б мене до Стрия? На мое щастя, вони порадили мені залізти у вагон і не показуватися аж поки потяг не від'їде від станції.

Я так і зробив. Далі на кожній станції мусів ховатися у вагоні, не підходив навіть до вікна. І так мені пощастило доїхати до Стрия, звідки вже кілька миль ішов додому пішки.

Дома був я справжнім господарем, проте мене робота не дуже вабила до себе, а більше цікавила війна. Я часто виходив увечорі за село, шукаючи очима заграва на небі, прислухався до двигіння землі та гуркоту гармат. Мені здавалося, що все це відбувається зовсім недалечко. Мій старший брат пішов добровільно до Українських Січових Стрільців. Я дуже жалів, що не застали мене дома, а то був би, напевно, і я пішов туди. З моїх односельчан 35 охотників пішло до УСС-ів. Австрійський уряд тим часом уже покликав до війська тих річників, що мали по 19 і 18 років. У Стрию було таких охотників 8.000. Їх тримали два тижні на місці, потім вибрали тільки 2.000, а решту розпустили додому. Серед охотників, не прийнятих до війська, були й такі, що вже не мали куди повертатися, бо їхні села були зайняті російськими військами.

Додому повернулися щасливо мій брат і всі хлопці з мого села. І мені стало веселіше, бо ціле село належало нам. Удвох із братом узялися до праці в полі, до жнив. Мати із сестрою жали, а ми носили снопи додому. За день наносили ми по дві, а то й по три копи. Робота нас, повторюю, не дуже вабила, бо через село весь час переходило на фронт австрійське військо. Мое село лежало якраз на головному шляху Галич - Стрий і тому тудою переходило найбільше війська. Я часто виходив на дорогу та з боєм у серці приглядався до тих молодих військовиків, що йшли віддавати своє життя за „цїсара і державу“. Мало не всі частини, що переходили через мое село, були укомплектовані слов'янами, а саме — українцями, чехами, поляками, хорватами, босняками, проте німців і мадярів було зовсім мало, та й то самі командири, які не дозволяли військовикам ні заговорити до своїх, ні навіть напиться води.

Імперіялістична Австрія, що складалась із різних національностей, на початку війни посилала на сербський і російський фронти самі слов'янські полки, яким не дозволялося навіть зупинитися по селах. І вони всі йшли під перший вогонь. Тільки по якомусь часі почали сунути мадярські частини. Ці новітні гуно-мадярські орди нічим не відрізнялися від історичної орди Аттіли. Входячи в село, вони відпочивали, потім шастали по хатах і грабували все, що попало до рук, гвалтували дівчат і молодих жінок. Населення було так налякане, що як тільки наближались австрійські частини, то всі ховалися по хатах чи стодолах, замикались там і сиділи тихенько. Часи були такі непевні, що страшно було вийти в поле чи кудись далі від хати, бо по селах і полях вешталась мадярська польова поліція. Ніколи не забуду, як одного дня повертався селянин із поля, зморений цілоденною працею, поспішав до своїх діточок. Мадяри зловили його,

а довідавшись, що це українець, чи руський (бо так себе тоді усі ще називали), — повісили невинного дядька на придорожній вербі: зловили, мовляв, „шпигуна"... Тому всі сиділи по домівках.

Одного вечора мені спало на думку піти до міста Калуша, що віддалене від мого села 14 кілометрів на схід. Мати й брат дуже заперечували, однак я таки постановив піти, мотивуючи тим, що, може, наші обозники (форшпани), стоять ще в Калуші і я зможу стрінути там свого батька, який три дні тому виїхав із села. Хоч мати була рада такій зустрічі з батьком, проте побоювалась, чи безпечно я дійду туди. На ранок вона спекла кілька хлібин, я поклав їх у торбу, крім того, горщик сиру й масла і ще вдосвіта вирушив у дорогу. Мені треба було проходити через два села — Верхню і Мостиці, де було повно війська. Я пройшов Верхню щасливо, бо ще тільки розвиднялося і мене ніхто не зачіпав, не зважаючи на те, що стрінув я якийсь патруль. А коли я вже доходив до другого села, мене спинила польова поліція, взяла як справжнього шпигуна. Однак я не злякався, тому що знав добре німецьку мову, бо вчився у школі та перебував більше в місті, ніж у селі. У супроводі патруля запровадили мене на свою станицю. У тому селі я мав багато знайомих, які в разі потреби могли б посвідчити за мене. Комендант поліції був якийсь німець або правдоподібно мадяр, бо коли мене привели, то один з поліцаїв говорив до нього по-мадярському. Там мене тримали більше години, обшукали від ніг до голови і обмацали кожний рубець, також порізали хліб і вибрали з горшка сир і масло, але не знайшли нічого. Тоді взяли на допити. Питали, з котрого я села, куди йду і в якій справі? І це не помагало. Тоді запитали, звідки я знаю німецьку мову? Я сказав, що вчився у школі, подав, де й кілька років, а також і прізвища моїх учителів. На тих допитах мене так змучили, що я був цілком мокрий. Потім спитали: „А чому ти не зголосився до війська?" Я відповів, що тільки чотири дні тому, як приїхав із Кракова, і що вже було запізно.

Нарешті мене звільнили і я, відходячи, зажадав перепустки, щоб знову не потрапити в гуно-мадярські руки. До Калуша було два і пів кілометра. Коли я дійшов туди, була вже 11-та година. На передмісттю, на німецькому пасовиську, стояв величезний табір підвід з цілого повіту, що їх кілька днів тому зігнали туди й чекали тепер на наказ. Я зайшов між вози і розшукав своїх односельчан. Вони всі збіглись до мене, щоб довідатися, що нового у селі, і питали, яким способом я дістався туди, коли вже кілька днів нікого з цивільних людей не перепускають із сіл до міста. З ними побув я до сьомої години вечора. Кожний із них був зажурений, не знаючи, що станеться з ними та куди й коли їх попроведать. Я передав батькові все, що приніс, і розповів про свою пригоду в дорозі. На площі було понад 100 возів. Гарматні постріли чимраз частіше й голосніше гриміли. Всі вже

знали, що ось-ось виїдуть у невідоме. Уже сонце хилилось до заходу, як я вибрався додому. Усі селяни зійшлися, щоб попрощатися зі мною та передати їхнім дружинам і дітям привітання. Вони всі прощалися зі мною і плакали. Багато з них прощалися востаннє, бо померли десь на Мадярщині. Того самого вечора виїхали всі через Калуш, Долину, Стрий на Мадярщину.

Я пішов додому навпростець, полями, щоб знову не вскочити в халепу. А коли щасливо повернувся, то всі дуже зраділи. Я всім розповів, що був із своїми, де й коли, та передав від них привітання.

Однієї пам'ятної ночі було чути сильні гарматні вибухи, що вибухали, здавалось, ніби десь недалеко за селом. Ранком приїхало в село кілька сотень мадярських гусарів. Це були їхні гонорові частини. Їхали вони у парадних одностроях, блищали на них парадні шапки (чаки), а коні їхні були гарно оздоблені, їхали наче на якусь параду, викрикуючи: „Муска-муска, Рус!“ і т. п. Напевно, уявляли собі, що одним махом розчавлять Росію. Зупинилися вони на якийсь час у селі, пороз'їжджались по подвір'ях по 15 - 20 коней, поприв'язували їх де попало й почали господарювати, тобто брати сіно для коней. Нам здавалось, що десь за селом пригтовляється бойову лінію. Потім приїхали кухні, усі вояки пообідали та довший час відпочивали, при чому показали селянам свою культуру та мадярську „мораль“.

Біля мене в сусідстві жила одна родина, з якої чоловік пішов на війну, залишилась тільки жінка з двома дітьми та старенька мати. Жінка мала 29 років, мати 70, двоє дітей: дівчинка 7 років і хлопчик 5. На їхньому подвір'ї було 14 гусарів. Раптом у хаті зчинився крик жінки й дітей. Нещасна жінка вибігла з хати напівгола, а усі маляри були в хаті. За жінкою вихопився один маляр і поволочив її до хати. І там перед очима старенької матері та малих дітей, усі за порядком маляри згвалтували жінку ганебним, диким способом. А двох дідів, що звернули їхню увагу на цей вчинок, повісили за це на подвір'ї. Таких підлих і ганебних способів не практикував досі ніхто і ніде, навіть у нехристиянських народів, навіть у диких джунглях. Мабуть, і їхній предок Аттіла не послуговувався такими методами. Так чинили тільки маляри й поляки, такі колись були римські оргії.

Увечорі ці п'яні орди виїхали на Галич. Люди їх проклинали, як лише вміли, бо таких випадків було по селах дуже багато. Уночі почалась сильна стрілянина. Російські війська форсували Дністер у Галичі та наступали на Войнилів - Калуш. Люди не спали цілу ніч, копали ями та ховалися. Ранком уже впало кілька гранат за селом. Війська ще не було видно, а за деякий час по селу почали гасати гусарські коні без їздців. Ця сцена була дуже страшна, бо коні як збожеволіли ржали, ставали дибки, знову бігли кудись, потім верталися знову в село. На таке видовище не можна було спокійно дивитися, бо гасала тільки збожеволіла худоба, а з мадярських „героїв“

не залишилось ні одної душі, фронт перестав існувати. Мадярське військо вигинуло доценту. Так було від Дністра і до самих Карпат.

Була субота. Перед полуднем не чути було вже пострілів і не видно жодних військ, люди виходять із схованок та розмовляють між собою. Я жив майже на краю села від сходу і перший побачив, як наближався до села якийсь верхівець. До того часу я не бачив російських військ, а зокрема козаків, хіба тільки на малюнках із гетьманських часів. Козак чимраз швидше наближався до мене та оглядався на всі боки. Я підійшов ближче до дороги, щоб стрінути нового гостя. І справді, бачу постать молодого запорожця, що під'їздив до мене. Привітався словами: „Здравствуй, молодец!” Я не знав, як відповісти, і кажу: здоров, здоров! Відразу я побачив, що „не такий чорт страшний, як його малюють”. Людина вже на перший погляд видалась мені приємною, кінч такий, як наші селянські, невеликий і досить лагідний. Козак запитав мене, чи є тут де австрійці у селі? Я сказав, що ще вчора увечорі виїхала малярська кіннота на схід і відтоді ніхто ані сюди, ані звідти не вертався. Він посміхнувся і каже: „Да, да, нікагда уж не возвратятся! А лошади ти себе не поймал, их же много удирает... А сколько тебе лет?” — питає далі. Я відповідаю, що 18. „А почему тебя австрийцы не взяли у салдати?” Бо не мали часу. „От і молодец, ейбогу, молодец. Тепер пайдьош з рускіми бить австрийцев”.

Незабаром приїхали ще два козаки. Цей перший відразу їм сказав: „Ето наш русский молодец”. Спершу я боявся сказати, що я українець. Вони привітались зі мною, а з хати тим часом вийшли мати й мій брат. Сусіди, побачивши нових гостей, посходились теж на розмову. Козаки видалися нам великими приятелями. Вони зразу заспокоїли нас, щоб ми їх не боялися, мовляв, — „ми свої люди: і ми ваші, і ви наші...” Від маляр ми ховалися по всяких дірах, а „вороги” виявилися рідними. Приїхало ще кілька козаків. Усі вони заїхали на наше подвір'я, напоїли коней, а наші жінки повиносили їм молока та хліба. Розмовляли ми з ними на різні теми. Чимраз більше сходилось селян та оповідали про малярські звірства у селі та їхні грабунки.

Була це перша російська стежа. Козаки казали нам, щоб ми не боялися, бо малярі більше не повернуться. І з тим поїхали вздовж села. Ми ще трохи постояли, потім порозходились по домівках. За якийсь час в'їздила в село кінна колона, якій не видно було кінця й краю. За нею їхало кілька батерій польових гармат та кілька сотень піхоти з різними підводами. Їхали вони безперестану два тижні в напрямі Стрия, у Карпати. Австрійці не ставили ніде опору, тому що у перших боях утратили все своє військо на цілому фронті.

31-го серпня російські війська зайняли Львів, а ще 27 серпня були зайняті Галич, Станиславів, Войнилів, Калуш, а 5-го вересня

— Стрий. Східня Галичина була під російською окупацією цілих 10 місяців. Не маю на думці хвалити російську окупацію, але не можу не згадати, що російські війська поводитись із населенням якнайкраще, навіть по деяких фронтових селах запровадили кухні та усім, без ріжниці, давали харчі. Не було жодних насильств чи контрибуцій і населення так зжилося з ними, що коли на весні 1915 року російські війська відступали з Карпат, то з Підкарпаття та Підгір'я маси населення з цілими родинами помандрували за військом до Росії.

На весні 1915 року російські війська відступали з Карпат, а за ними вслід сунули австро-мадьяри й німці. І тоді то наші селяни на Підкарпаттю, Підгір'ю, Подністров'ю — пізнали своїх „визволителів”. Повторилися ще гірші сцени, як на початку війни 10 місяців тому. Жиди й поляки доносили мадярам на українців, вони, мовляв, — накладали з москалями, тоді то мадьяри забирали селян і вішали без жодних допитів. Ось в одному підгірському селі Синевідську, у перші дні приходу австрійських військ, де були виключно мадьяри, повісили на придорожних вербах 18 селян. Такі випадки були мало не в кожному селі, куди тільки проходили оті новітні гуни.

Через мое село проходив невеличкий відділ не більше 80-ти УСС-ів, здається, сотня Д. Вітовського. Вони йшли перші, як розвідчі стежі. Ці герої, що ще недавно життя своє змушені були віддавати за „цісаря і державу”, попрямували в напрямку Галича, а позаду них йшли австрійські частини, уже без мадярів. Австрійський уряд від перших початків війни вважав УСС-ів за гончих псів, і в той спосіб старався винищити їх усіх, посилаючи у запілля ворога та в найгірші місця — на бойову лінію. УСС-и не мали жодного доповнення, ні допомоги майже цілий рік, окрім небагатьох охотників із табору у Гемінді, коло Відня, що були виїхали туди на початку війни з фронтової смуги Тернопільщини, Збаражчини та ін. Були це молоді хлопці по 17 років, бо старших забирали до армії. Так було й пізніше. До УСС-ів приймали тільки таких, що доходили до 17-го року життя, і то охотників, або таких, що були нездатні до австрійського війська. Усіх українців називали тоді — „рутеніше шітцен-шутцен”. Тільки під кінець пощастило нашим проводирям і цілому народові витлумачити, що ми українці, тому вже почали звати наших стрільців „Українішен Леґіон”. Наші молоді старшини, розуміючи вагу нашої справи, завзято боролися по урядах за своє „Я”. Наприклад, молодий старшина Д. Вітовський, що перший увійшов 1915 року до Галича, наказав вивісити український жовтоблакитний прапор на ратуші, за що його австрійська влада покарала. Таких фактів можна навести дуже багато з часів перебування УСС-ів в австрійській армії.

Я мав між УСС-ами дуже багато знайомих, з якими часто зустрічався. Також часто був із ними в контакт і був би до них перейшов як до свого війська, коли б не бачив того поганого й нещирого став-

лення до них з боку австрійської влади, а з цим я ніяк не міг погодитися. 1915 року фронт спинився біля ріки Стрипи і наші стрільці зайняли найгірші місця — Лисоню, Семиківці та інші. Їх увесь час пересували туди, де було найнебезпечніше. У липні 1916 року почався наступ російського війська, т. зв. „Брусилівська офензива”. Тоді то Австрія зазнала великої поразки: за російською статистикою, яку подавали англійці, — протягом 10 днів узято було в полон 20 тисяч вояків, окрім поранених, а протягом трьох тижнів узято в полон 400 тисяч п'ятсот вояків, 4 тисячі гармат, 5 тисяч кулеметів та незліченні военні припаси. В той час мало не всі УСС-и попали в російський полон, лише дуже маленькі частини, а то й одиниці, були врятовані. Попали в полон майже всі УСС-кі старшини, що були від початків та мали великий досвід у военных операціях. Вони пізніше, тобто під час революції в Україні, створили відділ Київських Січових Стрільців. Коли спинено російський наступ, Австрія посилала свіжі відділи на фронт. У той час в кадрах УСС-ів, що стояли в Розвадові, біля Стрия, було багато молодих (по 16 років) хлопців, які ще не мали військового вишколу, та їх поспішно посилали на фронт, де вони простояли до 1917 року. В тому саме часі, в місяці липні, за панування Керенського, на російському фронті проти УСС-ів стояли вже українізовані частини богданівців і полуботківців. Щоправда, УСС-и мали вже тоді досить резерви, тому й заповнювали свої прогалини. Коли почалась у Росії революція, УСС-и та австрійські частини вступили на територію України для втихомирення революції. Тоді російський фронт перестав уже існувати, а наші УСС-и стояли у місті Єлисаветграді. Так вони постояли до весни 1918 року, потім переїхали на Буковину. Тут стояли УСС-и у Вижниці, де їх застав розвал Австрії.

* * *

За часів російської окупації, ми, молоді хлопці, жили спокійно, мріяли тільки про те, щоб повернулися „наші австріяки” й ми могли дістатись до свого війська — УСС-ів. І справді, на весні 1915 року прийшли „тії наці” і вже третього дня забрали нас до поборової комісії і, не відпускаючи додому, повезли на Мадярщину. Повернулися тільки такі, що були нездатні до війська, проте вони відразу ж зголошилися до УСС-ів.

На Мадярщині поділили нас на частини й порозсилали по кількадесят до полків, а всіх т. зв. „айнеріге-фрайвіліге” (однорічників) вислали до старшинської школи у Вінер-Нойштадт (Новий Відень), де до війни була школа кадетів („Кадет-Шуле”), а у війну її змінено на „Офіцер Шуле”. У школі ми одержали вбрання з чорножовтим паском на рукавах та ковнірі, що означало відзнаку однорічників. Навчання в школі мало тривати 6 місяців, однак нас звільнено вже

за 4 місяці. Ми склали іспити та одержали по дві зірки, „Айнеріге Корпораль”. Нам вільно було вибрати собі рід зброї, яка кому до вподоби. Хоч як я ненавидів австро-угорську владу, проте зробили мене в школі добрим „австріяком”, і я погодився з тим, що треба користати з привілеїв та прав вояка. В школі нас учили різних предметів, як от: військовий правильник, психологія, біографії видатних полководців, теренознавство, техніка тощо. Професорами були штабові старшини, а інструкторами — вислужені підстаршини, як ми їх звали „зупаки”, фельдфебелі (старші десятники). Ці останні були люди без окреслених поглядів, звали себе різно, а говорили та лаяли нас переважно польською мовою, згадуючи за кожним словом „польську маму”... Цієї школи я ніколи не забуду. Я робив заходи дістатись до стрілецького війська, бо в ньому було багато хлопців з мого села, на таку мою згадку про український легіон звали мене дурним.

Австрійці ніколи не вірили українцям, тому й видумували про УСС-ів різні історії, щоб відвернути нашу увагу від свого рідного війська. Тому я зголосився до полку уланів, який був у Ланцуті за Перемишлем. Діставши квиток на потяг та кошти подорожі, не сказавши нічого про час мого з'явлення до полку, я скористав з нагоди і поїхав до Стрия, звідти ще з одним дядьком підводою до Розвадова, бо там стояли наші кадри УСС-ів, які недавно прибули з Мадярщини. Там стрінув я своїх знайомих хлопців, що були вояками і старшинами. Майже цілий день я перебув з ними. В станиці було добре, бо всі були рівні та звали себе товаришами. Були це майже самі молоді хлопці (по 16-17 рр.). Старших УСС-ів було кілька, переважно інструктори. Вони оповідали мені про перебуті часи в Карпатах, про поступування чужинецьких старшин та ставлення до українського вояка. Такі великі страхіття вони переживали, тому тепер тішилися, що самі між своїми, мені теж радили залишатися з ними. Вислухавши ті жахливі оповідання і згадавши, як мене висміювали австріяки, що хочу вступити до українського легіону, я довго вагався, бож не хотів бути „гончою собакою Австрії”, тільки хотів користатися правами австрійського вояка, а не раба. Ми ще довго розмовляли, а увечері виїхав я крадькома до свого села по хліб та гроші. Звідти виїхав до полку. По дорозі висів у Перемишлі, де побув кілька годин, звідки вечірнім потягом вирушив до Ланцута. На місці зголосився до полкової команди, де приділили мене до сотні, яка стаціонувала у Перемишлі, куди за кілька днів я і від'їхав. Австрійська кіннота була в дуже поганому стані, бо в перших боях 1914 року з москалями майже уся пропала. Теперішні коні були ще не навчені для війни, бо збирали їх з дворів та від господарів, так що до воєнних операцій вони були нездатні. Тому Австрія вживала свою кінноту лише для обслуговування піхотних частин, для служби, розвідувальних стеж тощо.

Наш 12-ий уланський полк складався з різних національностей,

проте — більшість була українці, далі поляки і небагато чехів. Командиром нашої сотні був поляк — капітан Ляхович, з Дрогобича. Це була людина доброї вдачі, бо виріс на наших землях, тому й не робив різниці між національностями. Не зважаючи на те, що знав добре по-українському, проте говорив тільки по-польському або по-німецькому. Чехи були добрі вояки, але не любили Австрії, тому й звали всіх „сакра Раковско“. Вони перші зголошувалися на розвідчі стежі, з яких ніколи не верталися. Австрійці придумували різні хитрощі, щоб утримати військо та запровадити сувору дисципліну. Вони помішали галицькі полки наполовину з мадярами, даючи останнім право нагляду над українцями. Тому й докоряли нам часто мадяри, мовляв, — ви зрадники, тому ми вас маємо „пантрувати“. Це однак нічого не помагало, багато нашого війська при нагоді втікало до москалів, а під час брусилівського наступу 77-ий Самбірський піхотний полк відкрив навіть біля Заліщиків москалям фронт. Після наступу з східного фронту знято всі галицькі полки та перекинута на румунський фронт у Трансильванію. Залишилися тільки УСС-и, бо вони весь час входили до австро-мадярської 130-ої дивізії та підлягали її командуванню. У той час уже не було окремої команди УСС-ів. Для замилювання очей команду над УСС-ами перебрав австрійський штаб під проводом князя Вільгельма Габсбурга, якого УСС-и називали „Василем Вишиваним“, бо він часто вдягався у вишивану сорочку.

28-го березня 1917 року на цілому румунському фронті австрійці повели сильний наступ і відкинули румунське військо аж за Букарешт. У той час мене поранено і спроваджено до Відня у 13-ий „бецірк“ (дільницю), в т. зв. „Кріґс-Шпиталь“ (воєнний шпиталь), де я пробув два місяці. В шпиталі я одержав шосте з черги відзначення, а саме „Фердінанс-Кройц“, хрест на емалі зі срібною короною. Це було в Австрії одне з найвищих відзначень другої кляси. Воно походило від цісаря Фердинанда з 1848 року. Як відомо, цей цісар скасував панщину та абдикував на користь цісаря Франца Йосифа I. При тому мені також підвищено рангу до т. зв. „Вахмайсер“, бо, не маючи освіти за 8 клясів середньої школи, я не міг одержати підвищення до хорунжого (Фенріх-а). Одержав я також місячну відпустку. Звідти переїхав на італійський фронт, де були наші частини, що прибули з румунського фронту на 12-й наступ. На італійському фронті війна була зовсім інша: з нашого полку зроблено т. зв. „Фуз-кавалерію“, тобто пішоходну кавалерію, бо в горах Альпах спочатку коні були непотрібні. Пізніше, після 12-го наступу, коли відкинено італійців поза ріку Піяву, вже на рівнині, знову кілька наших сотень одержали коней.

Це було в травні 1917 р. В половині червня наші частини перефорсовано в напрямі північного Тіролю, бо італійці почали 13-й наступ. Коней ми залишили на долах, а самі пішли на гори Монтеграма,

де був фронт. Проти нас були вже англійські й французькі війська разом з італійськими. Майже два дні їхня артилерія була безперестану барабанним вогнем „тромфаер”. Італійці й англійці, що наступали, зазнали тоді величезних утрат та змушені були повернутися на свої місця. Після їхнього невдалого наступу наші частини дістали дво-тижневий відпочинок.

У той час мене відкомандировано до Інсбруку, в дивізійну команду, де я скінчив „Інтелігент Бріфунг”, а по скінченні його поїхав до полку, що стояв тоді в Перемишлі на Засянню, на іспит.

Уже на початку 1918 року в австрійській армії починався великий хаос. Військо не слухалось своїх командирів, тому часто поширювалося дезертирство. До цього найбільше спричинились поворотці з російського полону, що після березневої революції ширили большевицькі гасла. Причиною був також і голод як на фронті, так і в запллі. Вже тоді можна було передбачити кінець Австрії.

Коли я прибув до Перемишля, мене призначено до полкової канцелярії, через те, що я мав, як тоді в нас говорили, — добру маркірацію, і звільнено від фронткових обов'язків. Зроблено мені таку ласку за мої заслуги та відзначення. У полковій команді і в канцелярії панувало справжнє безголов'я. Щокілька годин мінялися накази, але не зважаючи на це — ніхто їх не виконував. Західній фронт починав валитись, до полків не можна було доставити підкріплення, бо солдати розбігалися по дорозі та творили „зелені кадри” по лісах. Я хоч і мав добру посаду, але був не вдоволений, бо не знав, що мене чекає завтра. Можна було припускати, що Австрію спіткає те саме, що минулого року Росію. Тому я попросив відпустку, мотивуючи, що маю полагодити дуже важливу справу дома. А що в мене було багато знайомих серед старшин, то уділили мені відпустку від 14 — 30 днів. Належні мені гроші і харчові продукти я одержав на 30 днів. Дома перебув я більше місяця і 22-го жовтня виїхав до своєї частини. Опинившись у Стрию, познаходив багатьох військовиків, яких знав давніше. Вони були в різних австрійських полках, і як виявилось, поприїжджали у відпустку на необмежений час. У Стрию я мав нагоду почути багато новин, бо під час перебування на селі не чув майже нічого зі світу. Газети майже не приходили, а як яка з'явилася, то була дуже цензурована. У Стрию мені розповіли про західній фронт та про початки революції в Німеччині. І те саме почалось і в Австрії. Я вагався, не знаючи, чи мені вертатися додому, чи їхати до Перемишля, чи залишатися в Стрию й чекати, що буде далі. У Стрию хаос, повно війська, польова поліція і жандармерія — усі були безраді, бо ніхто з військовиків не звертав на них уваги та робив, що сам хотів. У такому оточенні я пробув кілька днів, потім повернувся додому, набрав харчів і грошей і виїхав знову до Стрия.

1 ЛИСТОПАДА 1918 РОКУ В СТРИУ

Мій потяг прибув на стрийський залізничний двірць коло 10-ої години ранку, а на вежі вже повівав жовтоблакитний прапор. Коли вийшов з вагону, мені серце радісно забилося в грудях. Чи справді „вже воскресла Україна“?! Мені на радощах сльози залляли очі, тому не пам'ятаю, як я йшов до почекальні. На двірці маси народу, а головно війська. Мені голова пішла обертом, я немов пробудився зі сну. В цей саме момент підходить до мене юнак і питає: „Чи ви, пане вахмістре, часом не українець?“ Він був в австрійській уніформі з жовтоблакитною кокардою на шапці. Я відповів, що так, потім питаю, чи є яка українська частина в Стрию? Він спрямував мене до двірцевої канцелярії, де комендантом був австрійський підстаршина „штабс-фельдфебель“, від якого я одержав інформації, куди мені зголоситися. Команда Стрийської округи стояла в касарнях, де були австрійські війська. Прибувши на подвір'я касарень, я не знав, що мені робити: військо — одне відходить, інші приходять і ніхто не знає, куди й чому. Під однією з касарень якийсь чотовий збирає собі відділ війська. Підійшовши до нього, питаю, до кого б мені зголоситися, та хто комендант станиці? „Не питайте, хто комендант станиці. Ви ж австрійський старшина, збирайте, ради Бога, відділ вояків, бо треба обсадити конечні об'єкти“. Чотовий зібрав понад 25 вояків і вже очікував наказу. Я довго не думав, вийшов за браму та кого попало почав ставити в ряди, питав тільки, чи він українець. За якийсь час я увійшов на подвір'я з півсотнею вояків. Поставив свій відділ спереду відділу свого попередника чотового. За кілька хвилин підійшли до нас двоє австрійських старшин — сотник і поручник. Я не повірив своїм очам, коли побачив, що сотник — це мій найкращий приятель ще зі школи старшин. Побачивши мене, він радісно крикнув: „Степане, де ти тут узався?“ Ми тричі поцілувалися. Він із запалом говорив далі: „Чи думав ти, коли ми були на російському та італійському фронтах, що зустрінемося у вільній Україні? Та нема тепер часу на розмову, бери своїх хлопців та веди до цейхгавзу, де їм видадуть зброю, а я тобі подам місцеві об'єкти, які треба обсадити, а де вже є стійки, то треба їх змінити. Вулиці тобі відомі, тому легко буде їх знаходити.“

Цілий день я ходив по вказаних місцях та змінював стійки, а подекуди й наставляв нові. По дорозі мої хлопці збирали вояків, що верталися з різних місцевостей та йшли додому. Хлопці радо горнулися до українського війська та бадьоро підносили голови вгору, бо йшли здобувати вільну, соборну українську державу. І весь час прибувало до нашої частини по 20 по 30 нових хлопців. Так було і в цілому місті. В усіх касарнях щоразу збільшувалось військо, охоче здобувати рідні землі.

Другого дня мене покликали до канцелярії. Команду Стрийської округи перебрав старенький генерал Гембарович, а мій приятель — сотник В. П. — став його заступником. Я одержав наказ вирушити зі своїм відділом на двірець. Відділ перейменували на Вартовий курінь польової поліції. Мій курінь складався з 150 вояків під командою сотника Яхніцького і ще двох колишніх австрійських жандармів, також „вахміців”. Майже половина куреня складалася з добре вишколених та досвідчених австрійських підстаршин. 2-го листопада ми перебравли службу на залізничному дворці та обсадили конечні об'єкти. Одначе, в місті, як і на дворці, треба було мати якихось 2 тисячі війська, щоб утримати порядок. Наші міста були тоді дуже заживдівлені та обполячені, а українців було менше, тому польська батарея робила по містах різні бешкети, головно вночі, отже треба було бути дуже обережним. Тому створено ще спеціальні допомогові відділи міліції, як також окремі відділи для служби поза містом, по дорогах та мостах, куди сунули маси вояків із різних фронтів. Стійкові мали за звадання завертати всіх українців до міста, де творились частини, які потім надсилали до Львова.

Ситуація з кожним днем поліпшувалась: заведено вже деякі порядки, зі станиці надсилано до Львова мало не щодня сотню або й більше вояків, проваджено короткий вишкіл, щодня прибували молоді хлопці, охотники до армії і т. п. Наш поліцейний відділ зменшено на половину. Мене з моїм відділом покликано до станиці. Тут сотник В. П. повідомив, що має іншу працю для мене на провінції. Наказав вибрати собі двадцять добрих хлопців, колишніх кіннотників, дістати коней, по змозі для всіх, і за два дні мати все готове. І ми придбали 18 коней і одну підводу. Нас перейменовано на кінну польову поліцію і наказано їхати в Долинщину з постоем у містечку Підлюте.

У Стрию ми довший час носили австрійські уніформи, бо українських ще не було. Кожний носив, що йому попало, навіть частини, що їх відсилано на фронт, були різноманітно умундировані, і це виглядало дуже чудернацько, проте з кожним днем і цього не ставало. По селах дано наказ — якщо хто має військові речі, убрання, зброю тощо — здавати все це в громадські уряди. Були також звернення до громад, щоб усі поворотці з австрійської армії, добровольці й інші зголошувалися по місцевих командах у ряди української армії. І справді, з багатьох сіл приходили навіть старші віком і молодь. Але багато сіл, особливо на Підкарпаттю, були байдужі до української справи взагалі, тому що там було дуже поширене москвофільство. Поворотці з австрійського війська сиділи дома та переховувались по лісах, це саме було і з молоддю навіть призовного віку. Не можу закривати правди, що цим уславились такі повіти, як Долина, Сколе, Турка та південна частина Калущини.

Перед від'їздом нашого відділу у Долинщину зайшло важливе

питання, а саме — його умундирування, бо такі чудернацькі уніформи, які ми носили, аж ніяк не підходили для кінної поліції, яка йде на села в службових справах. Ми бажали хоча б до деякої міри мати однаковий вигляд. Комендант окружної команди сотник В. П. (ще живе на рідних землях), покликав мене до канцелярії і спитав, яку ми б хотіли мати уніформу. Я висловив свою думку, що найкраще для нашого кінного відділу надавався б козацький стрій, а особливо зимою. Він додавав би поваги і в такому одязі тепло було б. Ми мали досить російських шинелів, а шапки — хлопці самі покупляли у кушнірів, попереробляли їх, додаючи сині верхи з довгими шликами та з жовтими китицями. При тому мали ми уланські рушниці та австрійські шаблі. За два дні наш відділ був цілком одягнений та озброєний. Перед від'їздом ми зробили кілька вправ на подвір'ї касарень і 31-го грудня 1918 р. були готові у дорогу. Хлопці були майже усі підстаршини і досвідчені кіннотники, отже наші вправи випали надзвичайно добре. Старенький генерал, комендант Стрийської округи з кількома старшинами, приглядаючись до наших вправ — так був задоволений, що часто вигукував: „Браво, браво, мої козаки!“

На самий новий рік, 1 січня 1919 року, перед полуднем, ми від'їхали на постій. Їхали ми вулицями Стрия у розвідчій формі, попереду на 50 кроків їхало два козаки з шаблями в руках, а за ними колона з 6-ти трійок. У тому саме часі з костелів виходило польське населення та з лютістю приглядалося до нас, мовляв: „Сконд ці гайдамаци взелі сен?“ Та й українське населення добре не знало, що це за частина їде. Однак інтуїтивно відчувало своїх побратимів, тому, вітаючи, й кричало: „Слава Україні!“, „Слава українському козацтву!“

Другого дня ми були вже на місці. Зима була досить холодна. Коней ми примістили в заможніших господарів і самі розмістилися по квартирах. Для урядування одержали ми невеличку громадську канцелярію.

Надходили наші різдвяні свята, до яких населення солідно приготувалося. Ми постановили припинити своє урядування та за той час об'їхати кілька десятків сіл Підкарпаття. За цей час ми мали змогу надивитися на нужденне життя тамтешнього нашого селянина. Села бідненькі, нужденні курні хати з простеньким устаткуванням та невеличким садом і городом, де навіть і кози не можна було втримати, тому більшість населення жила з лісових заробітків. Хоч навколо сіл шуміли величезні масиви лісів, проте бідний селянин не мав чим запалити у своїй курній хатині, бо майже всі ці добра належали різним жидівсько-ляцьким рабовласникам.

Почавши від села Підлюте, де було місце нашого постою, починалися великі гірські ліси, т. зв. митрополічі добра, що належали нашому митрополитові, графові А. Шептицькому. Однак усе це господарство було під наглядом о. Ковальського, який брав до праці га-

йових поляків та жидів, що радились на свою руку та утруднювали нашому селянинові навіть у купівлі дров. Люди навіть не скаржились, знаючи, що туди їх не впускають, бо наш митрополит, напевно, зареагував би на таке поступування, а навіть і звільнив би, кого слід, із праці. Тому ми постановили на власну руку давати селянам безплатно дрова з того лісу. Громада мала визначити частину лісу, щоб кожний селянин дістав свою пайку дров. І такі накази ми дали по всіх селах Долинщини і Колушчини. Цю частину селяни назвали „Українським зрубом”. Ми подали відразу ж звіт до Окружної команди в Стрию про наші постанови по селах на Підкарпаття для затвердження. Вже від перших днів нашого урядування населення було задоволене, воно побачило різницю між чужою владою та своєю власною.

На Свят-вечір і Різдво всі люди запрошували нас до себе як бідні, так і багаті. І ми всіх відвідали напротязі трьох днів. Ми брали також участь і у різдвяних Богослуженнях, а місцеві парохі приготували відповідні проповіді, в яких порівнювали велике свято народження Христа з народженням української держави.

Відразу ж після свят ми взялися до переведення наших завдань і все це відбулося без найменших труднощів. Коли проголошено здачу військових речей та покликано молодь і воєнних поворотців до української армії, то кожного дня приходили і старші і молодь зголошуватися до війська. Вони приносили з собою рушниці та набої різного калібру.

Не можу не згадати одного пам'ятного дня, коли до нас прибіг 17-тилітній юнак і приніс справжню козацьку шаблю і кинджал, при тому заявив, що ці речі залишив у їхньому домі тяжко поранений російський козак під час відступу в 1915 році. Той козак казав хлопцеві: „Якщо я не повернуся назад, то віддай це все своїм людям чи військові”. Хлопчик спершу не знав, хто такі „свої люди”, тому був би й австрійцям віддав ту шаблю й кинджал, проте малярські злочини розкрили хлопцеві очі і він зрозумів, що це не „свої”. Він був радий, що дочекався своїх українських козаків, при тому заявив, що радо погодиться служити в нашому війську. Ми згодилися прийняти його на службу. Незабаром він придбав собі молодого коня, сідло і все умундировання. Він був завзятий козак і точний у праці. Знав дисципліну і старався впливати на своїх побратимів так, як сам уважав за найкраще.

Цілих три місяці пробули ми у підгірських селах, а 30-го березня наш відділ стягнуто до Стрия. На наше місце прийшов інший відділ пішої поліції з осідком у Долині і в Перегінську. Напередодні нашого від'їзду ми попрощалися з усіма селянами. Вони всі шкодували за нами, як за рідними синами.

**Однорічний вістун УГА, чотовий
армії УНР Андрій ГУКАЛО.**

Сотник Гордій МИРОНЕНКО.

Сотник Михайло СТАВНИЧУК.

**Підпоручник артилерії
Спиридон КРАВЧЕНКО.**

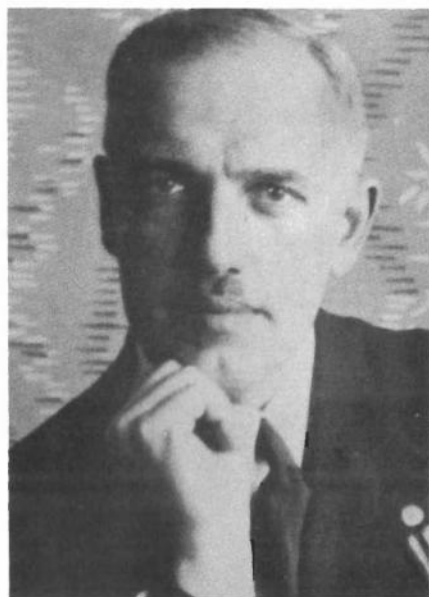
Адм. майор Яків ФАРТУШНИЙ.

**Поручник 2-гої Волинської стріл.
дивізії Матвій СУРЖКО.**

**Генеральний писар Українського
Вільного Козацтва
Юрій ТАМАРСЬКИЙ.**

**Майор артилерії
Михайло КОВАЛЬСЬКИЙ.**

Юнак Кам'янець-Подільської Юнацької шк. Олександр СТЕЦЕНКО.

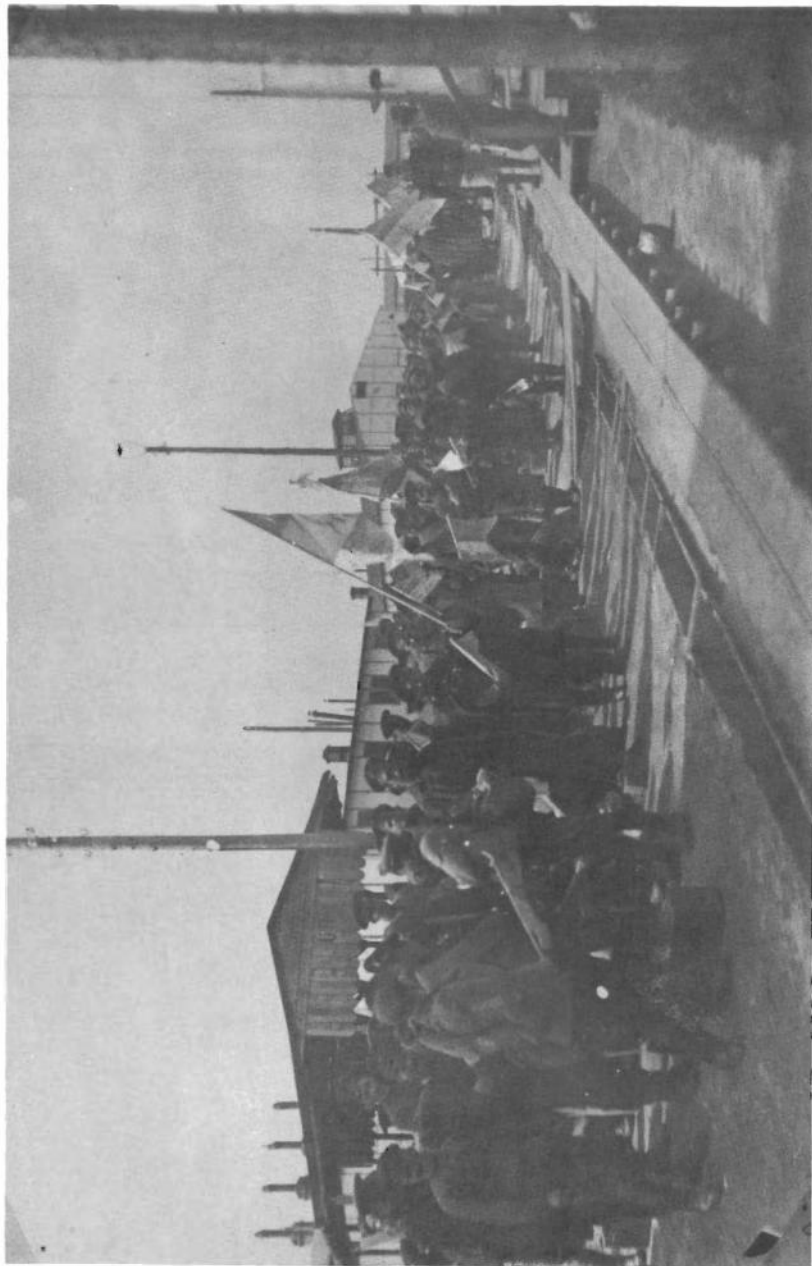
Підхорунжий 2-го Запорозького полку Окремої Кінної дивізії Давид ПАСШНИЧЕНКО.

Санітар шпиталю Запорозького корпусу Григорій МИГОВИЧ.

Вояк Євген ГРИЦАК.

І-ий курінь „Оборони Рідного Краю” Сірої дивізії, на залізничному дворі у Фрайштадті, Німеччина.

Другого дня ми були вже у Стрию, де для нас знайшлося інше завдання, та я рішуче відмовився від поліційної служби і зголосився їхати на фронт. Мої хлопці зробили те саме. Комендант станиці почав умовляти нас, доводячи, що у Стрию теж конче потрібна дисциплінована й досвідчена поліція, проте ми не погоджувалися залишатися полціями. Тоді він сказав до мене: „Шкода мені тебе, Степане! Ми були разом у старшинській школі, разом на фронті були два роки, де мене поранено, а ти попав у полон, що перешкодило тобі закінчити доповнення, отже нині належало б тобі бути сотником, а не вахмістром. Хлопці побудуть ще якийсь час у вартовому курені, а ти мушиш перейти старшинський вишкіл, це не триватиме довго...”

Це переконало мене і я погодився на вишкіл. По скінченні кількадевного курсу мене підвищили до ранги хорунжого, і 12-го квітня мав я від'їхати на фронт.

Поляки тим часом готувалися до наступу. Хоч наша армія в той час нараховувала 60 тисяч фронтників і майже 50 тисяч у запіллі, але все ж цього було замало на 250 кілометрів фронту, до того ж ми мали лише 45 гармат і то малого калібру, і недостатню кількість набоїв. Щодо стрільців, то їх було не більше сотні і то погано озброєних. Отже бракувало всього — і набоїв, і старшин і тому подібного. Де була причина того лиха і хто тут був винен?

При цьому мушу згадати один неприємний епізод, що мав місце у Стрию, і до якого спричинилися два фронтові старшини 11-12 квітня 1919 року. Д-р Іван Карпинець, очевидно, хотів прислужитися тим двом старшинам та зробити з них героїв. Не будучи навіть очевидцем тих подій, в календарі „Червона Калина” на 1936-й рік, д-р Карпинець пише статтю під заголовком: „Панцерний поїзд ч. 2.” (подаю майже дослівно, виправивши трохи мову): „На фронті брак старшин, зате було їх дуже багато по різних командах і установах у запіллі. Передовсім, славні були з цього два міста: Станиславів і Стрий, де бавилися та висиджувалися старшини по каварнях. Отаман Бізанц дав розпорядження поїхати до Стрия, щоб силою забрати трохи старшин із каварень на фронт. Квітневої неділі виїхали панцерником чотовий Швець, чотовий Верхол, сотник Волощак, командир батареї та інші. Панцерник заїхав на станцію Стрий і тут затримався. Одна частина залози, з чотовим Шевцем на чолі, пішла до міста до каварень, звідки забрала старшин, а друга частина з чотовим Верхолою — берегла панцерника, що був у бойовому поготівлі. Відомість дійшла до канди 3-го корпусу й до генерала Гембаровича, який наказав частинам, що були в Стрию, — заарештувати чотового Шевця з його відділом та роззброїти панцерник. Чотового Шевця затримано, але панцерника не роззброєно, з огляду на постанову його залози і т. і. Чотового Шевця і його відділ випущено на волю та покарано його, як і чотового Верхолу, щось кільканадцятиденним арештом, від якого

з огляду на бойові заслуги їх обох звільнено до виконання кари по війні."

Я, як наочний свідок тих подій, був уже напередодні виїзду на фронт і тому не брав жодної участі, одначе стверджую, що така подія і поведінка тих „героїв” із фронту, справила дуже погане враження в місті, особливо в очах наших ворогів поляків. Чому було не скерувати того панцерника на Підзамчя чи на головний двірець у Львові?

Щоправда, у Стрию було багато різного шумовиння, маркірантів та дезертирів, але це була справа поліції, яка мала з тим до діла. Чесне вояцтво і старшини були у станиці, де провадилась школа старшин, підстаршин, вишкіл новобранців, умундирування та озброєння відділів і майже кожного тижня висилано на фронт. Ось таку працю проваджено в Стрию.

Дня 13-го квітня, ми — 14 кіннотників і сотня піхотинців — виїхали під Львів. З місця приділено нас до Гайдамацького кінного загону ім. Гонти, під командою отамана А. Долуда. З нашим доповненням загін нараховував 60 шабель, у трьох чотах по 20 шабель. Перша чота, під командою хорунжого Володимирка, друга — під командою хорунжого Бігуна і третя — під командою чотового Шенкаря. Справді, у нас на фронті дуже бракувало кінноти. Наш невеличкий відділ був безнастанно у розвідчих стежах та на звітових кур'єрах. Кінний полк Шепаровича був ще у стадії формування.

Поляки 19-го квітня, у великодню суботу, — почали наступ на 7-му Львівську і 3-тю Бережанську бригади, обстрілюючи їх гарматним вогнем цілий день. В неділю ранком перейшли в сильний наступ майже на цілому фронті. Правда, наші частини відбивали їхні наступи, а то й чергувались протинаступами, однак у нас звичайно бракувало набоїв, тому й почався відступ. Ворог був озброєний до зубів, особливо галерські відділи, що їх організувала і озброїла Франція. Полякам помагали весь час Франція, Італія, Англія та Америка. Вони йшли на фронт проти напівозброєного українського війська. Однак, не зважаючи на ці недоліки, наша армія не капітулювала, ба навіть і показувала чудеса хоробрости. От хоча б узяти як доказ, чортківський наступ. При кінці травня наша армія опинилася у т. зв. „трикутнику смерті”, в околиці Товсте, Ягольниця, Чортків. У той час місце головнокомандувача Галицької Армії Омеляновича-Павленка, перебрав генерал Олександр Греків, і в армії постали надії на краще. Вже на початку червня наша армія переходить у наступ на цілому фронті. Наш відділ на південному відтинку форсував Дністер у Нижнєві та гнав польських легіонерів аж поза Станиславів. Знову південне крило I-го корпусу зайняло Золочів, Ожидів, а частини УСС-ів дійшли до Перемишля, 30 км. від Львова. Одначе поляки одержали знову сильне підкріплення і перейшли у протинаступ на цілому фрон-

ті. Наші частини тримались міцно і відбивали ворожі наступи до останнього набою. Тоді знову ми зробили відступ і тим разом, 19-20 липня, перейшли ріку Збруч.

Щоправда, наші вояки не радо залишали рідні землі, віддаючи їх ворогові, проте думали, що на Східній Україні підсилять краще армію та назад завернуть проти поляків. Але, перейшовши Збруч, ми опинилися ще в гіршому становищі, бо зустрілися ще з двома ворогами — большевиками та денікінцями, яких також підсилювала ота брехлива Антанта.

Надніпрянська і галицька армії об'єдналися і спільно почали наступ на Київ. Уже 31-го серпня 1919 року ми зайняли Київ. Та ненадовго, бо ми опинилися між молотом і ковадлом. Тяжко було вести боротьбу на три фронти. Опинившись у безвихідному становищі, наші провідники змушені були йти на різні компроміси з нашими ворогами. Спершу перейшли на бік Денікіна, пізніше до большевиків, вкінці знову до відвічного ворога — поляків, навіть коштом частини українських земель. Однак і це не допомогло, бо поляки погодилися із большевиками та поділилися українськими землями, а союзні частини української армії — роззброїли та запроторили у невольничі гетта. Не краща доля спіткала і південну частину армії, яка оперувала на тому відтинку й не піддалась полякам. Була це 5-та Херсонська дивізія, у якій було майже наполовину галичан, зокрема галицької кінноти під командою полковника А. Долуда. Вони боролися і нізащо не хотіли піддатися полякам, але 20-го вересня 1920 року мусли перейти на Чехо-Словаччину. „Брати” чехи роззброїли наші частини та примістили їх по таборах інтернованих — в Яблоннім, Ліберці, Празі та інших. Таким чином вкінці 1920 року перестала існувати українська армія.

І ось проминуло вже 44 роки від того трагічного часу, а в нас ще й досі приписують вину одні одним, одначе — винних уже немає між нами.

Іван КОСЕЦЬ
Сотник

ФРАГМЕНТ СПОГАДІВ З ЧАСІВ ЗБРОЙНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Революція 1917 року застала мене в Петербурзі, де я відбував військову службу в головному штабі. З перших днів революції всі свідомі українці почали організовуватися: збиратися докупи, творити різні культосвітні гуртки, ширити національно-усвідомчу працю. Створили Петроградську Українську Крайову Раду. Крайова Рада — це був вищий орган, який полагався українські справи місцевого значення.

На початку травня українці, що входили до складу петроградської залоги в кількості шістдесят тисяч, перевели величну, прекрасно організовану, маніфестацію. В столичнім місті Петрограді, перший раз в історії, замаляли *українські національні прапори*. Вояки зі своїми старшинами йшли вулицями столичного московського міста на Марсове поле.

Серце мое радувалось, коли я глянув на передні ряди українського війська, що струнко маршувало зі зброєю. Це ж були гвардійські частини та головні військові управління, які також рахувалися як гвардійці.

На Марсовім полі відбулась Служба Божа, а по службі — почалися палкі промови.

По закінченні урочистостей на Марсовім полі, всі присутні в повному порядку пішли до будинку міністерства, де в той час урядовав прем'єр і головнокомандувач Керенський, а українська делегація на чолі в Винниченком чекала на прийом більше тижня, бо Керенський з прийняттям делегації не спішився. Коли ми прибули до будинку міністерства, то зчинили крик, що аж вікна задзвеніли: „Давай сюди Керенського, а то завалимо будинок!” Через кілька хвилин на балконі показався Керенський. Тоді всі почали кричати, щоб він, Керенський, зараз же прийняв українську делегацію, бо в противному разі буде дуже зле. Делегація була прийнята й ми розійшлися.

Усе було добре, поки всі трималися купи, а коли кривавий Ленін зі своєю зграєю збройно прийшов до влади (13 жовтня 1917 р.), тоді українцям у Петербурзі не було чого робити й вони масово, хто як міг, почали пробиратись в Україну. В жовтні 1917 року, червоні у військовім манежі організували великий мітинг, на яким головним промовцем був тодішній „главковерх” червоної армії, прапорщик Криленко. Говорив він про українців, що вони, мовляв, хочуть відділитися від Росії і навіть випустили вже свої гроші. На мітингу були матроси, які кричали, що вони зараз же підуть в Україну й знищать буржуазну Центральну Раду. На це Криленко сказав, що „національне питання — це вогонь, а з вогнем бавитись небезпечно”.

18 жовтня я та інші українці, що перебували ще в Петрограді, вирішили їхати в Україну. Коли ми зібралися на залізничному дворці й вимагали ешелону, то вартові червоні матроси нам сказали, що ешелону для нас вони не дадуть. На таку заяву червоних матросів ми відповіли галасом, криком і погрозами: „Щоб ешелон зараз же був поданий, в противному разі двірець буде зруйнований”. Матроси перелякалися і вагони були подані. Потягів було два, бо нас було багато і в один потяг не могли вміститися. Їхати було дуже погано, бо вагони були переповнені. Не було місця вигідно стояти, не то щоб сісти. До Києва їхали щось зо три доби.

Коли я приїхав до Києва, то застав у ньому щось жахливе. Атмосфера була сумна й тяжка, все було непевне, людність чогось чекала. Скрізь вешталися комуністичні агітатори та різні шпигуни й диверсанти. Вечорами й ночами скрізь по місті лунала стрілянина. Саме місто дуже зле освітлювалось. На другий день рано я пішов до знайомих довідатись, що робиться в місті та які новини. В знайомих я довідався, що українська справа стоїть зле, багато українських військових частин порозходились, а ті, що zostалися, об'явили себе нейтральними. Залишилась мала кількість надійного війська. Центральна Рада безперервно засідала. Охороняли Центральну Раду невелика кількість військових і Вільне Козацтво. Коли я все це почув і побачив на власні очі, то зрозумів, яку велику помилку зробила Центральна Рада, що не утворила могутньої збройної сили, яка могла б захистити українську державу. А була ж можливість! Але її не використано. Чому? Бо не було державних мужів. Українські соціалістичні партії до створення збройної сили України ставились байдуже, а деякі й вороже. А тим часом брехун-москаль Ленін утворив добре узброєну червону армію. Бо він мав державний розум, добре знав, що без армії держава існувати не може.

Коли я до всього приглянувся та зрозумів, то прийшов до висновку, що потрібно збройно захищати батьківщину. Після водохрищ я взяв рушницю до рук і прилучився до Вільного Козацтва, яке билось з ворогом у місті за телеграф коло Думи та за арсенал, де дово-

дилось переступати через трупи. Одного разу я з одним козаком ішли по Хрещатику вниз до міської Думи й бачимо, як жидок-студент напав на козака з Вільного Козацтва і вирвав у нього з рук рушницю. Я підбіг до напасника й наказав віддати козакові рушницю, при чому заявив, що в противному разі вживу сили. Жидок злякався й рушницю повернув. Далі ми йшли вже втрьох і раптом із-за рогу були обстріляні ворогом. Поки ми добігли до місця стрілянини, то вже нікого не було. Повтікали.

Коли Муравйов наступав на Україну, коли його банди сунулись на Київ, я зі своїм відділом вільних козаків та з учнями військової фельдшерської школи боронив підступ до шпиталю та згаданої школи. Вій тривав цілу ніч. Під ранок моя розвідка донесла, що наше військо з Києва відступило, що на Хрещатику вже порядкують банди Муравйова та що нас червоні оточують з усіх боків. Тоді я дав наказ: усю зброю кинути в бур'ян, який був навколо нас, а всім козакам тікати до фельдшерської школи, лягати до ліжок і вдавати, що вони кріпко сплять. За кілька хвилин наказ був виконаний. Усі козаки лежали в ліжках, а я пішов до свого приятеля урядовця фельдшерської школи, в якого перебував до ранку. Коли добре розвіднилось, червоні банди зробили обшук у школі, але нічого не знайшли. О годині десятій ранку я вирішив піти на Хрещатик подивитися, що там робиться. Приятель мій умовляв мене нікуди не йти з хати, бо на кожному кроці може спіткати мене смерть. Я приятеля не послухав і таки пішов. Приходжу на Хрещатик і бачу повно червоних — аж кишить! Усі п'яні: кричать, лаються по-московському, особливо матроси, яких було найбільше. З цивільного населення видно було лише жидів, що купчилися під брамами та будинками. Коло біржі, недалеко від Думи, помітив більшу кількість заможних жидків — у шубах із каракулевими ковнірами. Ходять туди й сюди та по-приятельському розмовляють із матросами. Висловлюють радість, що червоні ввійшли у Київ, а українців паплюжать з усіх сил. Все, що я бачив і чув на Хрещатику, довело мене до крайньої злоти і я пішов додому. По дорозі підходить до мене матрос і питає, чому я тут ходжу, і каже, щоб показав йому свої папери (документи). На це я йому дав пояснення, що приїхав разом із ними з Петербургу бити буржуїв, і показав посвідку зі штампом „Петроград”, що я революціонер. Подивився матрос на мою посвідку, повернув мені назад і пішов геть, а я радий пішов додому. На такі нерозважні вчинки здатна тільки молодість, бо тут я ризикував своїм життям.

На другий день по обіді я знову пішов на розвідку. Іду. І от недалеко від штабу Київської військової округи один чоловік каже мені: „В тому гарному будинку міститься штаб Муравйова.” Я пішов до того будинку й побачив, що входні двері відчинені навістіж. Заходжу в середину й бачу: в першій кімнаті повно сміття, багато пляшок від

спиртних напоїв, цілих і побитих, валяється на підлозі, порожні баньки з-під консервів, гільзи від набоїв та повно людських екскрементів. Від того всього в кімнаті нестерпний сморід. В інших кімнатах було те саме.

Вийшов я зі штабу й пішов вулицею далі. Тут я побачив перед собою двох військових, — один матрос, а другий кіннотник, чи то піхотинець. Підходжу ближче й чую, як матрос з домішкою брудної московської лайки каже: „Муравйов! А где же золото?” А той відповідає: „Да брось, Петька, что ти”... Це тривало кілька хвилин. Щоб не звернути на себе їхньої уваги, я пішов у протилежний бік і думав собі: от добра нагода відправити цих душолюбів у „штаб Духоніна”, але при мені не було відповідної зброї. Далі бачив, як на наказ Муравйова, московські старшини й генерали зібрались у царському саду, де їх постріляно й закопано. Казали, що там було розстріляно до п'ятнадцятьох тисяч старшин.

З України червоні банди вивозили в Московщину все, що було цінне. Київське інтендантство було навантажене у вагони й вивезене в Московщину. Жалко було на це все дивитися, а вдіяти не можна було нічого. Коли до Києва прийшли українці й німці, які вигнали московську банду, повернувся й український уряд. Я почав з іншими організовувати Головний штаб, у художній школі на Підвальной вулиці. Як організувався штаб, мене призначено старшим діловодом у пенсійнім відділі. Ця посада була шостої кляси, яка дорівнювалась командирові куреня.

Зразу все йшло добре. Начальником штабу був генерал Осецький, а начальником пенсійного відділу полковник Пащенко, його заступником підполковник Бракер, людина з національного погляду непевна.

Коли до влади прийшов гетьман Скоропадський, до штабу почали напихати різних ренегатів та явних москалів. Завели дві урядових мови — українську й московську. Начальником штабу став генерал Галкін, а генерал Осецький відійшов. Велику помилку зробили українці, що не зайняли міністерських посад та головних управлінь. Усі відмовились співпрацювати з гетьманом, — а це завдало великої шкоди українській справі, бо всі впливові посади позаймали москалі, які вороже ставились до української державности й шкодили де тільки могли. Це ще раз доводить, що українська нація в той час не була державно дозріла. Ми скрізь робили непоправні помилки, тому і втратили державність.

Отож мусимо вчитися на помилках, щоб у майбутньому їх не повторювати.

Михайло ЛИСИЙ
Козак Рівенського Відділу
Вільного Козацтва

ОДНА НЕЗАПИСАНА ПОДІЯ

Бажання читати книжки я мав завжди, особливо написані на теми старої чи нової нашої історії. Але найцікавішими для мене були спогади про наші визвольні змагання, в яких я брав активну участь від кінця жовтня 1917 року до січня 1920 року. Події на Волині, в Києві, поза ним і знову в Києві — здебільшого бачив сам, жив ними і був у них. Тому з особливим зацікавленням я прочитав книжку генерала Олександра Удовиченка „Україна у війні за державність” та „Спогади” генерала Всеволода Петрова. В цих книжках про все написано дійсно так, як воно було і, гадаю, що кожний учасник це скаже.

Але про одну подію, про яку нижче писатиму, зовсім не згадано там. Може вона, на думку згаданих авторів, була не важлива, може, вони про неї не знали, а може тому, що ці події відбувалися далеко від нашого центру — Києва, на Волині, в місті Рівному. Закидів, боронь Боже, я не роблю жодних, бо хіба ж я міг усе прочитати. В усякім разі, я хочу написати про подію в Рівному, чи це буде корисно, чи ні. Праця не важка, хібащо не зовсім докладно подам, бо справа давня і час багато дечого затьмарив.

Десь наприкінці жовтня або на початку листопада 1917 року штаб „Особої армії”, що перебував у Рівному, збільшевізувався і головним керівником його став комісар Гусарський, не слов'янської національності. Треба нагадати, що „Особа армія” складалася з російських гвардійських полків, розташованих на той час у прифронтівій смузі — Дубно, Здолбуново, Рівне, Ковель.

Комісар Гусарський, як большевик, зразу почав скріплювати ці полки дисципліною і порядком, щоб використати бойові одиниці у майбутньому, і зовсім не дбав за демобілізацію.

Здається, генерал В. Петрів згадує в своїх спогадах про цю особу армію, що її частини перешкоджали йому і його Гордієнківському полку в дорозі на Київ з Білорусії — в районі Сарни - Рівне; а також є там згадка про загрозу Києву ззаходу якимись частинами.

Поява комісара Гусарського у Рівному, його ворожа-агресивна діяльність проти українців більше заактивізувала їх.

Не можу пригадати імен і прізвиськ українців ініціаторів, але зразу, із збільшевизуванням Особої армії, організувалося „Вільне Козацтво” м. Рівного з міських урядовців, учнів старших класів середніх шкіл та свідомих старшин і вояків із самої „Особої армії”. Нас було, припускаю, 250-300 осіб. Одного з учасників я зустрів аж в 1948 році в одному із таборів ДП, який випадково розповідав про свою участь у „Вільному Козацтві” м. Рівного, і я був дуже радий цій зустрічі. Гадаю, що він є живий і досі, але доля нас розділила: він опинився у Франції, а я в США. Пан Г. є абсолювент Подєбрадської Академії, за фахом інженер-агроном.

„Вільне Козацтво” м. Рівного спочатку не мало ні зброї, ні обмундирування, ні навіть приміщення. Команда „Вільного Козацтва” зразу поставила мету — зліквідувати за всяку ціну большевизм у Рівному. Але це було не легко, бо „штаб” мав свою власну охоронну частину, що стояла у маєтку кн. Любомирського на краю міста, на схід, над дорогою на Корець. Ця частина була вся складена з москалів і мала усяку зброю, включно з панцерними автомашинами. Гадаю, що її кількість була понад 500 осіб.

Слабким місцем большевиків „штабу” було те, що старшинські кадри „особої” були здебільшого російські аристократи, і вони також не любили большевиків, ставали осторонь, що нам багато улегшувало боротьбу з ними.

Отже, „Вільне Козацтво” м. Рівного мало виконати тяжке завдання. Треба додати, що багато з козаків і не бачили зброї, наприклад, я сам, бож на той час я був поштовим урядовцем, військової мундтури не було, трималися ми групами, сходячись уранці кожного дня десь на вулиці, де й одержували різні повідомлення і знайомились із новинами.

Одного дня, коли вже випав перший сніг, передавали один одному наказ виїхати на станцію Здолбуново (за 12 км. на схід від Рівного) і чекати аж поки не буде нового наказу. Дійсно, чимало нас зібралось на цій станції. Аж десь надвечір один по одному ми пішли в бік Рівного по колії і там зайняли порожні вагони. Тут ми вже були всі вічна-віч, але ніхто не питав когось, хто він, лише кожен чекав, що робити далі. За якийсь час десь узялася зброя — рушниці й набої. Кожному давали в руки вже фахівці, показували, як нею користуватися — хто брав у руки перший раз, наприклад, я сам. Тільки тепер ми відчули, що йдемо на серйозну справу, але всі трималися якось поважно, стримано і діловито.

Тут уже були визначені старші керівники, звичайно, з вояцьким стажем, хто саме — тепер уже пригадати не можу. Наказ: слухатися розпоряджень, тихо, без гамору триматися один одного. Приблизно

о 10-й годині вечора наш ешелон помалу рушив у напрямку на Рівне і за якийсь час перед містом, на полі, зупинився, де всі вибралися з вагонів, як було наказано. Ми стояли по коліна в снігу, на залізничних коліях, серед ночі. Нас знову обходили старшини, говорили, як рухатися далі, як триматися. Після цього всі рушили. Уся колона розтягнулась досить довго, йшли в один слід, один за одним, по порядку відділів. Пам'ятаю, що мусіли обійти все місто із сходу полем, зайти ззаду і перше напасти на охорону штабу, що була, як я вже згадав, у маєтку кн. Любомирського. Це було досить багато ходи, бо забрало чимало часу. Йшли ми полем між містом та тим болотом, де стояли руїни старого замка кн. Любомирського під Рівним. Як почало світати — ми були вже десь під садибою кн. Любомирського. Очевидно, хтось дуже добре знав цей терен і добре нас провів. Під самою садибою, при повній тиші, ми зайняли вже бойову поставу — розсипалися розстрільною, залягли в снігу, щоб дати змогу призначеним зняти якнайтихше варту. За хвилину й ми рушили бігом через паркани, поміж деревами, оточувати будинки, захоплювати проходи, виходи, вікна та панцерні автомашини, що стояли напоготові в дворі.

Пам'ятаю, коли ми постукали у стіни панцерників зі словами: „Виходь, хто там є” — озвалися голоси і за хвилину вийшли по двох з кожного, здали нагани, лише один сказав, що він теж українець і стріляти в українців не буде.

У той час інші вільні козаки увірвалися до приміщень і, штовхаючи прикладами, будили „товаришів”, щоб зараз збиралися до виходу і виїзду „домой”. За якийсь час досить велика колона під ескортою вільних козаків маршувала до залізничної станції Рівне, де була наладована до нашого ж ешелону і відправлена на схід.

Тепер ми мали приміщення, зброю і все, що мала охоронна частина „штабу особої”, включаючи і панцерні авта.

Але це була лише половина дороги. Нашвидку перестроївшись, доозброївшись панцерниками, ми знову рушили до центру міста, до головної цілі — будинку штабу. Була 7-8 година ранку. Я зайняв місце на панцернику збоку, інші на авті, а деякі йшли по боках вулиць. Досить грізна колона рухалась помалу до центру міста.

Але тут ми зустріли вогонь з протилежного боку від штабу. Оборона була міцна, я б сказав фахова. Тут тільки я побачив, і то в перший раз, поранених і забитих. Знятий з авта, мій товариш Михайло Головатенко, урядовець пошти, родом із Чернігівщини, були й інші, імен яких я не знаю. Тут зав'язалася справжня фронтова війна. Центр міста перетворився на справжнє поле бою, з успіхом то однієї, то другої сторони.

Першого дня штаб не був узятий, хоч наступ тривав до самого вечора. Але вільні козаки увесь час тримали ініціативу у своїх руках,

маючи за свою вихідну позицію східню частину міста з центром у ма-
етку Любомирського.

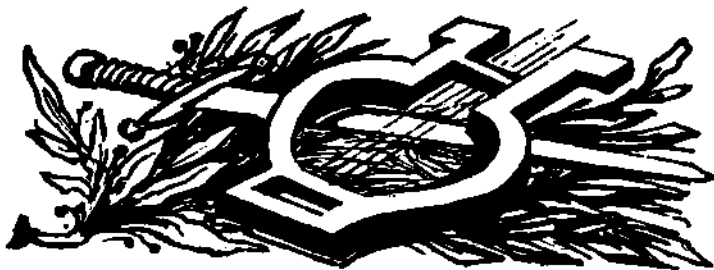
Бій тривав другий і третій день — і аж цього дня штаб піддався,
але самого комісара Гусарського не було в ньому; він утік з усіма
своїми прибічниками.

Припускаю, що у проводі Вільного Козацтва стояли люди фахові,
можливо, що діяли за вказівками з Києва, а, може, були й самі наді-
слані звідти, бо після похорону жертв боротьби з большевиками
у Рівному увесь відділ Вільного Козацтва був покликаний до Києва.
Звичайно, не всі виїхали, скільки нас було, але десь близько сотні
прибуло до Києва. Розмістились ми на Лук'янівці, на Федорівській
вулиці, і щодня були на охороні телеграфу чи пошти. Пізніше, під час
боїв у Києві, ми мешкали в цирку Шато, Миколаївська 2.

У Києві з найближчих моїх товаришів згинув на Вел. Підвальній
Федір Возняк із Волині, якого я знав особисто. Тут Рівенські вільні
козаки були поприділювані до різних частин, що були в Києві, і як
частина відділ Вільного Козацтва перестав існувати.

Події у Рівному перешкодили большевикам створити свої сили
на заході України, а з часом демобілізація прискорювалась і штаб
„особої” втратив своє значення.

На закінчення скажу, що я не претендую на цілковито правдиве
і повне висвітлення подій у Рівному, може хто краще і ясніше змалює
ці події, але гадаю, що взагалі події у Рівному варті уваги.

Іван ЦАПКО
Підполковник

КІННИЙ БІЙ ПІД СИДОРОВОМ

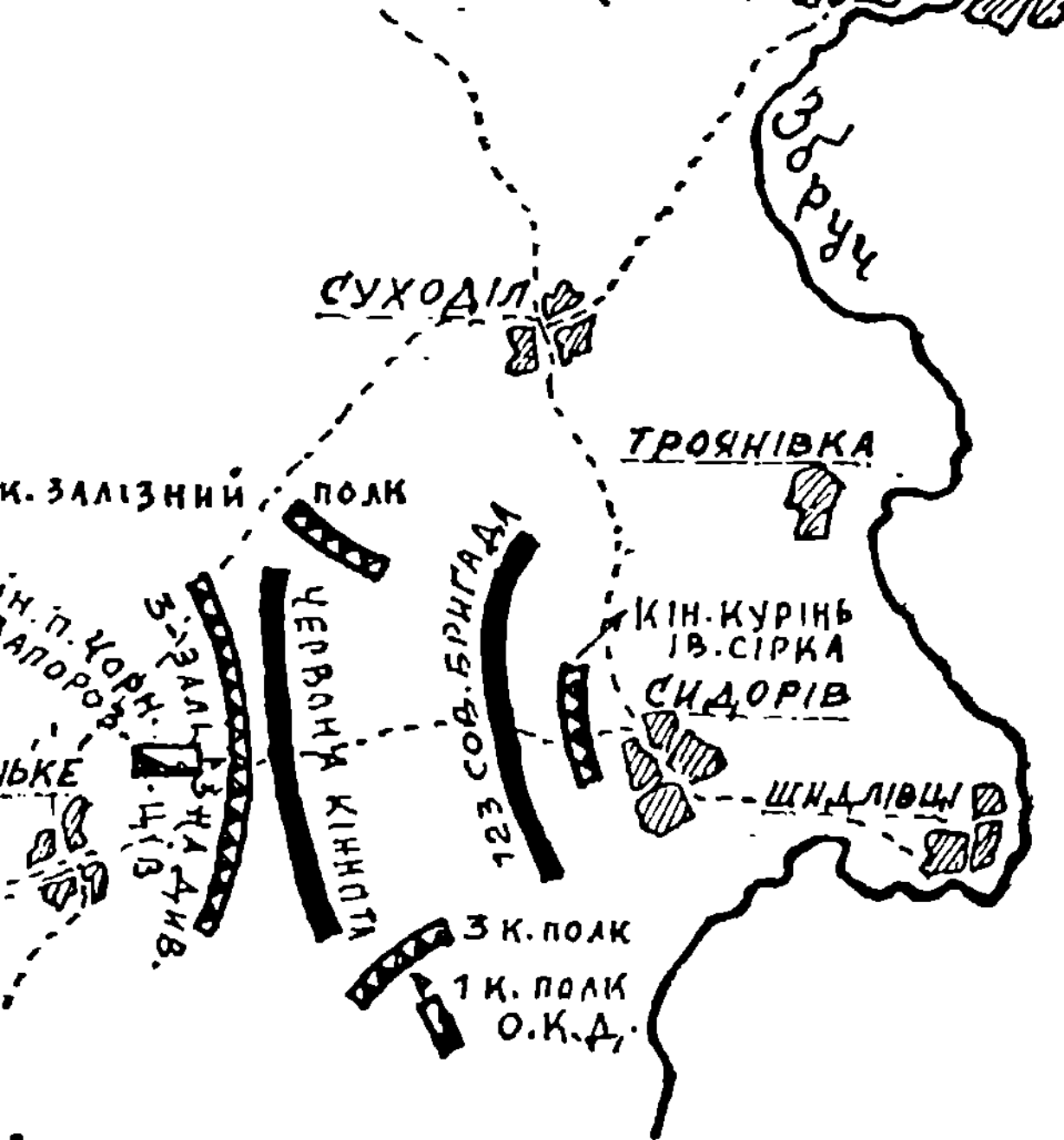
По відступі польських військ на північному фронті під тиском червоної армії аж до р. Вісли і під Варшаву, на початку липня 1920 р., українська армія продовжувала вперто боронити свій відтинок фронту, успішно стримуючи ворога, що наступав. Врешті з 14 липня українське військо зайняло позиції на правому, західньому березі р. Збруча — від Дністра до Гусятина.

Українська армія і тут успішно відбиває всі ворожі атаки. Паралізуються всі настирливі спроби ворога форсувати р. Збруч з метою, очевидно, прорватися в запілля, відкривши шлях червоній кінноті, що скупчувалася в поважних силах перед фронтом для остаточного розбиття української армії. Дуже сильні бої провадились в районі Шидлівці - Сидорово, де ворог підтягнув значні сили піхоти та кінноти й майже кожного дня наступав на Збруч, переходячи не раз річку.

Відтинок фронту проти цих большевицьких сил займала 3-а стр. Залізна дивізія під командою ген. Олександра Удовиченка. Ця дивізія своїми контратаками не тільки паралізувала, але й відкидала ворога знову за Збруч. Ці бої витримувала Залізна дивізія, зазнаючи поважних утрат забитими та пораненими, але ворог мав теж великі втрати. Особливо дошкульними були атаки ворожої кінноти, проти якої при 3-ій Залізній дивізії не було відповідно більших кінних сил.

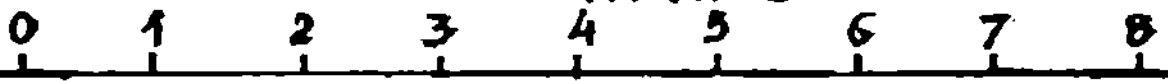
Між іншим, враховуючи ситуацію на цьому бойовому відтинку, польське командування, як допомогу й для зміцнення фронту 3-ї Залізної дивізії, було надіслало з своєї резерви піхоту — етапні курені. Стався теж випадок, що в одній атаці ворожа кіннота, наскочивши на один із цих польських куренів, майже повністю його вирубала.

Ворожі сили, що наступали на фронті Залізної дивізії, скупчені попередньо на лівому, східньому березі Збруча, мали близько чотирьох полків піхоти, окрему бригаду кінноти та ще один кінний відділ, можливо, дивізіон або полк.

А БОЮ УКР. КІННОТИ ПІД СИДОРОВ
 ІЯ: 25 VII. 1920.

- МІРИЛО -

✠ УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО

Зогляду на загрозливу ситуацію на цьому відтинку боїв, з наказу командарма, для ліквідації ворожої кінноти, туди було спішно перекинено з армійської резерви Окрему кінну дивізію, якій поставлено завдання, з допомогою кінноти 3-ї Залізної дивізії — знищити ворога.

Окрема кінна дивізія на той час мала в своєму складі такі частини: кінний полк Чорних Запорозьців, 1-й кін. Лубенський ім. Максима Залізняка полк, 3-й кінний Чигиринський полк та Окремий кінний курінь ім. Івана Сірка, разом до 1.200 шабель та Кінно-гірський гарматний дивізіон.

Штаб ОКД своєчасно отримав відомості про ситуацію від командира 3-ї Залізної дивізії. Наперед до с. Кривенького був висланий старшинський роз'їзд. Коло 8 год. ранку 25 липня, колона Окремої кінної дивізії на чолі з командиром генералом Іваном Омеляновичем-Павленком і штабом — підходила зі сходу до с. Кривенького. Чути було сильну стрілянину від Збруча і тут же трохи нижче, спереду села.

Цього ранку ворог, в складі трьох полків 123 пішої бригади, намагався збити зі своїх становищ частини 3-ої Залізної дивізії, що ставили рішучий спротив, нищачи ворога, але все ж більшовикам пощастило захопити Сидорово. Зараз же після цього на українську піхоту, що відходила в напрямку на с. Кривеньке, блискавичною атакою кинулась більшовицька кінна бригада. 3-ій кінний полк та інші кінні сотні 3-ої Залізної дивізії теж відходили перед переважаючими силами ворожої кінноти.

Командир Окремої кінної дивізії зі штабом під'їхав до вітряка коло шляху, а кінний полк Чорних Запорозьців, що йшов чоловим у дивізійній колоні, якраз підходив до того місця, де зупинився штаб дивізії. Майже весь простір до Збруча було досить добре видно. І тут усі при штабі ОКД побачили, що прямо з протилежного, невеликого бугра, на віддалі яких 300-400 кроків, в цей бік з криком „Ура” летіла в атаку група більшовицької кінноти близько 400 шабель, бо вони зауважили якусь українську кінноту, напевно, наш старшинський роз'їзд, що був спереду дивізії. Всієї ж ОКД ще не було їм видно, бо вона підходила із-за бугра через с. Кривеньке.

Глянувши вперед, командир дивізії генерал І. Омелянович-Павленко крикнув до полковника Олекси Алмазова (що був при штабі): „Тимчасово прийміть команду!”, а сам на чолі свого конвою до 30 козаків та їх командиром підхорунжим Сулейманом, вихопивши шаблю — кинувся назустріч червоним, і доскочивши до ворога — почав рубати за всіма правилами, в чому був великий мистець. В цей же час полк. Алмазов дає наказ полк. П. Дяченкові з полком Чорних Запорозьців іти з місця в атаку, щоб знищити цей кінний відділ червоних та підтримати комдива.

Полк. Петро Дяченко, кількома стрибками свого бойового вороного, вискочив наперед, повернувся в сідлі й скомандував: „Чорні...

Шаблі геть!... Списи до бою... в атаку... за мною!" — й понісся кар'єром, вихопивши шаблю. А „чорні”, на скаку розгортаючись до бою на смерть, як і на прапорі їхньому написано, рвонули так, що цокотом колит та лоскотом збитих грудок землі й ворожу стрілянину заглушили. Зараз же з розгону врубались Запорозьці, випереджаючи свого командира полку, й почали „розносити” на шаблях ворога.

Між іншим, за полк. П. Дяченком, пролітав коло вітряка в атаку, на чолі якоїсь сотні сотник Віктор Дяченко, брат полковника, старшина високого зросту, у якого ворожа куля певно перебила путлицю від лівого стремена і сотник, поклавшись на коня, з шаблею в руці галопував на рубку ворогів, часом черкаючи лівою ногою по ріллі.

Враз було скінчено з цим кінним відділом червоних. До сотні їх порубали „Чорні шлики”, а решта кинулась назад. Ген. І. Омелянович-Павленко з конвоєм повернувся до вітряка із закривавленою шаблею.

Там же стався один характерний епізод, а саме — коли Чорні Запорозьці прямо з дивізійної колони, що підходила до вітряка на околиці с. Кривенького, пішли в атаку, з протилежного ворожого боку, через їхні лави, верхи на коні чвалала якась жінка.

З вигляду молода дівчина, в білій блузі й чорній спідниці. Сиділа на коні по-мужеськи й, проїжджаючи з боку колону Окремої кінної дивізії, кричала: „Де курінь ім. Кармелюка?..”

Ніхто зі старшин та козаків такого куреня не знав і не міг відповісти, де б він мав бути. Так та дівчина й проїхала без перешкод у запілля. Пізніше один сотник оповідав командирові 4-го кін. Ніженського полку, що ця особа, на ім'я Віра, таки була медичною сестрою в українському курені ім. Кармелюка. Її були захопили в полон большевики й примушували працювати на фронті. Під с. Кривеньким вона, користаючись з бойової метушні, скочила на першого, що повернувся коня, й під кулями, щасливо втекла від большевиків до українського війська.

Та ось до штабу ОКД під'їхав один старшина з кількома козаками від командира 3-го кін. полку Залізної дивізії полковника Михайла Фролова з повідомленням, де міститься його полк та про те, що 3-а Залізні дивізія відходить зараз в цьому напрямку (на с. Кривеньке) під захист української кінноти (ОКД).

Кінна артилерія полковника Алмазова бере під обстріл ворожі кінні лави й піхотні розстрільні. Під схвальні вигуки кінноти: „О, гармати наперед!” — виїхали ще дві батареї. Малі гірські гармати поскакали, як жаби, по ріллі і вже опинилися за кущами, лише чути вигуки команди хоробрих гарматних старшин — „Два набой!... Перебіжний вогонь!” Влучні гранати розривають ворожі групи, а шрапнелі їх покривають.

Потрібна швидка, рішуча дія, бо у великій небезпеці опинилася уславлена піхота Залізної дивізії, тиснена ворожою кіннотою. Під

командою ген. І. Омеляновича-Павленка, окрім своєї ОКД, була ще кіннота 3-ої Залізної дивізії, разом близько 1.000 шабель.

Командир Окремої кінної дивізії дає наказ двом полкам, 1-му кін. Лубенському й 3-му кін. Чигиринському — на швидкому аллюрі перейти вправоруч від с. Кривенького з тим, щоб вийти на ліве крило большевицької кінноти. Кінний полк Чорних Запорозьців веде наступ в чоло червоної кінної бригади і в той же час кінний полк Залізної дивізії полковника Фролова переходить в атаку з правого крила большевицьких сил. Командир ОКД, з резервою — Окр. кін. курінь ім. Івана Сірка, йде за Лубенцями й Чигиринцями.

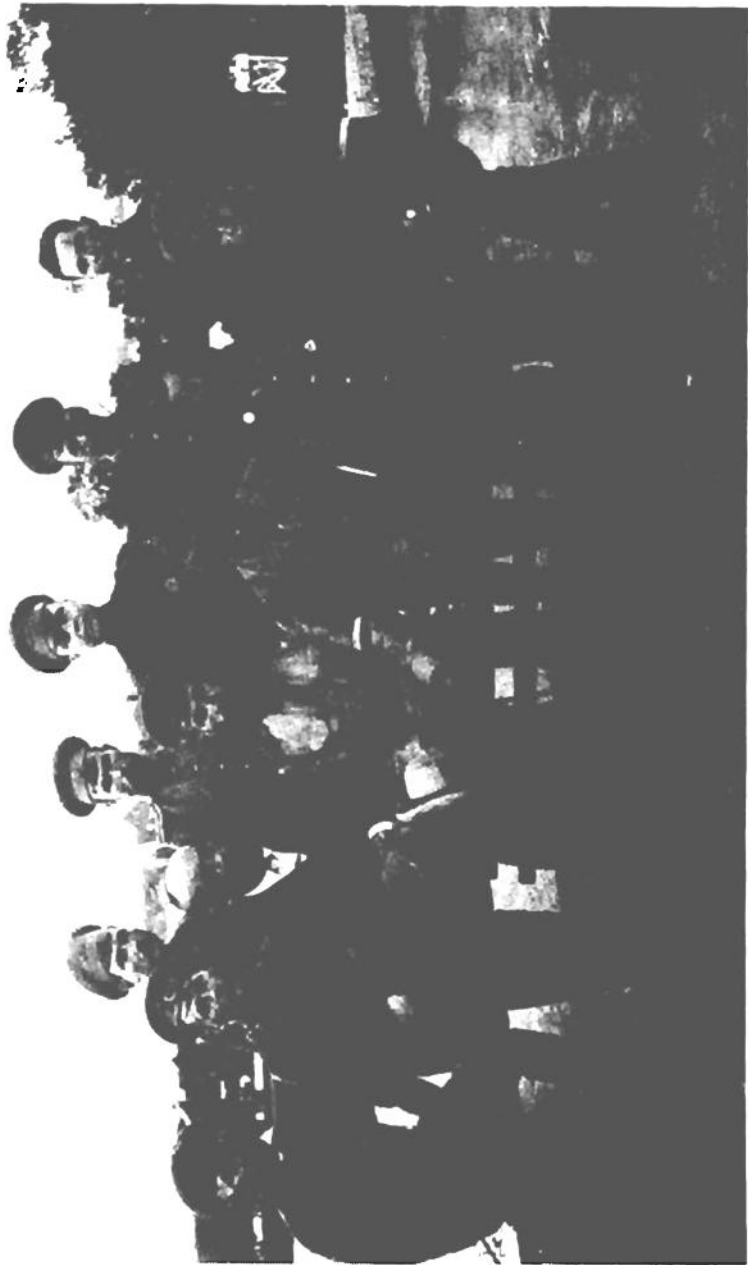
Терен, на якому в цей день розвинулись бойові операції нашої кінноти, виглядав так: правий, західній берег річки Збруча, при самій річці був порослий невеликим лісом і чагарниками. Простір між Шидлівцями, Сидоровим та Кривеньким — це буграста долина, частинно під збіжжям. На південний схід від села Кривенького аж до шляху й залізниці, що йшли з Копичинець на Гусятин, був перелісок та чагарники. Цей терен сприяв атакам кінноти. Далі, точно оцінена загальна ситуація й відповідні розпорядження командира ОКД дали позитивні наслідки.

Коло години 10-ої, вліво від с. Кривенького, враз припинилась стрілянина й залунало могутнє „Слава!”. Чути лише гарматні вибухи. Потім ще сильніше чути „Слава!”. Це полковник П. Дяченко повів полк Чорних Запорозьців в атаку. Ще далі залунало „Слава!”, „Ура!” й знову „Слава” враз із густою кулеметною стріляниною. Там під прикриттям кулеметного вогню, кінна група полковника Фролова, обійшовши праве крило червоної кінної бригади — пішла в атаку.

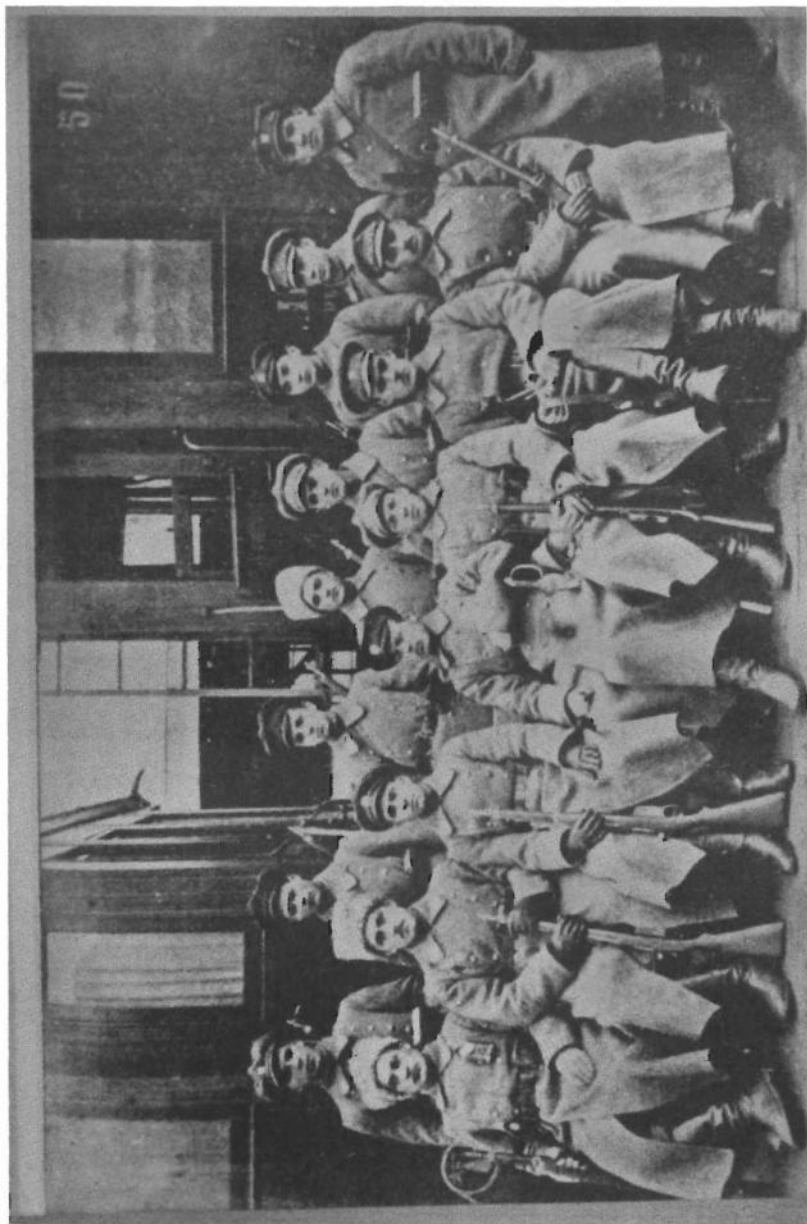
Коли підходили Лубенський і Чигиринський полки на визначене їм для атаки місце, Чигиринський полк, який ішов спереду, большевики зустріли вогнем. Полк спішив дві сотні й кулеметну сотню й відкрив теж сильний вогонь по ворогові. Червоні заметушилися і стали поволі відходити.

Прибувши саме в цей час, командир дивізії кидає ці два полки в рішучу атаку на ліве крило ворога. Замайорили червоні башлики нашого козацтва, заблищали на сонці сотні шабель. З бойовим покриком „За Україну, Слава!” у весь мах коней доскакують козаки до червоних лав, дехто вже й поміж ними. Почалася рубанка... Червона кіннота, вкриваючи поле зарубаними й пораненими, кинулась в паніці відступати до Сидорова, очевидно, шукаючи прикриття у своєї піхоти. Командир ОКД з Кінним куренем „Сірків” сам пішов в обхід большевицької піхоти під Сидорова.

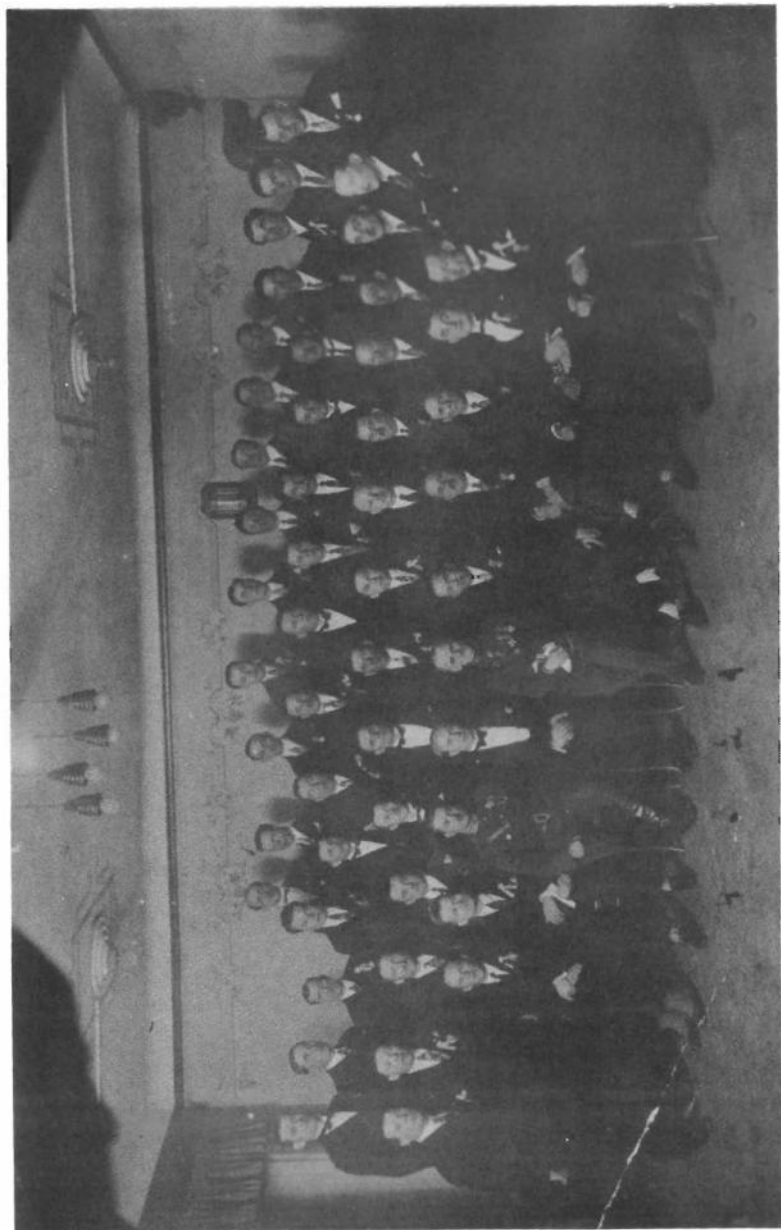
Під Сидоровим залягли в розстрільних та легких шанцях частини 123 пішої бригади. Наша кіннота, йдучи „на хвості” решток ворожої кінної бригади, вривається в большевицькі розстрільні й починає сікти

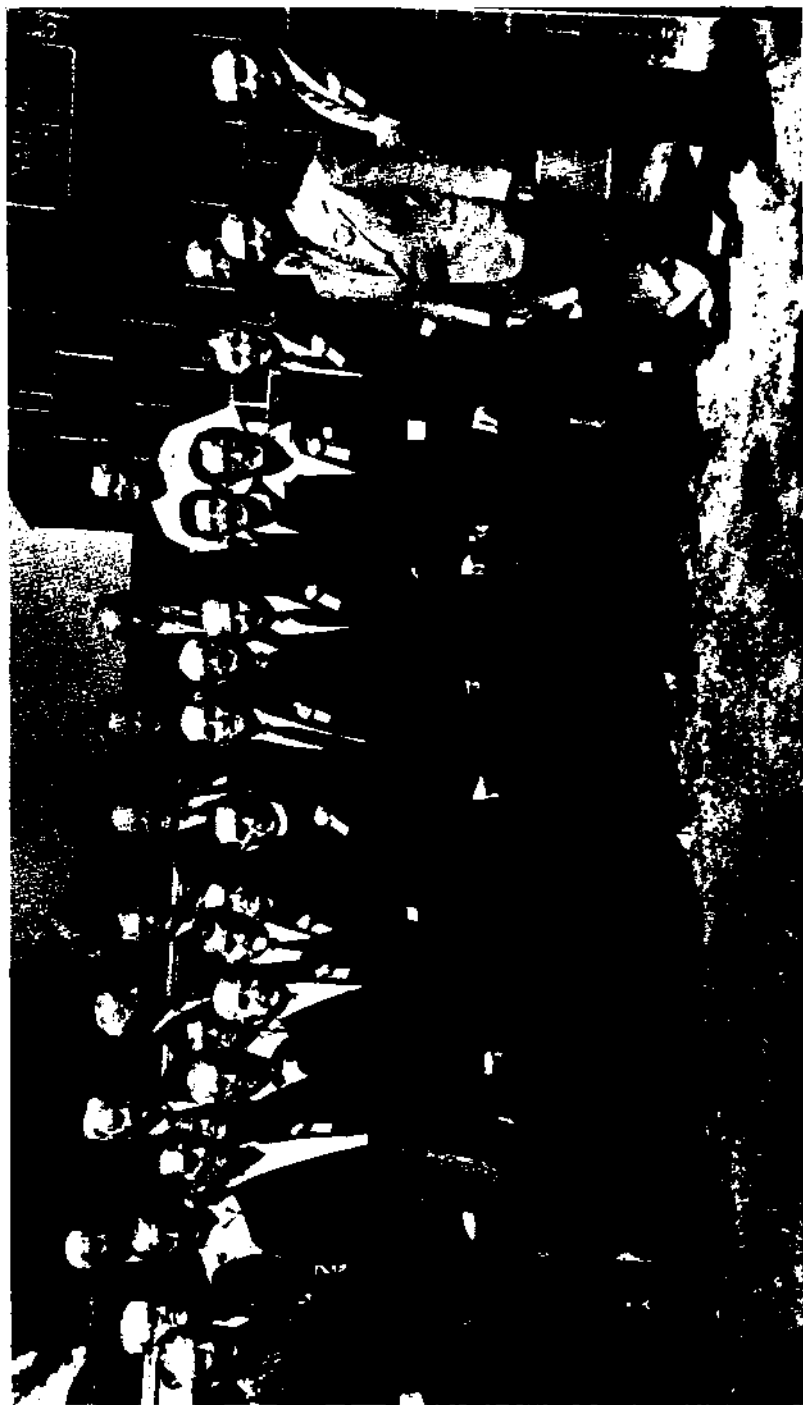
Бойова управа для організації Української Стрілецької дивізії Сірожупанників. Сидять: 3-тій зліва д-р **ДОМБЧЕВСЬКИЙ**, 5-ий капітан **Степан СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ**, 6-ий вояк **Микола ЛОЗОВИК**, голова Бойової управи, якого більшовики розстріляли 21. XI. 1921 року в Києві, в Лук'янівській тюрмі, «Залізна Бригада», Відділ охорони уряду Української Народньої Республіки. Другий зправа сидить хорунжий **А. АНТОНЕВИЧ**.

„Залізна Бригада”, Відділ охорони уряду Української Народньої Республіки. Другий зправа сидить хорунжий А. АНТОНЕВИЧ.

Хор старшин і вояків у таборі інтернованих у Ліберці, Чехо-Словаччина, в день декорування воєнцга пропам'ятною відзнакою УГА, 19. II. 1929 року. Сидять: 1. ген. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО, 2. генштабу майор (німець — служив в УГА) ЛІФКЕ, 2. поручник ПАСІЧНИК (адъютант командира), 4. сотник Іван ДУБ, диригент хору, 5. поручник КІЗИМ А, голова Військового Союзу.

Перший з'їзд Українських Січових Стрільців у Канаді, 1-2 серпня 1959 р. Перший ряд: 1. Стрільць Теодор, 2. ЛОЗОВСЬКИЙ Петро, 3. БОГАЧ Іван, 4. о. ХАБУРСЬКИЙ Степан, 5. ВІНДИК Северин, 6. ТЕРЕБУШ Степан, 7. БРІЛЬ Степан, 8. ГОЛУБЕЦЬ Ізидор, 9. (?). Другий ряд: 1. ДУРБАК Іван, 2. ДРАГІНДА Євген, 3. МАРЯНСЬКИЙ Василь, 4. ЛУЦЬКИЙ Мирон, 5. БЕРЕЗА Павло, 6. КОЦУР Іван, 7. ОСОБА Іван, 8. ДЕВОССЕР Михайло, 9. ЦИБУЛЬСЬКИЙ Іван, 10. ВІРА Володимир, 11. НАВРОЦЬКИЙ Осип. Третій ряд: 1. (?), 2. ХАРХАЛІС Микола, 3. ОЛЕКСИН Зигмунт, 4. ДУЖИЙ Володимир, 5. СОЛТИКЕВИЧ Ярослав, 6. МОСПАНЮК Антін, 7. ЛЕВИЦЬКИЙ Омелян, 8. ТИСЯК Василь.

піхоту. Майже одночасно, Окр. кін. курінь ім. Івана Сірка, що був надійшов з півдня між Сидоровим і становищами частин 123 бригади, бере їх під вогонь своїх кулеметів, а потім кидається в атаку, дорубуючи піших і кінних.

Як наслідок цих бойових операцій, дня 25 липня, до 11 години ранку, Окрема кінна дивізія вщент розгромила ворога. Була знищена вся ворожа кіннота й два полки піхоти 123 пішої бригади разом із командирами тих полків. Командир большевицької кінної бригади був забитий. На ньому в польовій ташці (сумці) було знайдено посвідку ще з царських часів, що то був ротмістр 10 гусарського Інтерманландського полку. А політичний комісар тієї бригади, оточений козаками у фільварку коло Сидорова, на заклик здатися — застрілився.

Було захоплено 34 кулемети, 3 польові гармати, коні й усе військове майно червоних та з 11 санітарних возів (тачанок) з медикаментами й мед. сестрами.

Окрема кінна дивізія втратила 2 козаків забитими, було поранених 33 козаків і 3 старшин.

У цьому кінному бою брало участь до 2.500 шабель з обидвох боків.

Після бою, командир ОКД дав наказ командирові 1-го кін. Лубенського полку пройти з полком під м. Гусятин на Збручі, зайняти побережжя з нашого, західнього боку р. Збруча й стежити за можливим там ворогом, до відклику. В короткому часі сотник А. Голуб доніс, що зі своїм полком спокійно зайняв крайні будинки Гусятини й надіслав стежі по березі в обидва боки. На протилежному березі і в Гусятині присутности ворога не було виявлено.

Штаб ОКД з генералом І. Омеляновичем-Павленком розташувався під лісом на південь від Сидорова, щоб відпочити перед збором всієї Окремої кінної дивізії й новим походом.

Командирам частин, а з ними і полковникові М. Фролову, що прибули до штабу, комдив, вислухавши звіти, висловив подяку за славетні бойові дії й блискучу перемогу над ворогом в цьому клясичному бою кінноти.

Олексій КОЗЛОВСЬКИЙ
Майор

КАРМЕЛЮКІВЦІ

(Фрагмент спогадів)

Коли я згадую про своє тимчасове перебування в партизанському загоні, який, не зважаючи на свою початкову малочисленність кінного складу (а більше пішого), носив голосну назву — „Кінно-Гайдамацький Курінь імени Кармелюка”, то феєричні епізоди, учасником яких мені довелося бути, нині здаються фантастичними, і просто неймовірними.

Я не маю під руками жодних нотаток чи документів. Усе, про що я пишу, базується на пам'яті, а все ж воно максимально наближується до об'єктивної вірогідності.

* * *

Уже самий початок моїх стосунків з „кармелюківцями” був незвичайний. Під час розвалу румунського фронту за I-ої світової війни в кінці грудня 1917 і на початку січня 1918 р. та численних пригод спочатку при відступі 3-ої Стрілецької дивізії, в складі якої я був командиром 10-ої сотні 9-го Стрілецького полку, з лінії позицій біля румунського міста Галацу до Жмеринки на Поділлі*) я, нарешті, в першій половині лютого 1918 р. без більших шкод для залишків мого майна та фізичного стану дістався до рідного Кам'янця-Подільського і зупинився в родині моєї старшої сестри, яка там мешкала. Уся подорож із Жмеринки до Кам'янця відбулася на селянському возі, власником якого разом із кіньки я був. На моє здивування, хоч у Кам'янці були всякого роду бази і штаби (наприклад, 3-го Кавказь-

*) Цей неславний відступ був виконаний пішки у січні 1918 р. і мав багато трагікомічних пригод, які можуть послужити темою іншого оповідання.

кого корпусу), старшини австрійської армії приїздили з близької до Кам'янця лінії фронту і в повній параді при шаблях вільно проходили по головних вулицях міста.

Тут, в переконанні, що я вже в безпеці, зо мною розлучилися і подалися додому два козаки з моєї сотні, один таки з Кам'яниччини, а другий з далекого Сибіру.

Відпочивши з дороги і довідавшись, що вдома все гаразд, я рушив на тому ж возі зі своїми речами до рідного села Ісаковець над Дністром, при гирлі Збруча. Десь так коло полудня за ясного сонячного дня я під'їздив до свого села, як ось кілька у військовому одязі добре озброєних хлопців мене оточили і... забрали в полон. На всі мої запити і пояснення вони мені нічого не відповідали, стягнули з воза і під ескортом повели до будови Ісаковецької митниці, яку я добре знав ще з дитинства. Коли ми проходили повз дім моєї матері, я просив своїх конвоїрів дозволити побачитися з нею. Цього не сталося і ми дійшли до крайньої будови митниці, в якій, як виявилось, перебував штаб. На ганку наша процесія стрінулася з військовиком з довгими козацькими вусами і в ньому я пізнав мого товариша по Подільській духовній семінарії Муню Сорокатога. Він теж мене пізнав і спокійно сказав до конвоїрів: „Пустить його, хлопці, це наша людина!” Потім мені пояснив, що тут є Федь (теж мій товариш по семінарії) та інші мої знайомі. В супроводі Муні я увійшов до штабу і він відрекомендував мене отаманові куреня, який зміряв мене від ніг до голови гострим, пронизливим зором і запитав:

— Яка ціль вашої появи в розташуванні партизанських загонів? З якої ви частини? Чи ви демобілізований? Яка ваша ранга? Чи бажаєте вступити до армії УНР?

Різкий тон, яким були висловлені ці запити, трохи мене збентежив, але, побачивши між присутніми свого сусіда з близького Жванця, колишнього адвоката, а за часів Центральної Ради губерніяльного комісара Поділля Григорія Калістратовича Степуру та товариша по семінарії Федя С..., коротко та спокійно відповів:

— Я демобілізований старшина українізованої 3-ої Стрілецької дивізії і голова Української Полкової Ради її 9-го Стрілецького полку. Прибув у це село тому, що я тут народився і тут проживає моя мати. — А сам подумав, побачивши, як перед отаманом „на витяжку” стоїть і доповідає Муньо: „Ого, тут дисциплінка!”

Наша розмова кінчилася тим, що я зголосив свій вступ у склад куреня, а отаман наказав Федьові, який виконував обов'язки начальника штабу, зарахувати мене тимчасово до 1-ої пішої сотні.

• * •

Увечорі того ж дня, озброєний власною гвинтівкою і набоями, які я вивіз із Жмеринки, я вже виконував накази отамана. Вияви-

лося, що ми являємо собою партизанську частину, підпорядковану владі УНР, і провадимо боротьбу з побольшевиченими частинами колишньої російської армії. З кожним днем до наших рядів приєднувалося чимало вояків-українців з близьких формацій цієї колись могутньої армії, особливо старшин. Коней на всіх не вистачало і тому їх доводилось силоміць здобувати у ворога.

На чолі куреня стояв полковник Юрко Ківерчук, який одержав від Головного штабу збройних сил у Києві уповноваження організувати боротьбу з большевицькими напасниками на Поділлі. Г. К. Степура зі своїм оточенням (О. Красовський, кам'янецький повітовий комісар, Жеребний, начальник кам'янецької міліції та ін.) репрезентував цивільну владу Поділля. Курінь займав бойову лінію на схилах с. Ісаковець і правим флангом опирався на Дністер. Ближчі збольшевичені частини пробували пару разів атакувати позиції куреня, але з великими втратами були відбиті. В запіллі курінь мав недалеко порожню від російського війська лінію так званого південнозахідного (австрійського) фронту, але наявні там частини австрійської армії щодо операцій куреня додержувалися доброзичливого неутралітету.

* * *

Про початковий період організації куреня до мого прибуття оповів мені Федь одного з вечорів, коли ми розговорилися про свої пригоди під час своєї військової кар'єри. З отаманом Ківерчуком він стрінувся в штабі командування українськими збройними силами у Києві і випадково був присутнім на його доповіді про організацію національних частин. Українізовані формації колишньої російської армії, маючи у своєму складі багато неукраїнського елемента, а часто-густо і чуже та вороже нам командування, не освідчилися. На думку доповідача, краще було почати у прифронтівій смузі організувати чисто національні частини, відтягаючи свідомі одиниці з розкладених полків російської армії, а самі ці полки якнайшвидше демобілізувати та відсилати додому. Так ступнево прийшло б до організації національних частин, здібних до збройної боротьби з напасниками. Доповідь була така переконлива, — оповідав мені Федь, — що він був нею захоплений і в його уяві постали курені, полки, дивізії, корпуси і, зрештою, велика й боєздатна українська армія. Тому, коли його запитано, чи не мав би він охоти поїхати з отаманом Ківерчуком в ролі його ад'ютанта, то він дав згоду і за пару годин вони одержали відповідні уповноваження, директиви та подалися до Кам'янця-Подільського.

По приїзді, вони зайшли до Губ. комісара Поділля Г. К. Степури. Отаман Ківерчук пред'явив свої уповноваження і попросив дати йому приміщення для канцелярії і потрібне канцелярійне устаткування. З місця робота пішла в рух. По місту розліплено друковані оповіщен-

ня, в яких оголошено про формування українських частин, а по докладніші інформації рекомендовано звертатися до старшини у військових справах при Губ. комісаріаті. Одним з перших зголосився поручник Миколаєнко, ад'ютант командира 12 пішої дивізії генерала Ярошевича. Це дуже цікава людина, — казав Федь, — він і тепер приїздить до нашого постю та нараджується з отаманом. Почато з реєстрації старшин і козаків: ім'я, прізвище, якої частини, місце постю, яку займає посаду, звідки походить, а далі кілька запитань про національну свідомість та чи дійсно бажає служити в українській армії. Кандидатів з дальших навколишніх частин скеровувано до поручника Миколаєнка, а він уже мав домовлення з отаманом, що має з ними робити. Козаків і старшин з ближче розташованих частин після реєстрації відправляно назад до їхніх частин з попередженням, що вони одержать наказ про день, час і місце зголошення, після чого кожний має взяти з собою харчів на два дні і, як це буде можливо, амуніцію й коня. Тим часом через наших людей у цих частинах проконтрольовано правдивість анкети кожного кандидата. Протягом короткого часу зголосилося добрих дві сотні.

Одного дня ранком до отамана прийшов поручник Миколаєнко і щось з годину вони радилися. Потім разом відійшли і повернулися аж увечорі та відбули нараду з Губ. комісаром Г. Степукою. Виявилось, що конче потрібно відразу ж ужити рішучих заходів, бо розвідка донесла, що місцевий большевицький рев. комітет хоче перебрати владу, а для підсилення викликає собі з ближчих до Кам'янця міст червоноармійські частини. Отаман Ківерчук вирішив зі своїми людьми вибратися з Кам'янця і довершити організацію бойової підготовки частин в його околицях. Усім зареєстрованим воякам був даний наказ в повному поготівлі та виряді зібратися на передмісті Кам'янця — Підзамчу. В призначену годину зібралось понад 250 вояків, більша половина з них мала коні, і загін вирушив по шосе через Жванець до Ісаківців, де зайняв оборонне становище, забезпечивши тил на в'язанням контакту з відділами ближчих передових позицій австрійської армії, чому чимало допомогли українські вояки (галичани), приділені до цих відділів. За деякий час цивільна влада Кам'янця на чолі з Губ. комісаром Г. Степукою теж вибралася з міста, яке обсадили червоноармійці, і віддала себе під охорону куреня. Комісар Г. Степура з'їздив до головної команди бойового участку австрійських частин і відбув там довшу конференцію, пробуючи нав'язати контакт з чинниками Центральної Ради на Волині, але це йому не вдалося. Від австрійських військовиків він дістав підтвердження, що 9 лютого 1918 р. уповноважені Центральної Ради підписали мировий договір з урядами центральних держав і що українській владі буде дана допомога в її стараннях навести порядок на українських обшарах.

Отже, — закінчив своє оповідання Федь, — ситуація наша ще неясна, але не безнадійна. Будемо чекати на дальший розвиток подій, а тим часом старатися посилити наш загін на поважну бойову одиницю.

Я не можу і не збираюся давати тут хронологічного перебігу всіх бойових пригод „кармелюківців”. Згадаю лише про ті з них, які найбільше врізалися мені в пам'ять.

Курінь не мав резервових коней. Тому „новобранці” куреня мусіли самі собі постаратися про них, а поки це сталося, то вони являли собою піхоту куреня і несли вартову службу. Поповнення кінного складу робилося коштом ближчих до нашого постоя побольшевичених частин, для чого спершу переводилася піша розвідка в місця, де перебували ці частини.

Одного разу розвідка донесла, що гарматний дивізіон, який перебував поблизу м. Хотина на Басарабському боці, має в стайнях пристійні, як на той час, коні. Група „кармелюківців” під командою сотника Троцького (пізніше комбриг Запорізької дивізії армії УНР, а тоді ще капітан російської армії) відправилася пішки на лови. За вказівками розвідки, відшукали стайні. Вартовий при вході спав. Увійшли і нашвидку почали шукати сідел та потиху виводити коней, а вже на більшому віддаленні сідати на них і від'їздити до Дністра. Сам сотник Троцький з вибором не поспішав. Він уважно обійшов усі стайні, вибрав собі найкращого коня, а тоді підійшов до сонного вартового і питає, розуміється, російською мовою:

— Товаришу, чий це кінь?

— Командира дивізіону, хіба ти не знаєш, — відповідає той.

— А де сідло? — знову питає Троцький.

— А он там, направо в кутку.

Тоді Троцький відшукав сідло, надів на коня, і коли вже надворі сидів верхи, то ще раз потурбував вартового: „Кланяйся командирові і скажи йому, що гайдамака Троцький випозичив собі його коня!” Стьобнув нагаєм і поки вартовий опам'ятався, він уже був далеко. Пізніше він насміхався над іншим „кармелюківцем” Кузьом, який, будучи великого зросту, в поспіху забрав собі малого коня, так що його ноги майже волочилися по землі.

Наше постачання провадилося так само коштом ворога. Одного разу, вже присмерком, більша група „кармелюківців” на чолі з отаманом Ківерчуком засіла на ближчому шляху, що вів з Кам'янця до Жванця, а згодом до сусіднього Хотина. Чекають... Нарешті чути гуркіт великих кованих військових возів і наближається валка. Отаман

спокійно виходить на шлях і звертається до першого воза з окликом: „Гей, постривайте!” Валка спиняється. Тоді за сигналом, що його подав отаман, „кармелюківці” вискакують із засідки. Лунає команда: „Злізай з возів!” Візники злазять і здивовано питають, в чому річ? Нема часу для розмов! Отаман гостро наказує: „Не розмовлять! Ставай в один ряд!” Візники бачать націлену на них з усіх боків зброю і розуміють, що тут не жарти, і мовчки стають в ряд. Отаман наказав сотникові Троцькому та ще двом іншим доглянути за бранцями, а сам посадив на кожний віз „кармелюківця” і рушив до місця свого постою. Сотник Троцький по від'їзді валки не поспішав за нею, а розважався по-своєму. Скомандувавши полоненим воякам „струнко”, почав вправляти з ними на шосе маршеві рухи, підраховуючи ногу — „раз, два, три” та лаючи їх останніми словами за те, що вони забули муштру. Нарешті, коли він побачив, що бранці маршують добре, подав команду: „Напряй на Кам'янець, не оглядайся, бо одержиш кулю! Кроком руш!” І знову підраховує: „раз, два, три!” Полонені послухно наказ виконали, а сотник Троцький з товаришами наздогнав валку.

* * *

Якось наш роз'їзд переїздив через м. Жванець і побачив, що біля телефонної станції стоїть пристійний чорний лімузин. Поручник Любимів під'їхав до авта і питає, розуміється, по-російському: „Чие це авто, товаришу?” — „Комісара Попова”, — пишно відповідає шофер. — „А де ж сам комісар Попов?” — знову питає Любимів. — „Пішов у своїй справі на телефонну станцію.” — „Голубчику, таж мені його і треба”, — і Любимів швидко скочив з коня і приклав револьвера до голови шофера, наказавши йому вилізати з авта. Тоді гукнув на товаришів і, передавши їм шофера, побіг до дверей телефонної станції. Двері були зачинені і на гуркіт ніхто не відзивався. Тоді Любимів наказав хлопцям перелізти через огорожу та оточити дім, а сам почав ломати двері. Це йому вдалося і він ускочив у кімнату, але по комісарові і слід простиг, а в кімнаті гістерично плакала закохана в комісара телефоністка. „Кармелюківці” оглянули всі закутки і переконалися, що комісар дійсно зник. Тоді Любимів, у якого цей чекіст забив брата, блідий від злости хотів потягнути дівчину нагаєм. Кремезний Кузь схопив його за руку і каже: „Облиш, ми його ще піймаємо! Ходім!” Трофеєм „кармелюківців” залишилося комісарське авто, яке й було прилучене до нашого реманенту.

* * *

Одної днини до наших позицій під'їхало з білим прапором авто, в якому, крім шофера, сиділо ще двоє військовиків. Виявилось, що це парламентарі від штабу корпусу, частини якого, властиво їхні рештки,

були розташовані за Дністром в околичних селах. То був начальник штабу корпусу, капітан, і голова корпусного комітету, підстаршина. Вони заявили, що хочуть говорити з нашим командуванням. Як водилося, їм зав'язали хусткою очі і пішки повели до штабу. Тут їм довелося зачекати довший час і, нарешті, приведено їх у кімнату отамана. Переговори були короткі: отаман накричав на них і нагнав їм такого страху, що підстаршина навіть став навколішки і просив, щоб його пустили. Кінчилося тим, що отаман підтвердив післану ним до штабу корпусу вимогу — частини корпусу негайно демобілізувати, а солдатів розпустити по домівках, погрожуючи, що як це не буде виконане, то всі взяті в полон вояки корпусу будуть віддані до наглого суду. Авто було забране, а парламентарі мусіли пішки вертатися до місця свого постою.

* * *

Мені припала нічна служба — перевірити ближчі до штабу вартові пости. В темряві до мене наблизилися троє наших козаків із застави, які вели двох людей. В одному з них я пізнав ксьондза — декана католицького кафедрального костьолу в Кам'янці, завжди елегантного прелата Шумана, другий був мені невідомий. Разом із ними і я увійшов до помешкання штабу, цікавий, що буде далі.

Як було звичаєм в таких випадках, коли наш штаб відвідували чужі особи, біля дверей кімнати отамана стояли парні вартові, а чужинців змушували якусь годину чекати. Я довідався, що цю пару захоплено, коли вона покрадьки пробиралася не битим шляхом, а бічними дорогами. На питання, хто вони й куди йдуть поночі? — вони не відповіли, тому їх затримано, а під час обшуку знайдено багато золотих речей та грошей. Затримані нервувалися, що видно було з їхніх рухів та блідих обличчів. Сотник Троцький підбадьорив їх словами: „Не бійтеся, найбільше, що вам станеться, то це те, що ми повішаємо!” Нарешті вийшов Федь і наказав заарештованих увести до отамана. Полковник Ківерчук сидів за столом насуплений, а поруч з боку стола стояв Г. Степура. Ксьондз Шуман, як тільки побачив Губ. комісара, кинувся до нього, схопив горячково його руку обидвома своїми руками і белькотав: „Пане комісаре, пане комісаре!” Сльози текли у нього по обличчю. Отаман здивовано дивився на цю сцену, а Г. Степура, теж заскочений несподіваною зустріччю, старався патера Шумана заспокоїти.

Виявилося, що ми маємо перед собою делегацію з м. Кам'янця. Супутник Шумана був власник маєтку з околиць Кам'янця. Вони оповіли, що большевицька влада наклала на кам'янецьке міське населення контрибуцію — один мільйон рублів і погрожує, якщо вони не будуть до трьох днів внесені, то висадять у повітря сотні пудів вибухових

речовин, складених для воєнних потреб в льохах міста. Далі ксьондз Шуман заявив, що міська громада, базуючись на тому, що в Кам'янці знають про те, що Губ. комісар перебуває недалеко разом із військом, післала його просити порятунку. Г. Степура переглянувся з отаманом Ківерчуком, вони вийшли у сусідню кімнату, а потім за якийсь час повернулися і отаман певним голосом сказав делегатам, що телеграфічно повідомить міську владу Кам'янця, щоб контрибуції не платили, а большевицьку владу, — щоб вона до 24-х годин залишила місто, інакше всі вони будуть покарані на горло. Отаман додав, що завтра почнеться офензива і Кам'янець буде звільнений нашим військом, а в місті настановлена влада Української Народньої Республіки. Патер Шуман та його товариш в захопленні кинулися тиснути руки Г. Степурі та отаманові. Коли вони трохи заспокоїлися, то ксьондз Шуман сказав урочистим голосом до Г. Степури: „Пане комісарє! Я знаю, що ви провадите збірки старовини для історичного музею, що ви його заснували у Жванці. Я посідаю булаву з XVI-XVII століття, яку подарував один із наших польських королів українському гетьманові. Якщо операція буде щаслива і місто без ушкоджень позбавиться большевиків, то цю булаву я подарую вашому музею”. Г. Степура з усміхом запитав: „Слово гонору, пане ксьондзе?” — Той підтвердив.

Ніч кам'янецькі делегати провели з нами в одній з кімнат, де на підлозі була настелена солома для снання, і з цікавістю приглядалися, як ми готуємося до рейду на Кам'янець. Вони частували нас цигарками та навіть приспівували, коли хтось із „кармелюківців” зятагував українську пісню.

Того ж таки вечора отаман Ківерчук покликав сотенних і разом із прибулим до штабу поручником Миколаєнком обговорив і усталив плян рейду. Після наради поручник Миколаєнко відразу ж від'їхав до Кам'янця, щоб там перевести належну підготовку.

Другого дня на світанку першими виступили піші сотні: перша, якою командував я, і друга — сотника Сорокатога. Мені отаман наказав обсадити м. Жванець, перервати телеграфне і телефонне сполучення Хотина з Кам'янцем, зайняти розташовану для охорони мосту через Дністер гарматну частину, а всіх її вояків негайно відпустити додому, перебравши під нашу охорону міст та всі переправи. Сотник Сорокатиий мусів посуватися по шосе через Жванець, Гаврилівці, Панівці і Янчин до передміських околиць Кам'янця і на Довжку та Жабинцях забезпечити західні комунікаційні шляхи. Я мав по закінченні своїх операцій у Жванці через кінного вістуну повідомити про це отамана, зачекати проїзду нашої кінноти і простувати по шосе для підсилення сотника Сорокатога, а потім разом із ним обсадити

центральну частину міста (пошту, телеграф, будівлю губкомісаріату та міліції і державного банку) і охороняти мости через р. Смотрич. Отаманові Ківерчукові з двома сотнями кінноти припадало вихонати вирішальне завдання: рейдом через Жванець, Гаврилівці, Островчани, Цибулівку і Мукшу — обійти місто з північного сходу, щоб захопити залізничний двірець і прилеглі до нього воєнні склади, де, за нашими відомостями, переховувано дуже небезпечні вибухові речовини, і скерувати відступ здеморалізованих частин кам'янецької залози в напрямі по шосе Дунаївці - Ярмолинці - Проскурів.

Усі операції пощастило перевести дуже успішно: ревною і червоноармійські частини не виявили поважного спротиву і як тільки затарохкотили наші кулемети, то вони в паніці тікали на Проскурів, а місто без будь-яких ушкоджень перейшло в наші руки і на міській башті в центрі міста замайорів жовтоблакитний прапор. Видатну допомогу при обсадженні північнозахідньої частини міста подав поручник Миколаєнко, який у змові з іншими старшинами-українцями та вояками кам'янецької залози (пізніше вони приєдналися до куреня) вдарили на побольшевичені частини, що відступали, і викликали велику паніку, бо склалося враження, що місто оточене з усіх боків. Тому втікачам не вдалося з міста майже нічого вивезти чи організувати спротив.

Ще таки перед полуднем прибув до Кам'янця автом Губ. комісар Г. Степура і почав урядувати у своєму показному, але досить спустошеному від непрошених гостей, палаці, а населення міста радісно висипало на вулиці, обмінюючись новинами.

Кіннота переслідувала побольшевичені частини, що в паніці відступали, не даючи їм змоги опам'ятатися. В сутичці коло Дунашець отамана Ківерчука поранено і з його призначення командування куренем перейняв поручник Миколаєнко, а коли в одному з боїв його теж поранено і він помер, то отаманом став сотник Троцький. Піші частини залишилися в касарнях м. Кам'янця і склали міську залозу, увесь час поповнюючи свій склад добровільцями.

Мене, на бажання комісара Степури, відряджено в його розпорядження для організації його особистої охорони і разом зв'язковим між військовою і цивільною владами. Ці обов'язки я виконував аж до гетьманського перевороту.

* * *

Після обсадження австрійським військом Поділля, Кармелюківський курінь залишався в Кам'янці, як чолова частина його залози аж до призначення Г. Степури Губерніяльним комісаром Харківщини. Однією з умов переходу на нову посаду Г. Степура поставив переміщення „Куреня ім. Кармелюка” до Харкова, що й було виконано, але

я, не бажаючи розлучатися з рідним Поділлям, одержав дозвіл залишитися в Кам'янці, формально при штабі Губерніяльного коменданта Поділля полковника Івашиненка, а в дійсності — по-старому виконуючи обов'язки зв'язкового з губерніяльною цивільною владою при Губ. комісарові Дудичеві.

Ксьондз Шуман виконав обіцянку і одного дня прийшов на побачення з Губ. комісаром, маючи в руках фіялкового кольору шовковий мішечок, з якого витяг і передав Г. Степурі гарної роботи з визерунками срібну булаву вагою понад 7 фунтів.

• * •

Як тільки відновлено заліничне сполучення з Києвом, Г. Степура в моєму супроводі відбув службову подорож до столиці. Там ми відвідали різні центральні установи. При поверненні до Кам'янця я довідався, що Г. Степура домовлявся з військовим міністром Жуківським (теж подолянином і його товаришем по Подільській Дух. Семінарії), щоб основоположникам Кармелюківського куреня було за бойові заслуги додано до їхніх прізвищ додаток „Кармелюк”, і що голова Центральної Ради проф. М. Грушевський теж на таке відзначення дав свою згоду. „Отже, пане сотнику, — сміючись казав мені Г. Степура, — віднині ви вже прозиваєтесь „Козловський-Кармелюк”. На це я йому відповів, що моєму приятелеві довговусому Муньові доведеться міняти своє перше прізвище, бо незручно буде йому називатися „Сорокати́й-Кармелюк”.

Події пішли своїм шляхом і їх калейдоскоп щораз змінювався і тривав далі. У 1919 р., я проїздом на Кам'янець, в очікуванні поїзду, спинився в Проскуріві і довідався, що комендантом Проскурова мій колишній отаман полковник Ківерчук, але побачитися з ним доля не судила, бо напередодні нашої зустрічі вночі вибух проскурівський погром, а полковника Ківерчука заарештували свавільні частини отамана Самусенка.

У 1921 р. я був інтернований поляками в складі Кулеметної дивізії в таборі Пйотркув і там здивався з полковником Троцьким, який у той час був командиром 2-ої ім. Кармелюка бригади Запорізької дивізії. Він мало змінився назовні, хіба лише виглядав солідніше у своєму поводженні. Дальша його доля мені невідома.

З „кармелюківців” кам'янецької дати я ще спіткав у Баварії сотника Якова Зінченка. Мав теж відомості, що і мій приятель Федь ще живий, але про інших побратимів, де вони і що з ними сталося, відомостей не маю. Колишнього Губ. комісара Поділля і Харківщини, Григорія Калістратовича Степуру, видатного громадського і культурного діяча Поділля та великого українського патріота у 1939 р. схопили енкаведисти і замордували в Луцьку на Волині.

Іларіон КРИЛОВЕЦЬКИЙ
Сотник

МОЇ СПОГАДИ З ЧАСІВ ЗБРОЙНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

На початку моїх спогадів про службу в українській армії хочу сказати кілька слів про себе і про село, в якому я народився. Народився я в козачій родині, яка з діда й прадіда жила в селі Парасковея, тієї ж волости, Костянтиноградського повіту, на Полтавщині. Розташоване це село в дуже важливому, в стратегічному значенні, пункті. Старші віком люди оповідали, що в старовину в с. Парасковея та в його околицях постійно перебували козачі відділи й часто відбувались великі битви з наїзниками за часів гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Перекази ці підтверджуються різного роду зброєю, яку селяни виорюють у полі, як от: шаблі, пістолі, мушкети, списи тощо. Припускаю, що большевики тепер роблять там розкопки і знаходять чимало дорогоцінної зброї.

Навколо с. Парасковеї проходить вал, а рівнобіжно з валом — глибокий і широкий рів. Рів той такий глибокий, що гарби, наладованої снопами, зі степу не видно. Через кожну верству, на закрутах рову, були побудовані сховища, в яких може розміститися чота козаків разом із кіньми. Сховища ті називали „фортецями”, а закрути рову „рогами”. Були ще в рові більші сховища, які сміливо можна назвати фортецями, бо були глибоко викопані і високо насипані землею. Такі фортеці були вздовж рову через кожні п'ять (приблизно) верстов і розмістити в кожній з них можна було цілий курінь війська разом із обозом. Де починався й де кінчався вал і рів — цього не знаю. Пам'ятаю лише, що тягнувся вал і рів із заходу на північ, а далі повертав півколом на південний схід. Околиці с. Парасковеї місцями гористі. Провалля поміж горами покриті лісом, переважно дубовим. На схилах гір росла червона лоза, яку називали „шелюгою”. Із цієї червоної лози населення с. Парасковеї і ближчих околиць виплітали

дуже гарні кошики для себе й на зарібок. Верховини гір були зовсім без рослин, бо на сипучому піску нічого не росло. Цю гористу місцевість називали МАК-КАРТЕЧІ. Назва ця постала тому, що на піскуватих верхах гір пастухи знаходили багато круглих олив'яних куль, які називалися картечю, а після вітру кульок — картечі було дуже багато, як маком усіяні всі верхи гір. Тому й названо цю околицю — „МАК-КАРТЕЧІ”.

Недалеко від с. Параскової є село Сенилівка. Це село, як маєток, належало поміщиці Софії Федоровні фон-дер Лаунцев. В цьому селі був великий кінний завод, на кілька тисяч коней. До 1913 року я працював у тому кінному заводі разом із своїм товаришем Федором Винокуром. В 1913 році мене покликано до московського війська. В 1915 році я приїздив у відпустку. І в с. Параскової і в с. Сенилівці все було по-старому, як і перед покликанням мене до царського війська; а коли я повернувся додому по демобілізації, то не застав у живих свого батька, а навкруги по селах була повна анархія.

Селяни села Сенилівки в дні революції заволоділи маєтком поміщиці фон-дер Лаунцевої. Почали ділити між собою землю і живий та мертвий інвентар. Селяни села Параскової, як найближчі до маєтку, і собі хотіли захопити поміщицьку землю, що межувала з полями їхньої громади. Сенилівці гостро запротестували. Дійшло до збройної сутички. Як парасковейці, так і сенилівці мали чимало зброї, амуніції та вояків. Не бракувало підстаршин і старшин. Місцевість Мак-картечі була місцем збройних сутичок поміж воюючими за поміщицьку землю парасковейцями й сенилівцями. Не бракувало тут і комуністичних агітаторів, які приїздили з м. Харкова. Вони, ті агітатори, роздавали зброєю незаможним селянам с. Сенилівки і с. Параскової та давали накази, кого із заможних селян грабувати або вбивати. Зима з 1917 на 1918 рік минула більш-менш спокійно. А на весні 1918 року в околицях і в поблизьких селах запанувала повна анархія. Почались мітинги, грабунки, різні насильства та вбивства. Те все здебільшого відбувалось на теренах Мак-картеч. Пробирав і я відвідувати ті зборища, але хлопці з мого села попередили, що мене зараховано до куркулів і наказано обезброїти. Довідавшись про небезпеку, я перервав відпочинок після фронтової служби в царській армії, виїхав власним конем з рідного села на Катеринославщину, з метою вступити в ряди української армії. Мої товариші також десь повиїздили, не зважаючи на те, що вони належали до активних помічників комуністичних комісарів. Було це в літі 1918 року.

В той час по Катеринославщині, Полтавщині та Харківщині вештались московсько-більшевицькі банди та добре озброєні ватаги „батька” Махна; а на півдні стояла армія генерала Денікіна. Большевицькі банди найбільше турбували по селах заможних селян та хуторян,

яких вони звали „куркулями”. По більших містах та залізничних станціях стояло німецьке військо. Німецькі вояки копали чорну українську землю, вантажили її у вагони-платформи, зверху клали не молочені снопи збіжжя й вивозили до Німеччини. За таке поступування німецьких вояків селяни страшенно обурювались. „Батько” Махно з того незадоволення селян охоче користався. Він нападав на німців, на денікінців, на большевиків та на потяги, що вивозили з України награбоване добро. Все добро, відбите від німців, денікінців чи від большевиків, Махно роздавав селянам і намовляв їх виганяти всіх ворогів та їхніх прибічників з української землі. За це населення сіл та хуторів дуже любило „батька” Махна і чим і як тільки могло допомагало йому.

Покинувши рідне село, я на власному коні поїхав на Катеринославщину і добровільно вступив до Вільного Козацтва як козак кінного загону. Командиром кінного загону, штаб якого стояв на ст. Лозова, був старшина (ранги його не знаю) Павло Чорниця. Козаки титулували його „пане отамане”. Правду кажучи, отаман Павло Чорниця був добрий організатор і надзвичайно хоробрий. З перших днів служби в кінному загоні Вільного Козацтва я був дуже задоволений. Тут була дисципліна, боекватність і національна свідомість. Мало не щодня наш кінний загін був у боях: як не з московсько-большевицькими бандами, то з ватагами „батька” Махна. За участь у боях під м. Гуляй-Поле, під с. Вербки на Катеринославщині, на станції Павлоград, в м. Павлограді та в районі ст. Лозова мене підвищено до старшинської ранги. В деяких боях нам допомагали німецькі війська. Вони давали своїх кулеметників з кулеметами. Правду кажучи, німецькі кулеметники показали себе в боях добре вишколеними й відважними. Після павлоградського бою от. Чорниця ставився до мене дуже добре, довіряв мені й доручав різні бойові завдання, які я успішно виконував. Пізніше я був призначений старшиною для доручень.

У листопаді 1918 року от. Чорницю відкомандировано до штабу Черноморського коша, що стояв тоді в м. Ніжені на Чернігівщині. Командування кінним загonom прийняв сотник Голуб. Отаман Павло Чорниця, від'їжджаючи зі ст. Лозова до м. Ніжена в розпорядження штабу Черноморського коша, взяв із собою кількох старшин, в тому числі й мене. З нами їхала й дружина от. Чорниці, яка ніколи з нами не розлучалась. Навіть до бою сміливо йшла плече-в-плече зі своїм чоловіком. Знаючи німецьку мову, пані Чорниця виконувала обов'язки перекладачки. По дорозі до міста Ніжена мали ми чимало пригод, але прибули всі щасливо. Не зважаючи на те, що при Черноморському коші вже був кінний полк, от. П. Чорниця зараз же по прибуті одержав наказ — негайно розпочати формування кінного загону. Кінним полком при Черноморському коші командував от. Мілюшкевич. Полк

був добре озброєний, добре одягнутий і мав добрих коней, чого бракувало в новозформованому кінному загоні от. Чорниці. Зате в загоні під командою от. П. Чорниці панував повний послух і дисципліна, чого в кінному полку під командою от. Мілюшкевича бракувало. Через це наш загін кидали на всі відтинки фронту, без відпочинку.

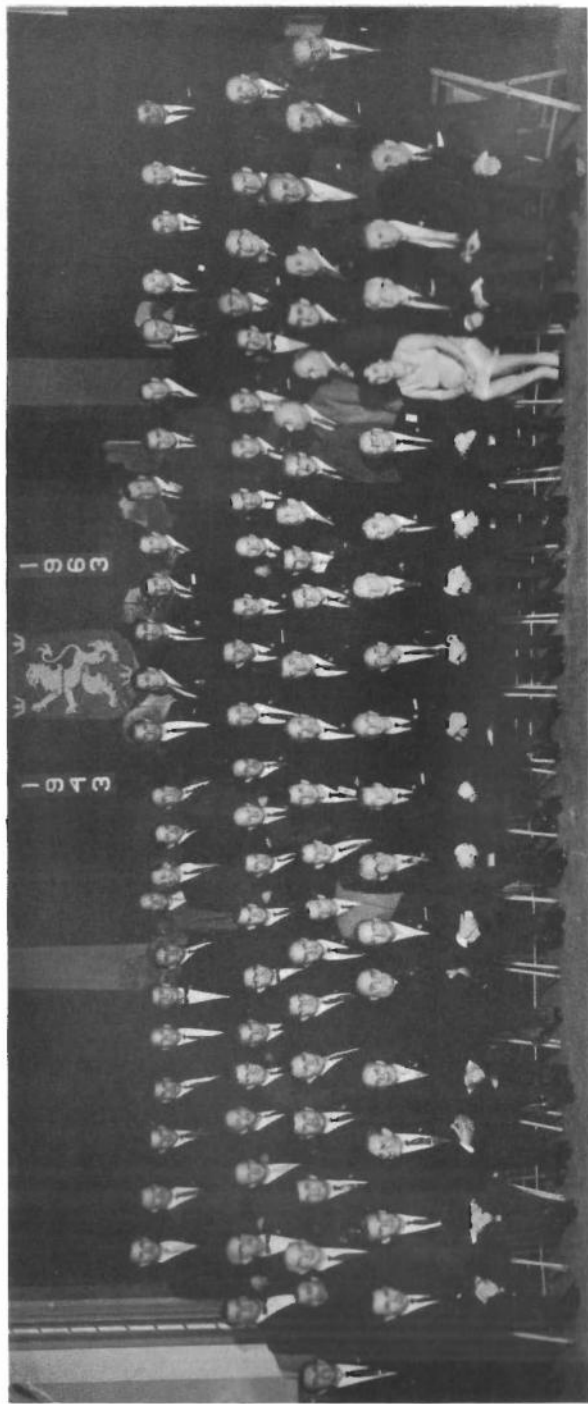
У січні 1919 року Чорноморський кіш почав відходити на південь в керунку м. Переяслава. Кінний загін ішов в авангарді, прочищаючи дорогу від большевицьких банд. Під час відходу ми не мали відпочинку ні вдень, ні вночі. Не відпочивав і наш, всіма нами люблений от. Павло Чорниця. Короткий відпочинок був лише під час годівлі або перековки коней. І так, з боями, підійшли ми під м. Переяслав. В самому м. Переяславі було багато большевицького війська та селян з найближчих сіл, що з мішками поприходили, щоб пожитись та пограбувати склепи. Наш загін мав завдання — вигнати ворога з міста. Розпочався бій з переважаючим силою ворогом. Кінний загін бився одчайдушно, з вірою в перемогу. Як і завжди, от. Павло Чорниця був у передній лаві. Тому що от. Чорниця був у червоному жупані, підперезаний яносинім поясом, з блискучою кривою шаблею при боці та з пістолем за поясом — ворогові легко було його розпізнати. Ворожі кулі градом падали навколо отамана. Одна з куль влучила отамана в серце. Як сніг, звалився наш любий отаман на сиру землю. На щастя, підспіли частини Чорноморського коша. Ворог заломився і почав відступати. Тіло забитого от. Чорниці положили ми на фурманку й рушили через р. Дніпро, в керунку м. Білої Церкви як авангард, а за нами рушила решта частин Чорноморського коша. Поховали ми свого улюбленого отамана з належними почестями в Білій Церкві. Після похорону дружина от. Чорниці виїхала в Одесу. Чи доїхала до Одеси й де перебуває тепер — не відомо. Після славного бою під Переяславом загін наш названо іменем от. Павла Чорниці й перейменовано в полк. Від того часу наш кінний загін мав назву — „Чортотмлицький кінно-козачий ім. отамана Павла Чорниці полк”.

У січні 1919 року було дуже холодно. Безперерви сипав сніг. На лютих морозах вояки повідморозували вуха й ноги... Похідний перев'язний пункт був переповнений. На підводі лежало по чотири й більше хворих козаків. Самі хворі й ранені козаки просили залишити їх в селі, бо на возі однаково позамерзають. Тому багато з них залишено по селах під опікою селян. Залишаючи в селах своїх побратимів, ми вірили, що залишаємо ненадовго. Що незабаром ворога переможемо, повернемося назад в ці села й вирятуємо їх. Створимо свою суверенну державу. Та не так сталось, як бажалось. В ту пору Чортотмлицький кінно-козачий ім. отамана Павла Чорниці полк був під командою отамана Мілюшкевича, який командував усіма кінними відділами Чорноморського коша. Бої були завзяті. По обох боках втрати великі. Вся кіннота була на позиціях.

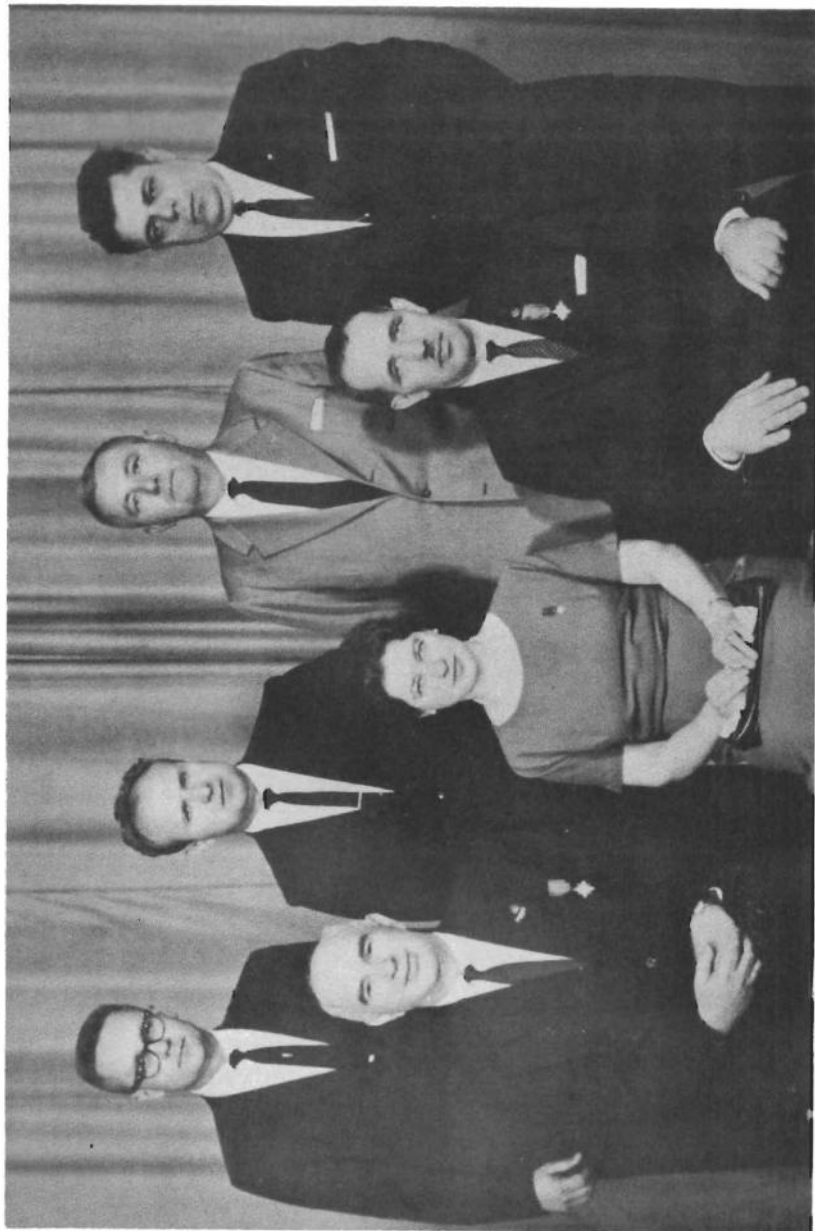
Однієї ночі ми стояли на позиції. Була страшна сніговія й мороз. Вояки були голодні й померзли, бо не мали зимового одягу й взуття. Були голодні й коні. Вояки почали залишати позиції. Втікали додому або переходили до большевиків. Я з своєю чотою був у заставі без зміни, бо зміна не приходила. Отаман Мілюшкевич про нас забув, бо влаштував забаву в селі (назви не пам'ятаю) в домі священника. Старшини, довідавшись про забаву, зробили нараду й на нараді ухвалили: їхати в село, де відбувалась забава, й просити отамана Мілюшкевича, щоб подбав про харчі для козаків, про одяг та про взуття, а для коней про фураж. Залишивши на позиції роз'їзди, решта вояків і старшин вирушили в село. В тому ж селі стояв і наш обоз. Обозні старшини й собі забавлялись і забули виставити по дорогах у село вартових; так що ми ніким не зауважені доїхали до місця забави. Була північ. Забава була в повному розгарі. На забаві був і підполковник (прізвище не пам'ятаю), він був заступником от. Чорниці в Чорноморському коші. Знадвору, у вікно нам усе було видно, що робиться в хаті. Для переговорів з от. Мілюшкевичем старшини послали старенького вахмістра, що ще за цара служив вахмістром, родом із Києва (прізвища не пам'ятаю). Отаман Мілюшкевич, не вислухавши до кінця доповіді вахмістра, схопив револьвера, що лежав перед ним на столі, й застрелив свого найкращого вояка. У відповідь тут же застрелено й от. Мілюшкевича. Учасники й учасниці забави з переляку порозбігались. На цьому забава й закінчилась.

На позиції було тихо. Большевики мовчали. Мовчали й ми. За випадок на забаві нас обеззброїли. По виясненні справи зброю повернули, видали одяг, взуття, нагодували нас і коней наших і ми знову зайняли свої позиції. Було це на початку лютого 1919 року. Може й не варто було б згадувати про цю страшну подію, але оминати її також не випадає, бо цей трагічний випадок є важливий як ілюстрація до тогочасних відносин звержників до своїх обов'язків.

У той час большевики переважаючими силами нас атакували. Всі частини Чорноморського коша були на позиції, успішно відбиваючи ворожі атаки. В одному з боїв під Вінницею, чи Жмеринкою (добре не пам'ятаю) я був контужений. З поля бою мене винесли неприємного, відвезли на станцію та вмістили в одному з вантажних вагонів ешелону Чорноморського коша. Ешелон був досить великий, — понад 60 вагонів, особових і вантажних. Начальником ешелону був старшина з постачання (прізвища не пам'ятаю), надзвичайно енергійний і справедливий. При ешелоні був перев'язний пункт, відділ постачання, канцелярії частин коша й резервові коні, відбиті від большевиків (70 штук), сідла та зброя. Будучи в Чорноморському коші, я майже безперервно був на позиції. Змінив двоє коней. Першого коня забито в бою, по переході Дніпра, а другий десь подівся разом з моїм

Група вояків Братства Кол. Вояків 1 УД УНА з почесними гостями в день відзначення 20-річчя Дивізії в Чикаго. Сидять: 5-й зліва — капелян дивізії, протопресвітер о. О. НОВИЦЬКИЙ, 7. ген. Йосип МАНДЗЕНКО, 8-й отаман станиці Українського Більного Козацтва Б. ШЕВЧЕНКО, 9-й полк. Віктор ДЯЧЕНКО, 10-й ген. М. КРАТ, 11-й генштабу ген.-полк. П. ШАНДРУК, 12-й голова станиці Братства, 15-й підполк. К. МАНДЗЕНКО. Другий ряд: 3-й зліва — курінний Братства Карпатських Січовиків, підполк. А. КУЩИНСЬКИЙ.

Курінь Братства Карпатських Січовиків в Чикаго 1963 р. Сидять: Зліва — Куріньний підп. Антін КУЩИНСЬКИЙ, 2. Чотовий Василина ШЕВЧУК-КУЩИНСЬКА, 3. Вістун Дмитро ГАНДЗЮК. Стоять: зліва — 1. Аспірант Школи підстаршин інж. Ярослав ЧЕРНЯВСЬКИЙ, 2. Куріньний писар мтр Микола ЯШКО, 3. пор. Теодор ДОВБАК, 4. Четар Дмитро ГУЛИЧ.

джурою. Мене, контуженого, відвезли до ешелону, а джура з конем: чи поїхав додому на Київщину, чи до большевиків, чи десь загинув.

Частини української армії на кілька днів спинили большевиків. Ранені, хворі й контужені почали видужувати. Поправився і я. Начальник ешелону доручив мені, з козаків, що видужали й могли управляти конем, зформувати відділ для виконання сторожової служби при ешелоні. Большевики, підсилившись новоприбулими частинами, розпочали наступ на всьому фронті. В депі робітники, розагитовані большевицькими агентами, збунтувались, тому комендант ешелону змушений був дати наказ залишити станцію і вирушити в напрямку ст. Бірзули. Рушив наш ешелон під градом ворожих куль. По дорозі доводилося вступати в бій з бандами, які намагалися відбити ешелон та забрати зброю і постачання. Не раз доводилось зупинити потяг, вивантажувати коней та відбивати напасників. Отож до станції Бірзула ми їхали декілька тижнів. За час подорожі мій кінний відділ побільшився до 36 шабель. Був добре озброєний і дисциплінований. Одночасно я виконував обов'язки помічника коменданта ешелону. На останній станції перед станцією Бірзула нас затримав панцерний потяг отамана Козубського і хотів силою здобути відділ постачання. Відділ мій готовий був почати бій, але до бою не дійшло. погодились козубівці одержати кілька військових наметів і не робити нам перешкод у дальшій подорожі.

На станції Бірзула я вивантажив свій кінний відділ, і поїхав на „проїздку”, бо за кілька тижнів подорожі коні позастояувались. Повернувшись із проїздки до ешелону, я застав коменданта в товаристві командира Запорізької Січі отамана Божка, командира кінноти тієї ж січі отамана Зірку-Козиря та ще кількох старшин. Отаман Божко звернувся до нас із такою промовою: „Всі частини Чорноморського коша розбиті ворогом. Залишилися лише ви, що приїхали цим ешелonom. Я збираю недобитки коша і рештки української армії та організую велику бойову частину — „Запорізьку Січ”, яка далі буде битись із ворогом”. Комендант нашого ешелону звернувся до нас із теплим словом і радив не ставити опору, а переходити до Запорізької Січі під команду отамана Божка.

Зв'язку зі штабом Чорноморського коша ми не мали й не знали, що діється з нашими частинами, тому прийняли слова отамана Божка за правду й погодились (за порадою коменданта ешелону) без спротиву перейти до Запорізької Січі. Тим більше, що не було коли роздумувати, бо ворог наближався до станції Бірзула. Мою кінну команду розформовано, підстаршин і козаків розділили по сотнях, а мене призначено в розпорядження отамана Зірки-Козиря. На тім служба моя в Чорноморському коші і в Вільному Козацтві закінчилась.

На ст. Бірзула, коло цегельні, вишикувалась кіннота Запорізької Січі. Як мак у полі зацвіли червоні шлики на козацьких шапках.

В оточенні ад'ютантів, на баскому коні, приїхав отаман Запорізької Січі. „Струнко!” — залунала команда, що її подав отаман Зірка-Козир, і, круто повернувши коня, з місця галопом помчав з рапортом. Отаман Божко, прийнявши рапорт, виїхав перед фронт вишикуваної кінноти, знявши шапку, привітався словами: „Доброго здоров'я, словетне козацтво!” Козаки, скинувши шапки, відповіли: „Доброго здоров'я, батьку отамане!” Для нас, чорноморців, таке вітання було нове, бо вперше його почули. По закінченні паради, от. Божко, покликав на нараду командирів частин. По нараді відбувся похорон забитого в бою козака. Того ж дня Запорізька Січ покинула ст. Бірзулу і відходила в напрямку міста Тирасполя. Частини Запорізької Січі, будучи в ар'єгарді, відбивали атаки большевицьких частин. Особливо завзяті атаки були в селі Плоске та в м. Тирасполі. У великодню суботу українська армія переправлялась через річку Дністер на румунський бік. Большевики намагались перешкодити переправі. Зав'язався запеклий бій, але частини української армії одчайдушними контратаками затримали ворога й щасливо перейшли на румунський бік. На залізничній станції, недалеко р. Дністра, висаджено в повітря залізничний міст. Від вибуху загорілись вантажні вагони з амуніцією. Почалася страшна тріскотня у вагонах, але ці несподівані вибухи амуніції нас не злякали й не створили паніки. Коли всі частини армії переправились через Дністер, — румуни відразу ж висадили в повітря міст і все майно, що було привезене, залишилося не переправленим і попало в руки ворога. В Румунії, в м. Бендери, відсвяткували ми Великдень. Румуни зажадали, щоб ми здали їм коні. Треба було хитрощами та підкупам боронити, і нам це вдалось. Коли ми, тобто українська армія, з Румунії перейшла Дністер на галицький бік, в м. Заліщики, то майже ціла Запорізька Січ була на конях. В м. Заліщиках і на передмістях розміщено було всі частини Січі, а в маєтку (в панському палаці) розмістився штаб Запорізької Січі. Незабаром реорганізовано цілу Запорізьку Січ. Командувачем усією кіннотою січі призначено полковника Вербицького. Він до своїх підлеглих як до старшин, так і до козаків, ставився дуже добре. Мене призначено до Мазепинського кінного полку, командиром якого був полковник Недзведський. Людина безмежно хоробра. Для своїх підлеглих був батьком рідним. Дбав, щоб козаки були ситі, одягнені й обуті. Від козаків вимагав, щоб добре доглядали коней. Для пам'ятки про новий командний склад Запорізької Січі, на ганку палацу, де був штаб січі, зфотографовано групу старшин. У групі тій був от. Божко і я. Після недовгого відпочинку Запорізьку Січ відправлено на фронт. Тут познайомився я з от. Василюком, що був заступником от. Божка. Отаман Василюк довіряв мені й ділився своїми думками та інформував, що діялося за кулісами штабу січі. Через якийсь час от. Василюк покинув службу в армії та виїхав до Кам'янця-Подільського, для продовження навчання в Університеті. В Запорізь-

кій Січі панувала зразкова дисципліна. За злочини козаків суворо карали. Для прикладу наведу такий випадок. Один козак зайшов до хати, де замешкувало двоє старих людей. Козак цей самоправно взяв у них одну пару білизни. Свою брудну білизну скинув, чисту одягнув і вийшов із хати. Потерпілі оскаржили самоправство козака. Самоправця покарано, а потерпілим заплачено за білизну. Для виявлення злочинця, на майдані виладнано всі частини січі, що в той день були не зайняті службою. Отаман Божко наказав покривдженим обходити ряди й пізнавати того козака, що зобрав білизну. Злочинця опізнано. Вивели його з лави на середину майдану й вчинили суд і розправу. Присутні козаки вимагали кари — 25 шомполів у задню частину тіла. Присуд отаман Божко схвалив і кара відбулась тут же на майдані. Прохання покривджених помилувати — не помогли. На майдан принесено кілька кріселок. На кріселка положено злочинця. Тут же лежав шомпол. Охочі підходили по черзі, брали шомпола й били по одному разу лежачого. Були совісні удари, а були такі безсердечні, що розсікали тіло до криви. Після цього прилюдного суду й кари злочинів більше не було.

Через якийсь час по екзакуції я дістав призначення помічника зброяря, а зброярем січі був полковник Михайловський, людина літня, щира й добра. Йому я оповів про свій давній замір вступити до Спільної Юнацької Школи. Забір мій полковник схвалив, але сказав чекати відповідного часу. Обов'язком моїм як помічника зброяря було їздити по селах і вимінювати у селян за сіль зброю та набої, а також провадити розвідку. Для безпеки я мав невеликий відділ козаків, бо бували випадки, що селяни обеззброювали зброярів або на них нападали із засідок большевики. Обов'язки свої я виконував добре. В м. Копайгород, де формувався Бунчуковий курінь, я одержав паротяг з кількома вантажними вагонами і вже поїздом їздив вимінювати зброю, але недовго. Запорізька Січ одержала наказ вантажитись у вагони та їхати в керунку станції Жмеринки. Уся кіннота й піші частини, що не можуть бути повантажені у вагони, мають іти пішим порядком. На залізничних станціях, де на полях стояли копи збіжжя, поїзд ставав. З вагону-платформи стягали молотарку, захоплену в якомусь мастку, й молотили пшеницю. Вимолочене зерно насипали в мішки, а овес і ячмінь (не молочені снопи) вантажили у вагони. Увечорі (не пригадую, якого саме числа) прибули ми на ст. Жмеринка. Відразу ж отаман Божко пішов до штабу отамана Ю. Тютюнника, що містився у вагонах. У штабі отамана Божка поранено в око, а ешелон відвезено в тупик. Другого дня нас обеззброєно. Те саме зроблено й з частинами, що йшли пішим порядком. Більше я отамана Божка не бачив, але чув, що видужавши, він далі виконував обов'язки командира Запорізької Січі. На цьому скінчилася моя служба в Запорізькій Січі.

Зі ст. Жмеринка я виїхав до м. Жванчик, де тоді стояла Спільна Юнацька Школа. До школи мене прийнято як юнака. Я був дуже задоволений, що нарешті мрія моя про Юнацьку школу стала дійсністю і я зможу при Божій допомозі набути військову науку. Та так не сталось, як жадалось. Заслаб я на поворотний тиф. Відвезли мене до шпиталю в м. Кам'янець-Подільський. Тут, у шпиталі ч. 11, перебув я і тиф, і дизентерію. Виписавшись зі шпиталю, я вже не міг повернутись до школи, бо Кам'янець був зайнятий польськими військами. Зголосився я до головноуповноваженого Уряду УНР, професора І. Огієнка, теперішнього Владика Іларіона. Звідти дістав скеровання до „Старшинського зібрання”, що містилося на Мільйонній вулиці, де мене радо примістили. Тут зустрівся я зі старшинами Чорноморського коша та Запорізької Січі. Недовго довелось мені відпочивати в старшинському зібранні та ділитися з колегами споминами про минуле. Незабаром до Кам'янця-Подільського прибув полковник Годило-Годлевський. Він почав формувати 14-й піший курінь 3-ї Стрілецької дивізії та приймати старшин для штабу того ж куреня. Були прийняті такі старшини: 1) сотник Дубодилів, 2) сотник Барило, 3) поручник Якерсон (називали „Сеня”), 4) поручник Салівон, 5) поручник Колесник, 6) поручник Федосенко, 7) хорунжий Лютий, 8) хорунжий Петрів, 9) хорунжий Зелінський та багато інших. В тому числі прийнято й мене з умовою, що при першій нагоді я буду відкомандирований до Спільної Юнацької Школи для продовження навчання.

Як тільки закінчилось формування куреня — ми відразу ж вирушили на фронт. На другий день маршу ми почули стрілянину. Пізніше виявилось, що то бились поляки з більшовиками. Більшевики поляків перемогли. Поляки в безладді відступили, залишивши обоз і багато амуніції ворогові. До нашого куреня під'їхав польський полковник. Після довшої розмови, наш відділ, одержавши від поляків трохи зброї й амуніції, — пішов у контрнаступ. Польський відділ ішов у резерві. Після короткого, але завзятого бою, більшовики відступили й на полі бою залишилися трофеї, відбиті у поляків, та ще й свою одну кухню залишили, а також чимало амуніції. Полякам їхнє майно ми повернули, а похідну кухню й решту захопленої амуніції залишили собі. Поляки страшенно були здивовані нашою відвагою та військовою підготовкою. Не мали ми одностроїв. Одягнуті були по-різному — хто що мав. Озброєні також недостатньо й поляки мали сумнів щодо нашої боєздатності. Розпрощавшись із поляками як із союзниками, зупинився наш курінь у селі, щоб остаточно упорядкуватись. Старшини дістали призначення. Поручник Якерсон адьютантом, сотник Дубодилів, поручник Колесник і поручник Федосенко — командирами сотень. Мене призначено інструктором куреня. Для попов-

нення сотень переводили в поблизьких селах мобілізацію. Після остаточного упорядкування, 14-й курінь часто бував у боях. Козаки йшли в бій, як на весілля, бо вірили командирові куреня полковникові Годи́ло-Годлевському й своїм старшинам. Мене полковник Годи́ло-Годлевський любив. Не зважаючи на те, що я був тільки півсотенним, мені доручав найважливіші бойові завдання. В бою під містом Бар і в самому місті відзначився цілий курінь, а в бою коло маєтку Джуґа́стра — відзначилась моя сотня і я дістав похвалу від командира куреня. Одного дня під'їхав до мене командир куреня, полковник Годи́ло-Годлевський, взяв під руку, відвів набік і сказав: „Ви, пане хорунжий Криловецький, підготовте свою сотню до атаки в сьогоднішню ніч. Завдання вашої сотні — вигнати ворога з маєтку Джуґа́стра”. На мій запит: „чому я маю підготовляти сотню до атаки, а не командир сотні поручник Федосенко?” полковник відповів: „Поручник Федосенко подав рапорт, що хворий. Поручник Федосенко тільки вважається командиром сотні, а в бій сотню завжди веде те, пане хорунжий, крім того, я сотникові Федосенкові не довіряю”. І дійсно, як тільки розпочнеться бій, то поручник Федосенко відразу рапортує, що він хворий. Кінець-кінцем, поручник Федосенко втік до большевиків, отже недовір'я командира куреня справдилося.

Увечорі того ж дня я зібрав сотню і розповів про завдання, а старшин поінформував перед тим. Одразу ж після мого оголошення про нічний бій два молодших старшини і кілька козаків подали рапорти про захворювання. До нічного бою залишились надійні й відважні козаки. І дуже добре, що слабодухі, боязливі вояки відійшли. Вони під час бою могли б створити паніку. Зі старшин у сотні залишився я та бунчужний Гурман, родом із західних земель України. Розпочався бій з переважаючими силами ворога. На лівому крилі лави наступала сотня поручника Колесника, серединою — моя сотня і з правого крила, яром, кіннота. Командир куреня, вів резервовий відділ, що його в поспіху зформовано з немуштрових козаків, на всякий випадок, а більше для підтримки на дусі передових лав, — мовляв, ви не самі! Бій був запеклий. Ворог ставив сильний опір. До бою довелося ввести й резервову частину. В цьому бою був поранений у коліно сам командир куреня, полковник Годи́ло-Годлевський та хорунжий Петрів. У моїй сотні — один козак забитий і кілька поранених. Порівнюючи із запеклістю бою, втрати в людях по нашій стороні, — невеликі. З маєтку Джуґа́стра ворог був вибитий з великими втратами. Другого дня після бою, як і слід було сподіватись, до сотні зголосились здоровими старшини й козаки. За заслуги в бою наказом по куреню мене призначено командиром сотні.

Не зважаючи на перемоги в боях, наша армія, під тиском переважаючих сил ворога, щораз далі відходила на захід.

Ранньою осінню 1920 року я довідався, що при 1-й Запорізькій дивізії з охотників формується загін, завдання якого — боротися в запіллі ворога. Відразу ж я написав рапорт про переведення до 1-ї Запорізької дивізії, подавши мотиви, чому я прошу переведу. В короткому часі переведено мене до 1-ї Запорізької дивізії і приділено до Богунівського куреня, який прибув в м. Меджибіж для поповнення. Командир Богунівського куреня, сотник Сосідко, вдавав, що про формування загону нічого не знає й радив звернутись до командира 3-ї бригади полковника Троцького. Командир Богунівського куреня мене прийняв і призначив командиром 2-ї сотні. Командний склад куреня був такий: командир куреня сотник (пізніше підвищений у підполковники) Сосідко, його заступник — поручник Шкурат (в 1921 році по амністії поїхав до СРСР), ад'ютант — сотник Тарнавський, комендант штабу куреня — хорунжий Дітелович, командир 1-ї сотні — поручник Майсеєнко, командир 2-ї сотні — Криловецький, командир 3-ї сотні — поручник Крячківський. В м. Меджибожі ми довго не стояли, бо на фронті відбувалися запеклі бої — Богунівський курінь був посланий на підмогу. Сотник Сосідко, як командир, був досвідчений. До бою посилав сотні по черзі. Моя 2-га сотня не змінюлася. На передову лінію часто з'являвся полковник Троцький. В розмовах потішав мене такими словами: „Ну, пане хорунжий Криловецький, незабаром вирушимо в запілля виганяти большевиків з України”. Та, на превеликий жаль, так не сталося. Армія наша, виснажена безперервними боями й поголовною епідемією тифу, не в силі була перемогти численного ворога і змушена була перейти річку Збруч і скласти зброю.

* * *

На цьому закінчилась моя чинна служба Батьківщині. Було це 21 листопада 1920 року. Розпочалось тяжке й гірке таборове життя. Багато нашого брата відійшло на вічний спочинок по чужих краях, багато й розїхалося по всіх усядах. Небагато залишилось при житті учасників нашої збройної визвольної боротьби. Старі ми й немічні, але не переможені ворогом. Я особисто вірю, що при Божій допомозі дочекаюсь того благословенного дня — дня воскресіння України. Повертаючись на рідні землі, не відмовлюсь взяти до своїх старечих рук зброю і бодай один раз стрельнути навздогін катам України.

Боже, допоможи мені в непохитній вірі цього дня дочекатися!

12 лютого 1963 р.

Д-р Степан РОСОХА

КАРПАТСЬКА СІЧ

(З нагоди 25-річчя)

Підготовка до створення Карпатської Січі почалася на весні 1938 року, коли мадярські терористи започаткували свою працю на Закарпатті. Улітку того року вся підготовча праця була закінчена і дня 4 вересня 1938 року дійшло до організаційного оформлення в Ужгороді. З'їзд делегатів з більших осередків цілого Закарпаття відбувся в домі „Просвіта” і на ньому обрано перший Провід Української Національної Оборони у такому складі: д-р Василь Івановчик — голова, Іван Рогач — містоголова і організаційний референт, д-р Степан Росоха — секретар, Дмитро Климпуш, д-р Юрій Шпилька, Іван Коперльос, о. Ю. Станинець, Василь Щадей, Лука Чешок і Василь Деха — члени. Після резигнації д-ра В. Івановчика з посту голови, дійшло до змін у проводі і обрано: головою д-ра С. Росоху, заступником голови — Івана Рогача, секретарем — Василя Деху, організаційним референтом д-ра В. Івановчика, скарбником — інж. А. Гелетку, а решта членів залишились ті самі, що були обрані попередньо. Військовий Штаб очолили: полк. Аркас, полк. Стефанів і сотн. Клименко. Ціллю УНОборони, як пише „Нова Свобода” з 7 вересня 1938 р., було: „Об'єднання української молоді та молодих духом людей для оборони українських природних прав і спільного наступу на ворожі позиції”. У часі одного місяця УНОборона розбудувала організаційну мережу по цілім Закарпатті з місцевими окружними і крайовою командою на чолі. У містах і більших селах Оборона начислювала від 500, а то й 1000 членів. На чолі відділів стояли місцеві інтелігенти, звичайно, військовики, що були резервовими старшинами чехо-словацької армії, або старшини українських армій, що перебували на Закарпатті. В скорому часі УНОборона стала до помочі спеціальним відділам армії ЧСР — „Сторожам Оборони Держави”, що діяли на Закарпатті проти мадярських, а відтак і польських терористів.

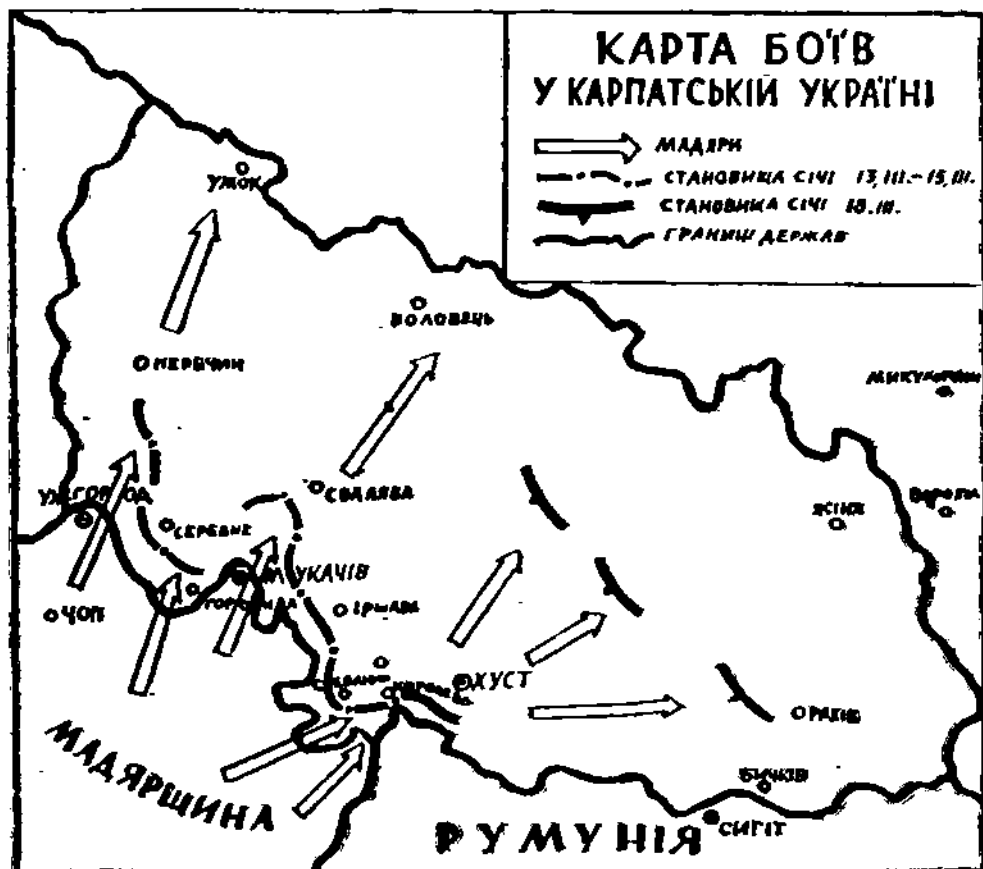
По примусовому відступленні мадярам Ужгороду, Мукачева і Берегова, в новій столиці Карпатської України Хусті дійшло до реорганізації УНОборони в дні 11 листопада 1938 р. і прийнято назву — Організація Національної Оборони „Карпатська Січ”. Головним комендантом призначено Дмитра Климпуша, заступником Івана Романа, секретарем Івана Рогача, а д-ра С. Росоху зв'язковим старшиною з Урядом Карпатської України і референтом преси, інформації та ідеологічно-політичного вишколу. Структуру і розподіл завдань, як теж методи праці опрацював д-р Юрій Шпилька і схвалив перший З'їзд 4 грудня 1938 р. Зорганізовано жіночі відділи під проводом Степанії Тисовської та Єлисавети Кузьмівни.

Основним завданням Карпатської Січі було — паралізувати терористичну чинність мадярських і польських диверсантів, які постійно посилювали свою терористичну акцію. Військовий Штаб Карпатської Січі під проводом полк. Михайла Колодзінського-Гузара безперервно провадив військовий вишкіл і старшинські курси в першу чергу для тих, що не були у війську й прибули на допомогу Карпатській Україні з Галичини, Лемківщини, Буковини, як теж з-під совєтської України. Окрім Хусту і Кривої, були створені дальші січові залоги на особливо важливих пунктах країни, як: Королево над Тисою, Іршава, Торунь, Ставне, Перечин, Бичків і д. т. Створено також робітничі відділи Карпатської Січі, які мали завдання будувати і відбудовувати дороги, особливо шлях Хуст - Довге - Свалява - Перечин. Жіночі відділи провадили вишкіл медичних сестер, що пізніше відіграли велику роль в боях за незалежність Карпатської України. Відділи „Допоміжної поліції” Карпатської Січі виконували службу разом із чеською поліцією, яка була до певної міри вороже настроєна до українців і непевна.

Крім військової і вищезгаданої ділянки Карпатської Січі, був дуже діяльним відділ преси, пропаганди та політично-ідеологічного виховання, з відомою „Летючою Естрадою”, що об'їздила цілу країну, головню в часі передвиборчої кампанії до Союму Карпатської України. „Летючу Естраду” очолював А. Д. Довгопільський при співучасті проф. Михайла Михалевича, Миколи Чирського та ін. Офіційною газетою Січі був тижневик „Наступ”, видавцем і редактором якого був д-р С. Росоха.

Перші більші бої Карпатська Січ звела з чеською армією, яка під проводом ген. Прхали намагалася роззброїти Січ з 13-го на 14-те березня 1939 р. в Хусті. Перед тим успішно стала до бою проти наступу мадярської армії, яка на Святий-вечір того року прорвала кордони біля Мукачева. Мадярська армія була блискавично відкинена назад до Мадярщини. Нові бої з мадярською армією почалися з 13-го на 14-те березня 1939 р., коли мадяри, захочені Гітлером, розпочали

окупацію Карпатської України. На швидку руч змобілізованих близько 15 тисяч карпатських січовиків, озброєних тільки легкою зброєю і без достатньої кількості амуніції, харчів і санітарних середників — чинили героїчний спротив модерно озброєній мадярській армії аж до кінця березня 1939 р., а в горах аж до початку травня т. р. Партизан-

ську боротьбу проти мадярів провадили карпатські січовики на протязі цілої мадярської окупації аж до жовтня 1944 р.

Найтяжчі бої зводилися на лінії Берегово - Селюш - Хуст, а відтак Мукачів - Свалява і Ужгород - Перечин Ужок. Про цю героїчну боротьбу Карпатської Січі світова преса пише так:

„Мадярське військове командування кинуло проти армії Карпатської України величезні маси війська. Чисельну масу мадярської армії, що досі оперує в Карпатській Україні, обраховують на 50 тисяч вояків. Коли поставити побіч себе енергію і чисельну силу з одного боку та

успіхи цієї армії з другого, то можна ствердити на підставі вісток з місць боїв, що успіхи є куди менші, ніж було можна сподіватися. Армія Карпатської України і далі завзято та по-лицарськи бореться. Бої не припиняються..." („Ройтер", Лондон, з 20 березня 1939 року).

„З усіх неймовірних епізодів при упадку Чехо-Словаччини фантастичне те, що сталося в останніх трьох днях в Карпатській Україні. У вівторок ця найменша частина тридільної Чеської Держави почала бої з чехами. У вівторок увечорі проголосила вона себе незалежною державою. В середу ранком чеські прапори були зняті, чеське військо швидко втікало й українські барви видно було в усіх вікнах столиці Хусту... Найбільший бій у цих багатих на події днях не відбувся в Празі чи Братиславі, але в Хусті..." („Нью-Йорк Таймс" з 16 березня 1939 р.).

„Європа не доцінювала належно карпатських українців... що хоч не мають потрібної кількості зброї та амуніції, по-геройськи боронять у Карпатах свою державність перед подавляючою малярською перевагою. Цим вони дали доказ своєї державнотворчої здібности, полум'яної любови до своєї Батьківщини та відчайдушного завзяття. Тому вони заслуговують на допомогу!..." (Французьке радіо „Страсбург" із 17 березня 1939 року).

„В Польщі здогадувалися, що чехи без боротьби не віддадуть своєї незалежности, а Закарпаття перейде до Мадярщини без боротьби. Тим часом січовики ще б'ються, а в Чехії не пролунав ані один постріл!..." („Слово Народове" з березня 1939 року).

І нарешті самі мадяри пишуть в офіційнім виданні „Герої Підкарпаття":

„Проти січовиків треба було боротися, і багато малярських хлопців, сміливих гонведів, віддало життя. Гонведи, що згинули за Батьківщину, були героями, але героями були і ті, що боронилися... черпайте сили і учіться з їхнього прикладу!..."

В 25-річчя Карпатської Січі можна сміливо сказати, що Карпатська Січ з честю виконала покладені на неї завдання і гідно боронила честь цілого українського народу напередодні Другої світової війни.

Віктор ЗАВАДСЬКИЙ
Суддя

ГЕНЕРАЛ ВОЛОДИМИР САЛЬСЬКИЙ

(Сильветка)

Генерал Володимир Сальський народився в 1885 році, помер 1940 року. Недовго жив, але як же багато пережив! Середнього росту, кремезний, з проникливими очима, він притягав до себе увагу всіх присутніх, при кожній появі.

Був це один з видатніших вождів армії Української Народньої Республіки, за часів визвольної боротьби 1917 - 1920 рр., а пізніше міністер військових справ аж до своєї смерти.

Ніщо так яскраво не змальовує людину, як короткі епізоди з її життя. Отже, хочу подати кілька таких випадків, відомих мені зі слів самого ген. Сальського, або яких я був наочним свідком.

1. ГЕНЕРАЛ САЛЬСЬКИЙ ЗА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Молодий тоді, талановитий старшина генерального штабу, працював у штабі Київської військової округи і був приділений до розвідувального відділу. В тракті праці Сальський завербував до розвідки галицького народнього вчителя, який дуже добре і багато разів виконував небезпечні доручення. Одної днини поширилася чутка, що австрійці змінили пляни великої фортеці Перемишля.

Сальський викликав агента і доручив йому перевірити цю чутку. Агент відмовився це зробити, покликуючись на перевтому і нервовий розстрій. Сальський загрозив, що передасть його, яко зрадника, австрійському консулові в Києві. Натомість обіцяв перераженому вчителеві, що це доручення буде останнім і, що він буде назавжди звільнений від своїх обов'язків. Агент погодився і блискуче виконав завдання, а Сальський дотримав слова і звільнив його назавжди.

Уже тоді, будучи ще молодшим, зрозумів, що існують межі людської витривалости, якої не вільно надуживати, бо це було б непотрібною жорстокістю.

2. БОЙОВА ВІДВАГА

У 1914 році Сальський, як старшина штабу корпусу, виїхав на передові позиції, для обсервації терену. Раптом зауважив австрійського старшину, який зблизився також у цілях розвідки, аж занадто до лінії фронту. Сальський не витримав, кинувся на нього і збив його конем. Австрієць зараз же піддався і на знак цього відчепив квітку — едельвайс — зі своєї шапки і подав її Сальському, який прийняв цю відзнаку і в дальшому заохіувався полоненим. Які ж були тоді лицарські часи!..

Другий випадок: ціла дивізія не витримала атаки австрійців і в паніці розсипалася. Тодішній начальник дивізії, ген. Толмачов, цілковито розгубився і не міг дати собі ради. Отже командувач корпусу відрядив Сальського, з наказом усунути Толмачова і обняти командування.

Сальський, тоді ще капітан генерального штабу, виконав наказ і остільки опанував ситуацію, що можна було перейти в наступ.

3. ГЕН. САЛЬСЬКИЙ, КОМАНДУВАЧ ЗАПОРОЗЬКОГО КОРПУСУ

На весні 1919 року частина наших військ на південному фронті мусіла, під натиском большевиків, перейти кордон Румунії і там її інтерновано. Пізніше румуни передали цю частину нашому урядові і війська розташувалися на терені Почаєва, де й було переведено реорганізацію. Командувачем цього корпусу призначено ген. Сальського. Цікава історія впровадження його на це становище і обняття влади...

Козаки, які ніколи не бачили ген. Сальського, поставилися до його номінації з певним застереженням і вислали делегацію, щоб зазнайомитися з ним, піддавши власній оцінці.

У тракті розмови, козаки запропонували Сальському поїхати на передові позиції і там взяти участь у боях. Ген. Сальський згодився і, з рушницею в руках, кілька годин був в огні бою.

Після того козаки сказали: „Можеш бути нашим командиром”. Це вже нагадує традицію Запорозької Січі!

Улітку 1919 року Запорозький корпус, зі своїм командиром ген. Сальським, пішки, з боями, перейшов до Проскурова і відбив його від ворога. Це була одна з найтрудніших і славних операцій нашого війська.

4. НАСТУП НА КИЇВ

У серпні того ж, 1919 року, армія Української Народньої Республіки разом із Українською Галицькою Армією, повела наступ на Київ. Большевиків було розбито і наші війська, а в тому й Запорозький корпус, на чолі з ген. Сальським, в дні 31 серпня 1919 року, вступив до Києва.

Москалі поспішили вивісити триколовий прапор на будинку

Міської Думи (ратуші). Коли Запорозький корпус зблизився до Думи, один із вояків зірвав той прапор і кинув під ноги коневі командира Сальського, а Сальський переїхав і потоптав прапор — символ неволі українського народу.

Не могу ще не спинитися на вдачі ген. Сальського, як людини. Була це справді постать лицарська і безкомпромісова.

5. ТЕМПЕРАМЕНТ ГЕН. САЛЬСЬКОГО

Пригадую, — на якійсь військовій нараді з поляками, вони запропонували якусь невластиву акцію. Це так обурило Сальського, що він з цілою силою грюкнув кулаком по столі. Це викликало констернацію, але поляки відразу відступили від своєї пропозиції.

6. САЛЬСЬКИЙ НА ПРОЦЕСІ ШВАРЦБАРТА

В 1926 році, як відомо, — в Парижі відбувався процес проти жида Шварцбарта, вбивника Головного Отамана Симона Петлюри.

Сальського було покликано, як надзвичайно важливого свідка. Ми покладали великі надії на його зізнання, бо він дуже добре знав усі обставини погромів і міг легко заперечити закиди проти Головного Отамана. Сальський дбайливо підготувався до виступу, цікавився перебігом процесу, дуже переймався всіма окремими моментами його.

Коли процес було несподівано перервано і більшість наших свідків, у тому числі й ген. Сальського — не було переслухано, генерал це боляче відчув.

Вістка про це наспіла, коли ген. Сальський був у покою наступника Головного Отамана С. Петлюри — Андрія Лівичького. Ген. Сальський страшенно почервонів і крикнув: „Я з цим не годжуся!.. Це чорна зрада!..” Але що можна було зробити проти постанови суду, за обопільною згодою адвокатів сторін — з нашого боку — адвоката Кампінки, який навіть не вважав за потрібне повідомити нас про свої пляни. Це таки була „чорна зрада”!

Таким то був ген. Володимир Сальський, таким він залишився у пам'яті тих, хто знав його — шляхетною людиною й непохитним вояком армії УНР.

Вічна Йому пам'ять!

ЗМІСТ ПОПЕРЕДНІХ ДЕВ'ЯТЬОХ ЗБІРНИКІВ

ЗБІРНИК Ч. 1

	Стор.
Передовиця	5
<i>М. Омелянович-Павленко, генерал-поручник: Зимовий похід</i>	9
<i>В. Савченко, генер. штабу полковник: Спогади про український рух у XII-й російській армії в 1917 році</i>	53
<i>В. Корнійв, сотник: Спогади про українізацію 36-го пішого Орловського полку в 1917 році</i>	65
<i>В. Прохода, підполковник: Записки до історії Сірих „сірожупанників”</i>	75
<i>В. Кедровський, підполковник: Перше засідання другого Всеукраїнського Військового Генерального Комітету</i>	129
<i>Ілько Гаврилюк: З величного минулого</i>	135
<i>Гнат Порохівський, полковник: Матеріали до історії 2-ї кулеметної бригади</i>	146
<i>Тиміш Омельченко, підполковник: Від Кременчука до Бирзули</i>	179
<i>П. Сулятицький: Генерал П. Н. Врангель. Записки, часть 1. Бѣлое дѣло</i>	184
<i>З життя Українського Воєнно-Історичного Товариства</i>	200
11 схем	

ЗБІРНИК Ч. 2

	Стор.
<i>М. Омелянович-Павленко, генерал-поручник: Зимовий похід, ч. 2</i>	9
<i>М. Безручко, генерального штабу генерал-хорунжий: Січові стрільці в боротьбі за державність</i>	47
<i>А. Пузицький, генерал-хорунжий: Бої Сірих за Коростень</i>	73
<i>О. Шпилінський, сотник: Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього)</i>	97
<i>С. Шрагченко, лейтенант фльоти: Піднесення українського прапору в Чорноморській фльоті</i>	120
<i>М. Яценко, підполковник: Що то було?</i>	125
<i>Микола Бойко: 4 жовтня 1919 року</i>	148
<i>М. Янчевський, підполковник: Із спогадів — 1 березень 1917 року. Фундул - Молдава - Кімполунг; 2 серпень - грудень 1917 року. Борисоглібське - Одеса</i>	137

Микола Стечишин, підполковник: Щипіорнський військовий цвинтар (Спроби історичного нарису)	151
П. Сулятицький: Генерал П. Н. Врангелъ.	
Записки ч. 2. Бѣлое дѣло	184
Гліб Лазаревський: Гетьманщина. (Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована історія України 1917 — 1923 рр.)	197

ЗБІРНИК Ч. 3

	Стор.
М. Омелянович-Павленко, генерал-поручник: Зимовий похід, ч. 3	9
М. Безручко, генерального штабу генерал-хорунжий:	
Січові стрільці в боротьбі за державність (докінчення)	55
О. Шпілінський, сотник: Базар (1921 р. — 1931 р.)	109
П. Ващенко, сотник: До рейду 1921 р.	135
М. Чижевський, підполковник: 15 діб на окупованій Москвою Україні	140
І. Ремболович, підполковник: Рейд 1921 р.	156
В. Яновський, інженер: „За Україну, за її долю”	172
С. Чорний, полковник: Сторінка з 2-го Зимового походу	192
Д. Зоренко, поручник: На партизанці	206
В. Савченко-Більський, фльоти генерал-хорунжий:	
Старший лейтенант М. Білінський (Посмертна згадка)	226
359 кривавих жертв за Україну (Реєстр розстріляних у Базарі) ...	230
Гліб Лазаревський: Гетьманщина, проф. Дмитро Дорошенко, Ілюстрована історія України 1917 — 1923 рр. (докінчення)	234

Сторінка виправлень:

В. Петрів, генштабу ген.-хор., до „Що то було?” підполк. Мусія Яценка в ч. 2 „За Державність”	269
К. Словський, полковник, до „Січові стрільці в боротьбі за державність” генштабу ген.-хор. М. Безручка, там же	272
С. Чорний, полковник, до „Бої Сірих за Коростень” ген.-хор. А. Пузицького, там же	273

ЗБІРНИК Ч. 4

	Стор.
М. Омелянович-Павленко, генерал-поручник: Зимовий похід (докінчення)	9
О. Переяславський, сотник: Лоїв. Бій Української Кінної Армії під м. Лоевим 31 липня 1649 р. в команді Наказного Гетьмана України Михайла Кричевського	73
В. Савченко, генерального штабу полковник: Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.	145

Олександр Вишнівський, полковник: Вапнярка. (Зі спогадів командира Синього полку)	161
Д-р Б. Крупницький: Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р.	172
Ол. Удовиченко, генерального штабу генерал-хорунжий: Форсування Дністра під Городницею	190
П. Шандрук, генерал-хорунжий: Українська армія в боротьбі з Московщиною	201
Д-р М. Галин, генерал-хорунжий: Спостереження й враження військового лікаря з часів великої війни й революції	237

Сторінка виправлень:

Осип Думин, сотник: до „Січові Стрільці в боротьбі за державність” генерала М. Безручка в ч. 2 і 3 „За Державність”	267
А. Кмета, полковник: до „Січові Стрільці в боротьбі за державність” ген. М. Безручка (докінчення) в ч. 3 „За Державність”	270

ЗБІРНИК Ч. 5

	Стор.
А. Пузицький, генерал-хорунжий: Боротьба за доступ до Києва	9
О. Переяславський, сотник: Лоїв. Вій Української Кінної Армії під містом Лоевим дня 31 липня (н. ст.) 1649 р. в команді Наказного Гетьмана України, полковника Михайла Кричевського (докінчення)	62
Олександр Удовиченко, генерального штабу генерал-хорунжий: Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч	76
С. Шрамченко, лейтенант фльоти: Закон про державну українську флоту, та його виконавці	124
К. Смовський, полковник: Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 — 1918 рр.	137
В. Савченко, генерального штабу полковник: Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.	158
Юрій Науменко: На переломі (Причинки до історії українізації частин в б. рос. армії)	186
В. Дашкевич-Горбацький, генерального штабу генерал-хорунжий: Про походження Остапа Дашковича (3 нагоди 400 роковин з дня смерти)	197
Яків Водяний: Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінниці (Уривок із спогадів)	202
Юрій Липа: Одеська „Січ”	207
А. Марущенко-Богдановський, дипл. інженер, підполковник: Матеріяли до історії 1-го Кінного Лубенського ім. запорозького полковника Максима Залізняка полку	209
М. Галин, д-р, генерал-хорунжий: Спостереження і враження військового лікаря з часів великої війни й революції (продовження)	227

Петро Зленко: Українські Січові Стрільці (Матеріяли для бібліографічного показчика)	243
--	-----

Сторінка виправлень:

М. Скидан, інженер: до „Записки до історії Сірих” пполк. В. Проходи в 1-му збірнику „За Державність”	274
Юрій Науменко: до „Форсування Дністра під Городницею” ген. О. Удовиченка і „Українська армія в боротьбі з Московщиною” ген. П. Шандрука в 4-му збірнику „За Державність”	275
Михайло Шило, сотник: до „Зимовий похід” ген. М. Омеляновича-Павленка в 4-му збірнику „За Державність”	276

ЗБІРНИК Ч. 6

	Стор.
<i>В. Сальський, генерального штабу генерал-хорунжий:</i>	
Вождь з ласки Божої, Вождь-Мученик та його заповіт	9
<i>А. Пузицький, генерал-хорунжий:</i> Боротьба за доступ до Києва, частина II.	13
<i>Юрій Киркиченко:</i> До історії українського військового судівництва	
<i>Олександр Удовиченко, генерального штабу генерал-хорунжий:</i>	
Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч (продовження)	77
<i>Ів. Гнойовий, хорунжий:</i> З українського руху Січеславської залоги в році 1917	110
<i>В. Савченко, генерального штабу полковник:</i> Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. (докінчення)	119
<i>Є. Юревич-Книгинецький, хорунжий:</i> Українські мілітарні організації перед світовою війною	155
<i>М. Галин, д-р, генерал-хорунжий:</i> Спостереження військового лікаря з часів Великої війни й революції (продовження)	162
<i>Хведір Сумневич:</i> Дещо з українського руху в 412 Київській пішій дружині, або де саме було започатковано український рух на Рівенщині	189
<i>А. Марущенко-Богдановський, дипл. інженер, підполковник:</i>	
Матеріяли до історії 1-го Кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку (продовження)	193
<i>Петро Проценко, сотник:</i> Українізація на Північному фронті російської армії	229
<i>Ф. Корольчук, поручник:</i> Спід розстрілу	234
<i>Петро Зленко:</i> Українські Січові Стрільці (Матеріяли до бібліографічного показчика (продовження)	238

ЗБІРНИК Ч. 7

	Стор.
<i>А. Пузицький, генерал-хорунжий: Боротьба за доступ до Києва (Докінчення)</i>	9
<i>Т. Омельченко, підполковник: Мої спогади про „Синіх”</i>	57
<i>О. Вишнівський, полковник: до історії „Синіх” і „Залізних”</i>	68
<i>М. Антонович, доктор: Козацьке військо у Смоленській війні</i>	102
<i>Олександр Удовиченко, генерального штабу генерал-хорунжий: Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч (докінчення)</i>	152
<i>Юрій Науменко: Моя служба в 5-й Херсонській стрілецькій дивізії</i> 165	
<i>М. Галин, др, генерал-хорунжий: Спостереження і враження військового лікаря з часів Великої війни й революції (продовження)</i> 181	
<i>А. Марущенко-Богдановський, дипл. інженер, підполковник: Матеріали до історії 1-го Кінного ім. Максима Залізняка полку (продовження)</i>	213
<i>П. Сулятицький: Московська преса про українську справу за часів Добармії</i>	226
<i>М. Тишкевич, граф: З недавнього минулого</i>	229
<i>Петро Зленко: Українські Січові Стрільці (Матеріали для бібліографічного показника) (докінчення)</i>	231

ЗБІРНИК Ч. 8

	Стор.
<i>П. Єрошевич, генерал-поручник: З боротьби українського народу за свою незалежність</i>	9
<i>М. Крат, полковник: Валнярська операція</i>	66
<i>В. Савченко, полковник: Український рух у ІХ-ій російській армії</i> 81	
<i>Ів. Ремболович, підполковник: 1918 рік на Чернігівщині</i>	86
<i>К. Словський, полковник: Окремий Чорноморський Кіш</i>	99
<i>С. Левченко, сотник: Інструкторська Школа Старшин</i>	119
<i>М. Антонович, доктор: Козацький похід Язловецького 1594 р.</i>	140
<i>К. Коваль-Медзвецька: Київські переживання в 1919 році</i>	142
<i>В. Чабанівський, полковник: Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 року</i>	152
<i>Петро Білон, священник: Похідна церква 6-ї Стрільцевої Січової дивізії, Братство св. Покрови і Видавництво „До світла”</i>	155
<i>А. Марущенко-Богдановський, дипл. інженер, підполковник: Матеріали до історії 1-го Кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку (продовження)</i>	177
<i>Є. Філоненко, сотник: Волинські повстанці в кривавих днях 1920-1924 років</i>	215
<i>Сторінка виправлень</i>	236

ЗБІРНИК Ч. 9

	Стор.
<i>М. Бутович, сотник: Зі споминів Сірожупанника</i>	9
<i>П. Єрошевич, генерал-поручник: З боротьби українського народу за свою незалежність</i>	18
<i>С. Левченко, сотник: 8-й Катеринославський корпус</i>	60
<i>О. Думин, сотник: 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р.</i>	76
<i>В. Наливайко, доктор мед.: Спомини лікаря з української війни 1918 — 1920 рр.</i>	92
<i>А. Гончаренко, сотник: Бій під Крутами</i>	145
<i>Д. Антончук, полковник: „Вапнярська республіка”</i>	153
<i>Ів. Винник, хорунжий: Бої Житомирської Пішої Юнацької Школи</i>	164
<i>О. Калужний, сотник: Із Саранська до Херсона (До українізації 753-го пішого Вінницького полку)</i>	171
<i>Ів. Велівченко: Вільне Козацтво на охороні залізниці Корсунь — Біла Церква</i>	179
<i>А. Марущенко-Богдановський, дипл. інженер, підполковник: Матеріали до історії 1-го Кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку (докінчення)</i>	206
<i>Ів. Зубенко, сотник: „Веселка” і „Веселківці”</i>	226
<i>Додатки</i>	236
<i>Сторінка виправлень</i>	240

ПОДЯКА

Велика й щира подяка Дружам нашим, які своїми настирливими зверненнями спонукали нас до відновлення видання нашого воєцького журналу „За Державність”, що його друк перервався в часі війни.

Ми не мали можливостей це зробити через брак матеріальних засобів. Тоді ці наші Друзі, з власної ініціативи, почали надсилати свої посильні пожертви, а дехто й переводити збірки.

Ми прикладали всіх зусиль, щоб таки доконати такої важливої справи, як продовження видавання друком матеріалів до історії українського війська, зрештою пустили в рух цю справу.

Випускаючи у світ цього першого, після такої довгої перерви, збірника „За Державність”, маємо приємність скласти нашу велику подяку згаданим вище побратимам і опублікувати їхні імена та прислані суми в долярах.

Б. Шевченко	172	Ол. Запара	6
В. Задоєний	106	Ів. Цапко	5
Д-р Д. Антоневич	44	Митрополит Іларіон	5
М. Стратієнко	40	Ф. Бабюк	5
З. Івасишин	30	Ол. Козловський	5
С. Кость-Костенко	25	Ф. Семка	5
Ів. Косець	15	В. Сім'янців	5
Ю. Зав'янський	10	Ф. Лисенко	3
М. Рибачук	10	Г. Мироненко	3
В. Зарицький	10	П. Шпирук	3

Дирекція Інституту

ОДИНАДЦЯТИЙ ЗБІРНИК „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ”

Інститут плянує з початком 1965 року приступити до підготовки й редагування матеріалів до ХІ збірника „За Державність”.

Закликається українське воєцтво до надсилання спогадів із збройної боротьби за волю й державність України.

А також проситься надсилати фотознімки як особисті, так і групові з життя українського війська.

ЗАКЛИК

до українського вояцтва про життєписи

При Воєнно-Історичному Інституті в Торонті започатковується збірку життєписів українського вояцтва.

Подаючи цю інформацію, закликаємо пл. старшин, підстаршин і козацтво, надсилати життєписи і фотознімки до них на адресу Інституту.

ХРЕСТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Інформуємо українське вояцтво, що Воєнно-Історичний Інститут в Торонті має запас Хрестів Симона Петлюри.

Ті побратими, що їм було призначено Хреста Симона Петлюри й з якоїсь причини його затрачено, можуть набути.

Ціна великого Хреста — 6 дол., малого — 5 дол., за обидва разом з пересилкою — 10 дол.

ЮВІЛЕЙНІ МАРКИ

Інститут має до продажу ювілейні марки в 4-х кольорах на відзначення листопадового рейду 1921 року та героїської смерті 359 лицарів, розстріляних під Базаром.

Ціна: за один аркуш (25 штук) 0.50 цент., для філіятелістів пасочок з 4-х марок 0.15 цент.

КНИЖКИ ДО НАБУТТЯ

На складі Інституту ще є невеликий запас книжок:

1. *Героїчний бій під Чорним Островом*, 8-х авторів зі схемою бою й фотознімками. Ціна 2 дол.
2. *Симон Петлюра — Президент України*, В. Іваниса, на 255 сторінок з фотознімками. Ціна: 1 дол. (попередня: 3 дол.).

ДОБРОВІЛЬНІ ДАТКИ

на придбання будинку для Інституту (в доларах)

Ю. Ківерчук (збірка)	151	М. Суржко	5
Ів. Косець	107	В. Рудавський	5
Я. Пиндик	100	Т. Таборовський	5
М. Гудима (збірка)	84	Ф. Лисенко	5
Б. Шевченко	20	Ю. Лащук	5
Г. Маслівець	20	А. Даниленко	4
Є. Таборовська	20	Д-р А. Базар	3
о. Ол. Явтушенко	16	Д-р Т. Олесюк	3
В. Завадський	10	С. Захвалинський	3
Іл. Криловецький	10	А. Зубенко	2
Д-р Д. Антоневич	10	П. Сірий	2
Г. Слободяник	10	Ів. Дмитрів	2
М. Годованяк	10	Ів. Білоус	2
Д-р Ол. Яворський	10	М. Заяць	2
М. Стратієнко	8	В. Гнатюк	2
Прав. Громада Судбури	8	О. Семотюк	2
Л. Кислюк	7	Ю. Заяць (внук п. Завад.)	1
М. Старовіт	5	В. Шевченко	3

Цю збірку розпочав своєю статтею в газеті „Вільне Слово” під заголовком „Довше не можу мовчати!” суддя Віктор Завадський.

Першим відгукнувся і склав свою і інших пожертви сотник Іван Косець.

Дирекція Інституту від душі і серця складає велику подяку найперше судді Завадському й сотникові Косецеві та збирачам і всім жертводавцям.

Хочеться вірити, що за їхнім прикладом підуть і інші наші патріоти та допоможуть здійснити започатковану ідею.

До часу придбання власного будинку Дирекція Інституту у місяці вересні розмістить експонати музею Інституту в приміщенні найстаршої української в Торонті організації, Народньому Домі, де їх можна буде оглядати в призначені дні і години.

СПРАВА ТЕСТАМЕНТІВ

Український Воєнно-Історичний Інститут має в своєму посіданні велику збірку експонатів з визвольної боротьби України, архів різних документів, бібліотеку та інші цінні матеріали.

На збереження тих цінностей потрібно грошових засобів. На жаль, лише невелика частина наших громадян складає свої пожертви на потреби Інституту.

Найліпше ту справу розуміють такі ж наші колишні військовики, які без жодного заклику принагідно надсилають свої пожертви для Інституту.*)

Нам часто доводиться читати в пресі, що наші люди, головню старшого віку, умираючи, не залишають жодного заповіту (завіщання), і по смерті їхній тяжко запрацьований гріш переходить через фінансові компанії в розпорядження уряду.

Отож, звертаємось до всіх наших старших самітніх громадян, а в першу чергу до колишніх побратимів зброї, щоб вони завчасу упорядкували свої фінансові справи.

При цьому просимо не забувати у заповіті (тестаменті) призначити відповідну суму і на Український Воєнно-Історичний Інститут у Торонті, Онт., Канада.

З великою приємністю ділимося фактом, що наш побратим — сотник Іван Косець, спричинився до започаткування тієї акції, записавши на різні українські цілі 1,149.37 дол., з тієї суми третину на Український Воєнно-Історичний Інститут. Честь йому й подяка велика!

Дирекція Інституту

*) Чим увіковічать свої імена в музейній книзі Інституту, яка буде перевезена разом з усім майном його до столиці України, Києва, коли він буде звільнений від ворога - окупанта.

А Р К А

КНИГАРНЯ

575 Queen Street West Toronto, Ont., Canada Phone: EM 6-7061

Книжки, журнали, часописи • Шкільне бюрове приладдя.

Різьби, вишивки, нитки панама • Грамофони і пластинки.

Телевізійні апарати, радіоприймачі, патефони • фотоапарати.

Машинки до писання • Музичні інструменти, акордіони.

Чоловіча галантерія • Обручки, заручинові перстені.

КНИГАРНЯ

BIBLOS

Gifts — Books — Stationary

340 Bathurst Street

Toronto 2B. Ont.

EM 8-5243

Книжки, дарунки, шкільне і канцелярійне приладдя, платівки,

хустки, светри в Україну.

Власний Поштовий Відділ.

(Post Office)

Видавництво „Гомін України“

видає:

Суспільно - політичний тижневик

„ГОМІН УКРАЇНИ“

книжки з обсягу красного письменства, публіцистики, науки,
мемуаристики і т. п.

ДРУКАРНЯ І ПЕРЕПЛЕТНЯ В-ва

виконує всі друкарські і переплетничі роботи для персонального
і комерційного вжитку.

140 Bathurst St.

Toronto 2b, Ont.

Tel. 368-3443

ПЛАСТОВА КООПЕРАТИВА

„П Л А Й“

продає: пластовий виряд, книжки, образи, вишивки, різьбу,
кераміку, великий вибір дарунків та речі першої потреби.

“PLY” Co-op Ltd.

768 Queen St. W.

Toronto 3, Ont.

Phone EM 3-2748

Мирослав Романюк, Q. C.

АДВОКАТ І НОТАР

80 Richmond St. W. — Suite 302 -- Tel.: EM 2-2585 & EM 2-2584

ЩОДЕННА УКРАЇНСЬКА РАДІОПРОГРАМА

„Пісня України”

в Торонті

На хвилі 1250 — CHWO — 4.30 попол.

Диктори: *Вікторія Наумчук і Юрій Поченюк.*

Економічні проблеми — середа й субота:

д-р Любомир Крохмалюк.

Редактор спортових новин: *Василь Бойчук.*

Редактор пластової програми: *інж. Зенон Татарський.*

Дитяча хвилинка: *Ярослава Ломага і Віра Ліщина.*

Керівник програми: **ПРОКІП НАУМЧУК.**

Адреса:

“SONG OF UKRAINE”

64 Hewitt Ave.

Toronto 3, Ontario

Тел. EM 6-3380

SO-USE (Toronto) Credit Union Ltd.

404 Bathurst Street

Toronto 2B, Ont.

Telephone: EM 3-3994

- Кредитова Спілка Союз при 404 Бетирст вулиці в Торонті
- приймає гроші на ощадності та платить за них добрі відсотки
- асекує життя всіх членів на суму до 2,000 дол., відповідно до їхнього віку і ощадностей
- уділяє позички на різні відсоткові стопи, залежно від забезпечення, вигідні до сплати
- асекує всі позички до \$10,000 і до 70-го року життя членів (вмирає член перед 70-им роком життя — вмирає його довг)
- приймає оплати за воду, газ, електрику і телефон
- обслуговує своїх членів особистими чеками (подібно як в банках)

Впишіться в члени, а тоді щадіть і позичайте в найбільшій на світі православній Кредитовій Спілці — Союз,

при 404 Бетирст вулиці в Торонті, Онтаріо.

735 Queen St. W. Toronto, Ont. EM 3-9637 — EM 3-9556

„Альфа Фирнічер” — одинока українська крамниця меблів і домашнього устаткування при вулиці Квін ч. 735 у Торонті.

Найбільший вибір холодильників, телевізійних і радієвих апаратів; електричних і газових кухонь; спальні, їдальні, чежерфільди та інше устаткування.

Піяна, акордеони, машини до писання, машини до шиття.
Догідні сплати; негайна доставка та увічлива обслуга.

КРАМНИЦЯ ЗАЛІЗНИХ ТОВАРІВ

FEDERAL HARDWARE

П. Головатий

має великий вибір.

Залізні товари: Різне приладдя, скло та дитячі ровери.

Багатий вибір фарб найкращих фірм у Канаді.

Кухонне начиння: Великий вибір порцеляни і скляних виробів.

Робітня ключів і направа замків та електричного устаткування.

1477 Dundas Street West

LE 6-3826

Е. Думин і Ска.

поруцає чоловічі та хлоп'ячі убрання, плащі, куртки, штани,

светри, білизну, капелюхи та ін. по дуже низьких цінах.

E. Dumyn Ltd.

550 Queen Street West

Toronto 2b, Ont.

Phone: EM 4-4726

2 - 20 Fraser Ave.

Toronto 3, Ont.

Phone: LE 6-1196

Доставляємо щоденно до крамниць в Торонті
і більших міст Онтарія.

— ТОРОНТО й ГЕМІЛТОН —

Безплатно чистимо печі (форнеси) і даємо безплатну цілорічну
обслужу печей нашим відборцям опалової оливи.

ЗАМОВЛЯЙТЕ В НАС ОЛИВУ!

DNIPRO Fuel Oil Ltd.

Toronto — 196 Bathurst Street Тел.: вдень і вночі: EM 6-6539

Hamilton — 857 Woodward Ave. Тел.: вдень і вночі: 549-9634

Користайте з наших газолінових станцій:

Toronto: 509 Jane St. — RO 2-1969. Hamilton: 857 Woodward Ave.

J. BOYKO

REAL ESTATE LIMITED

383 Roncesvalles Ave., Toronto Tel. LE 4-8821

795 Queen Street West EM 4-5481

УКРАЇНСЬКЕ АРТИСТИЧНЕ СТУДІО

Steven PHOTO
STUDIO

виконує по-мистецькому всі фотографічні роботи.

Власники: СТ. і О. КУТОВІ

927 Bloor Street West (між Ossington і Dovercourt) Toronto

Tel. LE 1-0777

College Studio

УКРАЇНСЬКЕ ФОТОГРАФІЧНЕ ЗАВЕДЕННЯ

І. ЯРМОЛЮКА

499 College Street Toronto, Ontario Tel. WA 2-0659

В И К О Н У Є
всі друкарські
та
переплетничі роботи.

Одно- і більшекольорові.

На автоматичних машинах • Літографічні роботи (Офсет).

Фотомонтажі, негативи, позитиви і плити.

Артистичне виконання.

Швидко — Солідно — Дешево.

НАЙКРАЩЕ КУПУВАТИ В СОЛІДНІЙ ФІРМІ

W. H. Lake Hardware Ltd.

Василя Бойка

608 Queen Street West

Phone: EM 3-9631

Продаж гуртова і детальна:

Різних господарських залізних товарів і знаряддя.

Кухонної посуду — металевої, скляної та порцелянової.

Малярських приладів і першорядних фарб.

Будівельних матеріалів. — Ремісничого приладдя.

Домашнього і ресторанного та електричного устаткування

Різні замки, ключі тощо.

Безплатні фатові поради!

З М І С Т

	Стор.
Від Редакції	8
<i>В. Кедровський, полковник: В боротьбі за Державність</i>	9
<i>О. Греків, генерал-поручий: Весна 1918 року в Україні</i>	23
<i>Юрій Ківерчук, полковник: Від Автономії до Суверенности</i>	27
<i>Инж. Павло Дубрівний, сотник: Сірожупанники</i> (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія)	38
<i>Михайло Крат, генерал-поручник: „1920 рік”</i> (Про забуті дії українського війська)	79
<i>Іван Зварич, підпоручник: Київська Інженерна Юнацька Школа</i> Вступ	91
<i>Валентин Сім'янів, сотник: В зимовому поході</i>	108
<i>Вступне слово</i>	108
<i>Григорій Маслівець, підполковник: Гордієнківський кінний полк</i>	129
<i>Семен Левченко, майор: Переможний бій Окремої кінної дивізії</i> під містечком Снитків 10 листопада 1920 року	155
<i>Василь Задояний, підполковник: Московська навала</i> (Матеріал до Історії Таращанського повітового коша Запорозької Січі на Київщині)	162
<i>Антін Кущинський, підполковник: В „Летючій сотні”</i> Українського Вільного Козацтва	173
<i>С. Бігун, поручий: Як ми воювали за Австрію, а як за Україну</i>	179
<i>Іван Косець, сотник: Фрагмент спогадів з часів визвольної боротьби</i>	196
<i>Михайло Лисий, козак Рівенського відділу Вільного Козацтва:</i> Одна незаписана подія	200
<i>Іван Цапко, підполковник: Кінний бій під Сидоровим</i>	204
<i>Олексій Козловський, майор: „Кармелюківці” (Фрагмент спогадів)</i>	210
<i>Іларіон Криловецький, сотник: Мої спогади з часів збройної</i> визвольної боротьби	220
<i>Д-р Степан Росоха: Карпатська Січ (з нагоди 25-річчя)</i>	231
<i>Віктор Завадський, суддя: Генерал Володимир Сальський</i> (Силуета)	235
<i>Зміст попередніх дев'ятох збірників</i>	238
<i>Повідомлення і оголошення</i>	244

БОСННО
ИСТОРИЧНИ
ИНСТИТУТ